Shri

नं॰ २(ख)

महाभाष्य प्रदीपः २ अध्याय)
१३८ पत्राणि सं॰ १८२६
व्याकरण

नं. २ — २५
दि

महाभाष्यप्रदीप
१३१० पत्राणि

श्लो — कौमार
लिपिकाल सं. १८२९ वि

नं. २

भा०कै०वि०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ समर्थः पदविधिः ॥ ॥ विधिरिति कोयं शब्द इति । अर्थो निश्चयात्त्वं देहे सति प्रश्नः । किं भावसाधनः उत कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने पदानां विधीयमान त्वात्कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषे षष्ठी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सा दृश्यपनिबंधनाच्च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने क इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्द्धारणाय । येत्वर्थभेदे पि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्यक इति प्रश्नः । विपूर्वाद्दिति । विधविधान इत्यस्मौणादिके न्यसप्रत्यये तस्य निव्रसर्ग्थे विपूर्वाद्धाञ इत्युक्तं । स्वरे चानयोर्भेदः । इन्प्रत्ययांतस्याद्युदात्तत्वात्किप्रत्ययांतस्यांतोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तं । विधीयत इति वाक्यदर्शनेन स्व स्वप्रतिपत्त्यर्थो किंपुनरिति । कार्यविशेषस्येहानिर्द्देशात्प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान्पर्यालोच्याह । समास इति । अनंतरस्यापि परांगवद्भावस्यास्व विषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसंगनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्सख्यान्निर्द्देशः कृतः । तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते समुदायो वा सं

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ समर्थः पदविधिः ॥ ॥ विधिरिति कोयं शब्दः । विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारो विधीयते विधिरिति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च । किं पुनरयमधिकार आहोस्वित्परिभाषा ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

ती । विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं हि पदविधिर्भवति । अथापेक्षया वा स्वतंत्राश्रयणेन विभक्तीनां विधाने तथापि पदांतरसंबंधेनयासां विभक्तीनां विधानमंतरांतरेणयुक्त इति निद्विभक्तीनां नेर्विश इति तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तं । निरपि पदं विशिरपि पदमिति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति । यथोक्तं । सामान्यपुषे रवयवपुषिः कर्मेति । कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगसपराणर्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति । किं पुनरिति । नन्वधिकारेस्मिन्पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकं उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात् । न स्मात्सदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयादनुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणं । परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यं । अधिकारपक्षेपि वा वि स्पष्टार्थं भविष्यति ॥ ॥ राम०
१

संश्या

कः पुनरिति॥ अन्योन्यभ्रष्टा विज्ञेयाः। आद्ये नतु तद्दीपज्ञेन भवितव्यं। अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते। अधिकारः प्रतियोगमिति। स्वरूपे दृष्टे फलाख्यानं तद्द्वारेण स्वरूपावबोधा र्थे। अधिक्रियमाणस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति तत्र निर्देशः फलं संपद्यते। परिभाषा पुनरिति। लिंगोपादाने न परिभाषा क्रियमाणा यत्र यत्र तल्लिंगोपलंभः तत्र व्याप्नोतीत्यर्थः। प्रदेशान्तरेषु पर्यायेणता सामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति। तथा द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरिति। कः पुनरत्रेति। कस्मिन्पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः। स्वरयितव्यमिति। स्वरितगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः। तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दि

कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्। तद्यथा। प्रदीपः सुप्रज्वलितः। एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः। अधिकारे सति स्वरयितव्यं। परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यं। तत्रेदमपरं द्वैतं भवति। एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति। तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्ये ऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति। विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्चासंगृहीतः। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये ऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च संगृहीतो भवति। समासस्त्वेको ऽसंगृहीतः। अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवंति। क्वान्यत्र। इसुसोः सामर्थ्ये न च वाहाहैवयुक्त इति॥ ॥ ॥

ष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतत इति। पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थो ऽनुक्तं भवति। सर्वमपेक्ष्यमिति। यावंति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः। अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिंगमुपादीयते तल्लिंगयुक्तापेक्षा क्रियते। द्वैतमिति। द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं तान मुच्यते। अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानं। एकार्थीभाव इति। यत्र पदानि उपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्युपान्यर्थांतराभिधायीनि वा एकार्थीभावः। परस्पराकांक्षारूपा व्यपेक्षा समास एक इति। तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात्॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

=व्यर्थानीति। प्राधान्येन स्वार्थाभिधाने समर्थानीत्यर्थः।१=

भा० कै० द्वि० तत्रेति। एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः। अपेक्षासामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः। द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः। एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इ

२ ति षट् पक्षी संभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः। अभिन्नतरकमिति। उभयविधे सामर्थ्ये ऽधीयमाने ऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात्। भिन्नेन सामर्थ्ये न भि

२ न्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। अपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् अकर्षयोगाद् भिन्नतरकमित्युच्यते। तत्र पूर्णगव

द्रावेतन्निमित्तग्रहणदोषाभावः। विभक्तिविधानेऽपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोरपेक्षाविनाभावित्वात् उपपदविभक्तिषु युक्ते (योग) ग्रहणसद्भावात् क्वचिद्यायोगस्यापेक्षे तृतीय २

पादेनदनुपस्थानेऽपि न दोषः। परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वे वृत्तयः संगृहीता भवन्ति। एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽप्युक्तेऽग्रहणे समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रा

अपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति। समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः। तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं प

रिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति। एवमपि किंचिदकर्तव्यं क्रियते। किंचिच्च कर्तव्यं न क्रियते। अकर्तव्यं तावत् क्रियते। समर्थानां प्रथमाद्वेति। कर्तव्यं न

क्रियते। कर्मण्यण् समर्थादिति। ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति। स तु गम्यते। उत्सन्ने तु प्रत्यये। स एव तावत् समर्थादुत्पाद्यः॥ ॥

पि न दोषः। समर्थानामिति। घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तमीलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात्तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ ऽसामर्थ्ये प्रत्यया

प्रसंगात्। कर्मण्यणिति। पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिके नैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वं। त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परि

भाषोपस्थानान्नास्ति दोषः। ननु चेति। यदि कुम्भकारशब्दः सामर्थ्याभिधायी चासामर्थ्याभिधायी च स्यात् ततः समर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः

स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः। स एव तावदिति। यथा समासादयोऽसमर्थानां माभूवन्नित्येवमर्थं वचनं क्रियते तद्वत्त्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्य राम०

र्थः। प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तं। यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्याप्त्यर्थमेव॥ ॥ २

अर्थेति। प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः। यद्यप्यनेन सामर्थ्येन विधीयते न हि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यवचनेन कर्तुं पार्यते। तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वात् अस्य सम-
र्थे पदस्य प्राधान्यमुच्यते। समस्यत इति। यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते। तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तं। पश्येति। असति सूत्रे
द्वितीयांतमात्रं श्रितादिभिः समस्येताविरोधात्। एकार्थीभावाभावेपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात्। अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहण-

अथ समर्थग्रहणं किमर्थं। वक्ष्यति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितो नरकश्रित इति। समर्थग्रहणं किमर्थं। पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरु-
कुलं। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। शंकुलाखंडः किरिकाणः। समर्थग्रहणं किमर्थं। किं करिष्यसि शंकुलया खंडो धावत्युपलेन। चतुर्थी तदर्थार्थबलि-
हितसुखरक्षितैः। गोहितं वृषभहितं। समर्थग्रहणं किमर्थं। सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय। पंचमी भयेन। वृकभयं। चौरभयं। समर्थग्रहणं किमर्थं। गच्छ त्वं मा
वृकेभ्यो भयं देवदत्ताद्यज्ञदत्तस्य। षष्ठी सुबंतेन समस्यते। राजपुरुषः। ब्राह्मणकंबलः। समर्थग्रहणं किमर्थं। भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। सप्तमी
(शौंडैः। अक्षशौंडः। समर्थग्रहणं किमर्थं। कुशलो देवदत्तो अक्षेषु शौंडः पिबति पानागारे॥ ॥

स्य नियमार्थत्वानुपादानाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कृत्तेष्व एव स्यात्। एकार्थी(भावा)भावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबंधिनं प्रतियोग्यत्वाहानाद्विभक्तयः स्युरेव। खंडो धावती-
ति। तृतीयांतार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात्। ॥श्री॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥श्री॥ ॥

=प्रसन्ने ते ति॰ शोवरीणां सप्तमीनां तदंदवसप्तमीत्वादहीनवाचिनां तोनन्यपदकृतसमाससंबंधि द्वितीयां नेप्रर्वपदं प्रकृ अंतर्वर्तिनः पृ॰

भा०कै०२ महल्कष्टमिति। अस्सेवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमितिप्रश्नः। यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टश्रितइतिस्यात्। अपथापित्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथापुन
२ रपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदेन स्यात्। अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः एवं च महाकष्टश्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहीने द्वितीये तियः स्वरे भव
३ तिसएव समासस्सेसनेन। तथापि महारण्यातीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरे
णांतोदात्तः स्यात्। यथा पूर्वशाला प्रिय इत्यत्र शाला शब्द उदात्तः। अन्ये त्वाहुः। त्रयाणां समासे कृते मधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परं संबंधा
भावात् सूज्यमानत्वविशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात्। ततश्चात्वं न स्यात्। अहीने द्वितीये तिमहच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत। न वा भवतीति। यथा भार्योऽज्ञः

अपथक्रियमाणेपि सामर्थ्ये ग्रहणेइहकस्मान्न भवति। महत्कष्टंश्रितइति। न वा भवति महाकष्टश्रितइति। भवति यदैतद्वाक्यं महत्कष्टंमहा[redacted]क
ष्टंमहाकष्टश्रितोमहाकष्टश्रितइति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टंश्रितइति तदा न भवितव्यं। तदा च प्राप्नोति। तदा कस्मान्न भवति। कस्य कस्मान्न भव
ति। किं द्वयोराहोस्विद्बहूनां। बहूनां कस्मान्न भवति। सुप्सुपेति वर्त्तते। ननु च भो अपाकृतो घास्याणि प्रवर्त्तते। तद्यथा। प्रातिपदिकादिति वर्त्तमाने अन्य
"स्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति॥ ॥ ॥

पुरुषो देवदत्तस्सेसत्रासंतमस्समासो नैव भवितेति भावः। भवति यदेति। श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रितशब्देन समासः। कस्य कस्मा
दिति। सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः। बहूनां कस्मान्न भवतीति। द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति। कष्टस्यैव वा
कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः। सुप्सुपेति वर्त्ततइति। संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबंतस्यैकेन सुबंतेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः। यथा एम०
पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि। ननु च भो इति। यथा ब्राह्मणेन हंतव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः॥ ३

=अकृतो प्रवर्त्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रय बहुव्यक्तिग्रहणनिर्देशे लो[redacted]ह॰ यथा पश्वनेति॰ १=

= ज्ञानव्यवहारेत्यर्थः।८=

आकृतिस्त्विति। एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथा सुबंतसमुदायस्याश्रितेनसमासा
भावः। प्रत्ययस्यसुबंतसमुदायस्यसंचिकीर्षितस्यप्रधानत्वाद्गुणत्वाच्च प्रातिपदिक[redacted]स्यावयवयोश्च सुबंतयो राधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात्। ब्राह्मणसमुदायस्य
हननेनुशास्त्रार्थोपि तिक्तो नत एव भवतीति ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। न्यायो यः। तत्रो ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना

ससमेवमेतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये। यावति परिसमाप्यते प्रातिपदिकादितिना वृत्तिउत्सत्साम भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न
समुदाये। एवमिहापि यावत्ये तत्परिसमाप्यतेस्तु प्रत्युपेति तावतः समासेन भवितव्यं। द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यतेन[redacted]बहुषु। द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति।
असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते। राजपुरुषोऽभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः। अत्रवृत्तिर्नेप्रा
प्नोति। नैषदोषः। प्रधानमत्र सापेक्षं। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति। देवदत्तस्यगुरुकुलं देव
दत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति। अत्रवृत्तिर्नेप्राप्नोति। नैषदोषः। समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते। यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा
"षष्ठी तत्र वृत्तिर्नेप्राप्नोति॥ ॥

भाव्यं। स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्चस्यात्। इतरस्तु वचनमेतदितिमत्वा चोदयति। यदि सापेक्षमिति। भवतिचेति॥
प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात्। सामान्याप्रयोग इति लिंगदर्शनाच्च। समुदायापेक्षेति। गुरुकुलादिनासमुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठीव्य
वपवहारकश्च देवदत्तस्यसमुदायेनसंबंध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणांस्पृशति। तदुक्तं। समुदायेन संबंधो ये षांगुरुकुलादिना। संस्पृष्टावयवांस्तेनु युज्यंते तद्वतासहेति॥ ॥

भा०कै० २ किमोदन इति। केषां शालीनां किं कलमानामथ रक्तानामन्येषां वौदन इति प्रश्नः। सक्त्वाढकमिति। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवानिति। कस्मात्पाटलि

४ पुत्रादुतवानागत इत्यर्थः। अनेन कस्मात्पाटलिपुत्रस्य नरस्य यवकानां वा प्रश्नः। अत्र ऐपधेनोः प्राचामिति। इह चापीति। समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसं

५ ग इत्यर्थः। नैषेति। गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्च स्वार्थवदपेक्षायां वृत्तावप्यहानादिव सैव वृत्तिः। उक्तं च। संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते। वाक्यव

तद्वितद्वृत्तिर्नप्राप्नोति २

किमोदनः शालीनां। सक्त्वाढकमापणीयानां। कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति। इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। यद्येषा समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत। देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इति। किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदसावेषोऽर्थो गम्येत। यत्र तु खल्वनियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यते अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति। अन्यत्र खल्वपि सामर्थ्यग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति। क्वान्यत्र। इसुसोः सामर्थ्ये। ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यं। यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

सापेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति। अन्यत्रेति। ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वाचनिकेष्व सामर्थ्ये यथा सर्पिःकालकमिति षत्वं न भवति समानाधिक

रणमसमर्थवदिति वचनात्। एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात्। स एवाह। वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति। सविशेषणानामिति। वृत्तिर्नेति वचनात्खलादिर्भवत्येव। पूर्वोक्तान्तु सा राम०

रेणायमपि न्याय एवोक्तः॥ ॥ ॥ ४

=महीपंचोघंदुग्धद्विहृद्दक्तिमाहेलसर्पः।१२=

नवक्तव्यमिति। न्यायसिद्धत्वात्। इह समानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समासेऽप्रारभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रित इति। यः कष्टश्रितः स महत्क
र्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयते न तु कष्टविशेषणं। न ब्रूम इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्क
ष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं ऽगतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुर

तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ऽगुरुपुत्रादीनामिति। न वक्तव्यं। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। ऽगमकत्वा
त्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति नासौ जातुचित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति। ए
तस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दा
सभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या
राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनं। असमर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं मा भूत्। अकिंचित्कुर्वा
णं। अमाषं हरमाणं। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यं। असूर्यंपश्या
निमुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥ ॥

पि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं मा भूत्। ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणमाषमहरमाणमगाधादनुत्सृष्टं इत्येतेष्वर्थेष्वेतेन
नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिका दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्य यासत्येसमामर्थ्ये। अपुनर्गेया इति। गानेन नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन। अश्राद्ध
भोजीति। भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धभोजननिषेधावगमात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

=असुर्थस्यार्थमिति· अयं भावः। एकक्रियायामुभयोः सन्निपातात् सामर्थ्ये समाश्रीयमाणे कृतः सर्वोप्यनित्यक पेक्षया दोसमासापत्तिः। नञ्समासस्य च एवं तथा स्वीकरणं तु लक्ष्यदर्शिभिः प्रायोज्ञातं एकत्वेन जस्य लक्ष्यदर्शिभिः ततः कर्तव्यं समर्थग्रहणमिति· ३=

भा०कै० २
५

अनपुंसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः। असमर्थनञ्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापनाय नपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेधः आश्रीयते। पर्युदासेपि ह्य त्रनक्षतिः। तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणेपि ध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः। एतस्येवेति। अभेदमाश्रित्यैकवचनेकृते। एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसंगः। असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्वारकोऽस्त्येव। अथक्रियमाणेपीति। अबुधबोधनार्थं करणेऽभ्युपगमप्यमाने इत्यर्थः। किंसमर्थं नामेति। यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्यानंतरस्य। एतन्निर्देने तु पूर्वं व्यवहारः कृतः। पृथगर्थानामि ति। एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति। परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति। पृथगर्थायेषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि। वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजश

सुइ नपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्यगमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणे ना। अथक्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते। किंसमर्थं नाम। पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनं। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः सम र्थमित्युच्यते। क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति॥ ॥ ॥

ब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव। वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्ट इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति। अथ वाक्यए वावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात्। यद्यपि शब्दांतरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यापन्नत्वाद्व्यवसा यं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तं। समर्थवचनमिति। समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः। कर्मणि ल्युट्। क्व पुनरिति। पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्वि षये न संभवतीति प्रश्नः। राज्ञः पुरुष इति। राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थो नियतसंबंध्यपेक्षयोद्भूतसंबंधो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते। पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्व निष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते। वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तद्धिष्ठानस्यापि संबंधस्यांतर्भूतषष्ठी निवर्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि

=संबंधितेन संबंधिनो नियतत्वं न तु पुरुषत्वादिविशेषरूपेणेति बोध्यं·२=

राम०
५

=पुरुषार्थमेवेति· पुरुषार्थान्वितमेवस्वार्थमुपपत्तीत्यर्थः। ५= अजहत्स्वार्थामुक्त्वा जहत्स्वार्थामाह· अथवेति· ५= शब्दांतरमेवेति· यथापदानामसत्वान्नक्लैव्यवहारे गौणत्वस्याप्येतेषामेकार्थव्यवहारोपिनदेकार्थीभाव इति विप्रस्पष्टेनोक्तं· माहरयादिति· पृथग्व्येनसक्लैवाकारममर्थं नभाषित

किमुच्यत इति। एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्युद्धे क एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः। यत्र तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तत्र तदा समर्थ्ये भेदोऽपि नास्ति। नापि ब्रूम इति। वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामाकांक्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः। वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनं। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यंतामिति समस्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीस्येः। सुब्लोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोऽपि विशेष एकार्थीभावकृत एवोच्यते। सन्निधानासन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबंधस्य प्रत्यायितुमिष्टत्वाद्विनाविभक्त्या तस्य प्रत्यायितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः

किमुच्यते पृथगर्थानीति। यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते। राजपुरुष इति च स एव। नापि ब्रूमोऽन्यस्यानयनं भवतीति। कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः। सुब्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबंधः स्वर इति। सुब्लोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबंधो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति।। नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः।।५।

समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबंधस्योपरमात्तस्याभिव्यक्तौ सुपो निवृत्तिः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपो भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि समर्थे भेदे दृष्टं। यथाभार्यो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टं। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदांतरस्य क्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थाभेदनिबंधनः। यथा कके इति प्रयोक्तव्ये केक इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते। यथा देवदत्तगामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वेऽपि पदे निस्वरेणाद्युदात्ते। राजपुरुष इति समासांतोदात्तः।। ।। ।।

=सिद्धेत्यर्थः संबंधमनुक्तेः कथं वाच निकत्वमत आह वचनेनेति-९= अंतश्चरत वै इति- आद्यसमासे स्वरविधायकमंतं समासे-४= संख्याभेदावगमोऽदृश्यमिति- तथा च किन्तु... संख्याविशेषप्रसायकतेन हेतुना अभिन्नार्थकत्वं साध्यं न तु संख्याविशेषप्रसाधकत्वमात्रेणेति [illegible]

भा०कौ०२
६
६

वाचनिकानीति। वचने नैवं भूतानामन्याख्याना द्यभिचारान्नानुमानं सुब्लोपादिकमर्थाभेदस्य सर्थेः। यथा पयः पयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मे प्रतीति
र्भवति पंचकं प्रातिपदिकार्थं दर्शनेन तथा राजपुरुष इत्यत्र समसेवार्थभेदे राजपदमेव संबंधमभिदध्यात्। अर्थाभेदे च सुब्लोपो दृष्टः। यथा वर्षासुजः गोषुचर इति।
तथा कृत्वापि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्तादी आद्यं तेजा न पुत्रः पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धव खदिरम्छेति। न हि भवति च खदिरञ्च धवं इति।
ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णेन परशुना वृश्चति इति। अर्थाभेदे च स्वरभेदः। कर्त्तवै अन्वेतवै इति। अन्तश्चरतवै युगपत्तवै चांतश्चरयुगपदित्यत्र स्वरः। सं
ख्याविशेष इति। वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात्संख्याविशेषयुक्तस्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे तु तद्भूतस्वार्थप्रधानार्थमभिदधतीत्य

किं तर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि भगवान् सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। इमे त्वर्थेकार्थीभावकृता विशेषाः।
संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानं उपसर्जनविशेषणं चयोग इति। संख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति। समासे न भवति राजपु
रुष इति। अप्रत्ति कारणं येन तदेवं भवति। किं कारणं। योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यात्। अंग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः॥ ० ॥

=संख्याविशेषाप्रतीतिरूप=
=कार्येपि अभिन्नार्थप्रसाधक=
=नानुमानं अप्रयोजककार्यं=
=स्यात् तदन्तरगतसिद्ध...=
=संख्याविशेषस्तत्र... =
=पाटिसाहः अस्त्रीत्यादि- ३-

भेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणां अविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तं। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां ता
दृशीं विदुरिति। अथवा परिलुप्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या। तदुक्तं। भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा सत्तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहे न वर्तते। अ
गृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न च सुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते इति। क्वचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्वि पुत्रः पंचपुत्र इत्यादौ प्रातिप
दिकार्थ एव संख्याविशेषः। नावकी नोमामकी नरखचारे दृशाभिव्यंग्य मेकत्वं। शेषेऽपि किमिति प्रातिपदिके न विशिष्टस्सेव परिमाणस्योपादाना देकत्वावगमः। तथा
मासजात इति विशिष्टकालावगमापप्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसान्निध्यादिति। लुप्ता विभक्ते निवृत्तिन्तत्वादित्यर्थः॥ ० एम० ६

=संख्याविशेषावाति... संख्यासामान्यं नास्ति- किंतु एकत्वत्वादयो विशेषधर्माः संख्यात्वं सामान्यधर्मस्य कजविशेषनिष्ठा वाच्यते-१= अस्मिन् पक्षे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषाति रिक्तं संख्यारूपं सामान्यमभ्युपेत-१=

=अभेदैकत्वेति- विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाप्रतीतावपि संख्यात्वेन सर्वसंख्यानां ज्ञानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन ज्ञानवदिति भावः। तदाह यथौषधीति-१= अथवेति- अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न विशेषा इति पूर्वस्माद्भेदः-२= शुक्लादिभेदरूपस्त्विति- शुक्लादि

=जातौ चेदिति· जात्याख्यायामित्यनेन· १= ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह· यदि त्विति· सत्यपि प्रत्यये तदनवगते र्जातौ तदाश्रीयमाद्विभावः। २= नहीति· अभेवंचाभिन्नार्थप्रत्यायकत्वेनैव संख्यावाचकशब्दसन्निधानस्य सिद्धत्वान्नतस्य संख्या=
=विशेषाप्रत्यायकत्वे हेतुत्वमपितु अभिन्नार्थप्रत्यायनस्यैव हेतुत्वमितिनास्त्यभियोजकत्वमनुमान

ननु चेति। नहि विद्यमाने लुकमाचार्यो न्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात्त्वत एव यथा शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यत इत्यर्थः। अर्थैकत्वेनेति प्रत्यायायिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयो
गात्। अर्थरूपमिति। अर्थस्वभावः एतदुक्तं भवति। संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादने छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्तिः। गोषु चर इति। गोषुचरः कुक्कुट उच्यते। एकस्यां गवि
द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वो सावविशेषेणोच्यते। जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः। यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत
त। यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनं अभ्युपगम्यते। वर्षासुज इति। इन्द्रगोपः। अत्राप्येकस्मिन्नपि तेऽवयवबहुत्वापेक्षो बहु

ननु चनैतेनैवं भवितव्यं। नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यं। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यं। तदेतदेवं दृश्यतां अर्थरूपमेवं जातीयं येनात्र विशे
षो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यत इति। इह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरो
भवति २ गोषुचरो वर्षासुज इति। व्यक्ताभिधानं वाक्ये। ब्राह्मणस्य कंबलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकंबलस्तिष्ठतीति संदेहो भवति। संबुद्धिर्वा
षष्ठीसमासो वेति। एषोप्यविशेषः भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तं। वाक्ये तावदव्यक्तं। अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य
देवदत्तस्यार्द्धं। अथवा योसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य पदार्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति। अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति॥ ॥ ॥ ॥

वचनं तो वर्षाशब्दो वर्त्तते न त्वत्र नु बहुत्वं प्रतीयत इस चाप्यभेदैकत्वमुपजायते। तस्तुरूपेकृति बहुत्वमिसचात्तुक्। लिंगविशेषस्यापि क्वचिद्दर्शनावुपादानं कुमारीपुत्र
इति। क्वचित्सागः। कुक्कुटांडं मृगमांसमिति। वाक्ये पि जातसंतरनिवृत्तिपरे लिंगविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति। ब्राह्मणकम्बल इति। यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्द
रूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवं परमेतत्। यत्रापि नास्ति स्वरभेदः संबुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकंबल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चये न भाव्यं। कंबल
शब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः एकार्थीभावे सति भेदनिबंधनसंबंधाध्यायिविभक्तिनिवर्त्तनेनान्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते। एषोपीति। व्यभिचारादपिशब्दः पूर्व
लोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः॥ ॥

धामि॰

=नास्ति स्वरभेद इति· आमंत्रितस्याचे ति पदात्परस्यामंत्रितस्य निघातविधानादित्यर्थः। ३= संख्याविशेषवल्लिंगविशेषोपि कुतो नोक्त आह· लिंगविशेषस्यापीति· ४=

भा॰कै॰प्र॰ ८ 7

ऋद्धस्येति। राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदार्थान्तरमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबंधमनुभवति। वृत्तौ तूपसर्ज्जनीभूतः स्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति। अयोग्यत्वाद्विशे
षणेन न संबध्यते। एषोपीति। अव्यापित्वात्। चयोग इति। वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्देवदत्तनिबंधनः समुच्चयो द्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते। वृत्तौ तु समूहलक्षणे कार्थप्रादुर्भा
वाद्देवदत्तनिवर्त्तनाद्द्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः। अथैतस्मिन्निति। अयं भावः यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा सत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वंद्व
विधानाद्द्वंद्वे नैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याप्रयोगः। अन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य। स्वाभाविके तु चार्थे इत्यादिनिर्द्देशोऽनर्थकः। अर्थानादेशनादिति। अ
उपसर्जनविशेषणं भवतीत्यैन्ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। एषोप्यविशेषः। समासेप्युपसर्ज्जनविशेषणं भवति। तद्य
था। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। चयोगो भवति वाक्ये। स्व च योगः स्वामि च योग इति। कस्य च योगः। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पु
रुषश्चेति। समासे न भवति। राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति। स्वामि च योगः। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य विष्णुमित्रस्य च गौरिति। समासे न भवति। देवदत्तयज्ञदत्त
विष्णुमित्राणां गौरिति। अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरभिधानमाहोस्विद्वाचनिकं। स्वाभाविकमित्याह। कुत एतत्। अर्था दर्था॰२
नादेशनात्। न त्वर्था आदिश्यंते। कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आदिश्यंत इति यदाह भगवान्। अनेकमन्यपदार्थे। चार्थे द्वंद्वः। अ
पसेरके निर्दिष्टे न इति। नेतान्यर्थादेशनानि। स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते॥ ॥ ॥
चतुरविचतुरे सादिविशिनेति भावः। आदिशन्निति। प्रकृत्याविरामलक्षणं वर्त्तमानत्वं शास्त्रप्रबंधानुपरमाद्दर्शयति। वा समभेदेन चार्थादेशनं मन्यते। सुबंतमन्यपदार्थे वर्त्त
ते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः। यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थे वर्त्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं राम॰
नापि वाक्यभेदः। अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति। अभिनिविशश्चेति स्वरूपरिक्रयण इत्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवर्त्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमी कृता। एतदेव च भाष्यकारव ८
वमर नेकं२
चनं लिंगं नद्विकल्पस्य॥०॥

= तत्र कदादेशनस्य अनृतत्वाद्वर्तमानप्रयोगः। संगतोत आह। भवतेनेति। प्रबंधोधारा। २ = अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह। वाक्येति। ३ = सिद्धांताभिप्रायमाह। यदा त्विति। ४ = विकल्पस्येति। यद्वस्थितस्यात्संदर्ष्यं। ५ = नाभिसंगोनयो दनीय दलाकृः। ६ =

=लक्षणत्वेनेति। भाष्ये निमित्तशब्दो बोधकपर इति भावः। १= किं पुनः कारणमित्यनुपपन्नं यावता भेदरूपकारणस्य सत्त्वादत आह। प्रकृतीति। यथा कृते रीयङि त्यादौ। १=

कूप इति। कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गे ग्रहणस्य। अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो [redacted] लक्षणत्वेन निर्दिश्यते। किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययोपदेशे वृद्ध्युक्तवा
क्यभेदेनार्थोपदेशनमिति भावः। लघ्वर्थमिति। लघुशब्दो लाघवे वर्तते। लाघवार्थमर्थो नादिश्यते। अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति। तथा हि। यदि चार्थे वर्तते अने
केन तद्वृद्धं सत्त्वमिति वाक्यभेदेनार्थोपदेशनं क्रियते तर्हि तदेव प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थः। तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च। ततः कः समाहारः क इतरे
तरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्था गौरवं चानुषज्यते। असंभव इति। अप्रसामर्थ्यात्। दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थोपदेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः

तद्यथा। कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः। अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति। स्वभावतस्तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। एवमिहापि चार्थे यः
समासः। अस्य पदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति। किं पुनः कारणमर्थो नादिश्यते। तच्च लघ्वर्थम्। लघ्वर्थं ह्यर्थो नादिश्यते। अवश्यं खल्वनेनार्थो नादिशता के
नचिच्छब्देनार्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात्। तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते। अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था। असंभवः खल्वर्थादेशनस्य।
को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्। न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थो निर्दिष्टः प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति। भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत

=प्रकृतीनामर्थनिर्देशे भावनाकृत्साधकत्वमाक्षिपति। भाष्ये न चैतदिति। १=

ययः। तद्यथा। शुक्लः कृष्णः इति॥ श्री॥ ॥

=भाष्ये सर्वनाम्नी स्वोक्तं साधयति। भवति हीति। १=

परस्परं तमो वेपिपुरुषगुपन्यस्ताः। को हीति। अनेकार्थत्वादिति भावः। तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्दं खुर्दं गुर्दं क्रीडायामेवेति नियमार्थो देवकारादिर्न्यायते। प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं
विनियोगदर्शनादिना। शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु कृत्स्नस्तुटो बहुलं शेष इति लक्षणं भात्। निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात्। न चैतन्म
न्तव्यमिति। कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात्प्रतीतिर्भवतीति भावः। भवतीति। एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणो यश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्या
संभवात्। तद्यथा शुक्ल इति। गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः। तथा प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यात्प्रत वतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिध्यति॥ ॥

=भाष्येजर्भरीति-यद्यपिजर्भरीसस्त्रभर्त्तरीतुफरीत्यस्यहंतारवित्यर्थोनिरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापिसर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात्प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासंभवाच्चनविज्ञायंतइत्युक्तमित्याहुःत्रैविधेति-४=

विषमइति। यथाप्युक्तः कृष्णइतिगुणेनगुणिमात्रस्याक्षेपेनगुणिविशेषस्य एवंवृक्षः प्लक्षइत्यत्रापेकत्वाधारोद्रव्यमात्रंप्रतीयेत यदिलोकादर्थोवधारणंनाश्रीयेत नापिशास्त्रेणप्रतिप्रकृतिनिर्दिश्यतेतार्थः तदा वृक्षादयोद्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरितिप्रकरणाद्यभावेविशेषसंप्रत्ययोनस्यान्नभवतिच। तस्माद्दृढ्व्यवहारादेवशास्त्रार्थसंबंधस्तुसतिरन्निष्ठतापियुक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः। येषामर्थानज्ञायंतइति। स्वर्गोऽपूर्वंदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरि[redacted]छेद्यत्वादिदंतयानज्ञायंतेतत्रतेषां कृथमर्थोनिर्दिश्यतेरन्नित्यर्थः। त्रैविद्यव्यवहारात्तेषामर्थोविज्ञायतएव। अक्षिणिनिकोचैरिति। यथैतेर्व्यवहारवशादर्थागम्यंतेतथाशाब्दैरपीतिभावः। नखल्वपीति।

विषमउपन्यासः। सामान्यशब्दाएतएवंस्युः। सामान्यशब्दाश्चनांतरेणप्रकरणांविशेषंवाविशेषेष्ववतिष्ठंते। यतस्तखल्वपिनियोगतोवृक्षइत्युक्तेस्वभावतः कस्मिंश्चिदेवविशेषेवृक्षशब्दोवर्त्तते। अतोमन्यामहेनेमेसामान्यशब्दाइति। नचैत्सामान्यशब्दाःप्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्त्ततेप्रत्ययःप्रत्ययार्थेवर्त्तते। अप्रवृत्तिःखल्वर्थादेशनस्य बहवोहिशब्दायेषामर्थानज्ञायंते। जर्भरीतुर्फरीतू। अंतरेणखल्वपिशब्दप्रयोगंबहवोर्थागम्यंते। अक्षिनिकोचैःपाणिविहारैश्च। नखल्वपिनिर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्यानेकिंचिदपिप्रयोजनमस्ति। योहिब्रूयात्सुरस्तादादित्यउदेतिपश्चादस्तंगच्छतिमधुरोगुडःकटुकंशृंगवेरमितिकिंतेनकृतंस्यात्। वावचनानर्थक्यंस्वभावसिद्धत्वात्। वावचनमनर्थकं। किंकारणं। स्वभावसिद्धत्वात्। इहद्वौपक्षौवृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यंचसमासश्च। तत्रस्वाभाविकेद्वैविध्येनित्येसमासेप्राप्तेवावचनेनकिमन्यच्छक्यंअभिसंबद्धुमन्यदतःसंज्ञायाः नच
१संज्ञायाभावाभावाविध्येते। तस्माच्चार्थोवावचसाध्यसाधुसंकरनिरासायप्रणस्त्वारंभान्नास्तिलोकव्यवहारावगतार्थोन्वाख्यानेप्रयोजनमित्यर्थः। वावचनानर्थक्यंचेति। इहव्यपेक्षायांसमासोनभवति एकार्थीभावेवाक्यंनेतिविविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावोनभविष्यतीतिनार्थोविकल्पेन। एकार्थानांविकल्पनात्। नचसंज्ञायाइति। एकार्थीभावेचित्रगुरित्येवेष्यतेनतुचित्रागावइत्येवं। तथाराजपुरुषइतीष्यतेनराज्ञःपुरुषइति। ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वंचसर्वेदैकार्थीभावइष्यतइत्यर्थः॥ ॥श्री॥

=वाक्यार्थेवेति। अयं भावः। एकार्थीभावस्तत्र विधेयाः समर्थसूत्रविधेयाः सुबन्तं सुबन्तेन सह सामर्थ्ये पठ्यते इति समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः। तत एव विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थं। १=भाष्येनेषामिति वृत्तिवर्त्तनवादिनामित्यर्थः। तस्याप्युपन्यासमाह। मिलेमि। २=

अर्थेति। कार्यशब्दिका वाक्याद्वैविकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः। नैसर्गशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते। परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते। अर्थ नेषामिति। निसर्गशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसमूहावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि नित्यत्वेन निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते। जहतिप दानिस्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पुरुषमात्रस्येति। राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्। पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयाकवत्स्यादित्ससदोषः। द्विवचनं प्राप्नो

अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किं त आहुः। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः। अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति। किं चातः। यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति। अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्यमानत्वाद्येयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। का पुनर्वृत्तिन्याय्या। जहत्स्वार्था। युक्तं पुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तं। एवं हि दृश्यते लोके। पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं तक्ष कर्म जहाति। एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यात् उपगुरप्यपत्यार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यात्। ननु चोक्तं राजपुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति। नैष दोषः। जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति॥ ×नयेत्युक्ते पुरुषमा×२ ॥ ॥

तीति। इत्यन्ययोर्धावितियथा। जहत्स्वार्थेति। न हि स्वार्थमजहतं स्वेनार्थेन वशीकृतस्यान्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तं पुनरिति। उपात्तस्वार्थस्य सागाभावात्। अग्निनेवोष्णस्य। बाढं युक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेवान्यत्रैव दृष्टान्तमाह। तक्षा राजकर्मणीति। यदा राज्ञा तक्षा दूरस्थो नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति। नात्यन्तायेति। सागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना सागः। परोपकारायत्वस्योपादानात्। स वृथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्सदर्थः॥
नादनुपादा१

=पष्ठभावेन संबंधाप्रतीताप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः। ३= स्वेनेति। स्वार्थमात्रोपस्थानेव्यासक्तस्येत्यर्थः। अर्थान्तरेति। अर्थान्तरं प्रति विरोधत्वं। ३=

=भाष्येनचायमर्थइति॰ राजपदेनपरार्थस्यपुरुषस्यास्कंदनेतद्विशेषणत्वेन राजकृपार्थोपस्थितौराजकर्तृसोऽर्थः स्वतोनविरोधी किंतुस्वगतं विशेष्यत्वमेवविरोधितत्सान्नहास्यति किंतुस्वगतं विशेष्यत्वं विरोधिकृतं त्यजतीत्यर्थः॥ एवंचात्रभवोक्तसर्वपारार्थ्यमनिरसागाद्यौतोन [illegible] जहत्स्वार्थताथिकंतुपरार्थविरो

भा॰कै॰प्र॰
१९
९
हिक्कितेति। तेषांप्राणिधर्मत्वात्तत्त्यागेतस्यराजकर्मैववृद्धिद्यैतेत्यर्थः॥ नचायमर्थइति। वाक्येपिराजार्थस्यविशेषणत्वात्। कृत्तस्यवृत्तौविशेषइतिचेत्। वाक्येस्वविशेषणाम
तिपत्तौसामर्थ्यविघातः। वृत्तावुपसर्जनीभूतेनस्वार्थेनप्रधानार्थस्योपकारः स्वविशेषणप्रतिपत्तौसामर्थ्यहानिः॥ अन्यथादिति। राजपुरुषः स्वार्थेनिमित्तंपुरुषार्थेवि
शेषमाधायस्वार्थंजहाति। नचतन्निमित्तविशेषदर्शनेननिवर्तितेपुरुषे। यथाग्निसंबंधजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगेनिवृत्तेपिनभवतीत्यर्थः॥
विशेषणमिति। विशेषः पुरुषगतोभविष्यतीत्यर्थः॥ मल्लिकापुटइति। आमोदाद्विशेषावगतिरितिभावः॥ वृत्तौक्रियतइति। यदिचवृत्तौभेदसंसर्गौनस्यातांतर्हिसाम

तद्यथा। तक्षाराजकर्मणिप्रवर्तमानः स्वंतक्षकर्मजहाति नहिहिक्कितहसितकंडूयितानि। नचायमर्थः परार्थेविरोधीविशेषणंनाम। तस्मात्तन्नहास्यति
। अथवान्वयाद्विशेषणंभवति। तद्यथा घृतघटस्तैलघटइति। निषिक्तेघृतेतैलेचान्वयाद्विशेषणंभवति अयंघृतघटोऽयंतैलघटइति। विषमउप
न्यासः। भवतिहितत्रयाचयावतीचार्थमात्रा। अंगहिभवानयोनिष्पृथ्यघृतघटंतृणकूर्चेनप्रक्षाल्ययनुनंगस्तनेसविशेषः। यथातर्हिमल्लिकापुटश्चं
पकपुटइति। निःकीर्णास्वपिसुमनःसुअन्वयाद्विशेषणंभवति। अयंमल्लिकापुटः अयंचंपकपुटइति। अथवासमर्थाधिकारोयंवृत्तौक्रियते। सामर्थ्यं
नामभेदः संसर्गोवा। अपरआह। भेदसंसर्गौवासामर्थ्यमिति। कः पुनर्भेदः संसर्गोवा। इहराज्ञइत्युक्तेसर्वंस्वंप्रसक्तंपुरुषइत्युक्तेसर्वःस्वामीप्रसक्तः। इमा
नयेसुक्तेराजापुरुषंनिवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोराजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतोव्यवच्छिन्नेयदिजहातिकामंजहातुनजातुचि
त्पुरुषमात्रस्यानयनंभविष्यति॥ राजपुरु॰

र्थ्यमेवनस्यात्तद्गम्यकृत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्रभेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यसंसर्गोवाभेदाविनामा अनुमेयभेदः। उभौवायोगपद्येनाश्रीयमा
णौसामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वंस्वमिति। राज्ञइतिषष्ठ्यासंबंधिमात्रस्याक्षेपात्। सर्वः स्वामीति। यदापुरुषस्यपारतंत्र्यंप्रमाणांतरेणप्रतिपन्नंतदपेक्षयेतदुच्यते। अन्यथापुरुषइत्युक्तेऽ
स्तीतिप्रतीतिः स्यान्नतुस्वामीमात्राक्षेपः। तत्रभेदपक्षेराजापुरुषंस्वाम्यंतरेभ्योनिवर्तयन्स्वार्थंजहाति। पुरुषस्तुजहदपिस्वार्थंस्वांतरेभ्योराजानंनिवर्तयतीति। ततस्तत्कृतकार्य
स्यभवतुराजार्थस्यनिवृत्तिः अकृतकार्यस्यनिवृत्तौवृत्तिरेवनस्यात्। एवंसंसर्गेपियोज्यं उभयतइति। उभयस्मिन्परस्परेणावच्छिन्नेइत्यर्थः॥ राम॰ १९

=इत्यर्थइति॰ अत्रापिभेदेनाभापोक्ष्यादिमेतसमुदायप्रवृत्तिनिमित्तप्रतासारनिः संबंधोपिसाक्षाद्वादोपिवातथाभूतमेवस्मानाधिकरणः। तन्नीलोत्पलमित्यादावुत्पलजातिर्नीलगुणःसमवायःसाक्षात्संबंधः। राजपुरुषइत्यादौचराजत्वसमवायः=
=स्वाश्रयसंबंधेनपरपदस्यापुरुषपदेतिः [illegible] संबंधः। एवंचनीलोत्पलमित्यादावनीलोत्पलपदानिनीलोत्पलसंबंधोवाप्रवृत्तिनिमित्तराजपुरुषइत्यत्रराजपुरुषयोरुतिः राजपुरुषसंबंधोवाप्रवृत्तिनिमित्तमितियोध्यं॥=

युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं युक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं शब्दोपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्मादिति। एकया विभक्त्यागु
णप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्राधान्येन विधायित्वात् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणे पि प्रतिपन्नत्येति भावः। न प्रथमास
मर्थ इति। प्रथमाद्विवचनं उत्पद्यमाने संबंधासंभवस्या गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। संबंधस्य प्रत्याप्यत्वात्तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात्त
दा द्वयोरपि समप्रधानत्वेन संबंधान्तरापेक्षायां संबंधः प्रतीयेत। अभिहित इति। कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः। यथा राज्ञ इति षष्ठ्याभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावं यातः। कश्चि

अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके। भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पू
र्वां न जहाति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्मात् पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। १४
। न प्रथमासमर्थो राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठीसमर्थः पुरुषः। प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति। अभिहितः सोर्थोन्त
र्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यात्तदवयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भवति। परस्प
रव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके इच्छन्ति। का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्ह्यर्थयोः॥ × बुत्पत्तिः। संघातस्यैकार्थतात्सु

दन्तर्भूतोपि नाभिहितः। यथा राजपुरुष इति न सुरूपो राजा सखास्येत्यर्थान्तरमेवेति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुण
भावादन्तर्भूतः। न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तं। तत्र संबंधोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति। व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्येति। इह राजपु
रुषात् संघातात् भिन्नत्वोपसर्जनत्वं तेन संघातेनावयवार्थो पहृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचन
मित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वस्वमर्थं प्रतिगुणाभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपे
क्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संक्रियन्ते॥ ॥ ॥

= दृष्टं वेदनादेः ॥ १८ = अस्मिन्पक्षेलुप्तविभक्त्यनुसंधानादन्वयबोध इति परमार्थः ॥ १८ =

भा०कै०प्र० ममायमिति। राज्ञा दि क्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः। क्रियाकारकयोरिति। कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते।
१० क्रियाद्रव्ययोरभिसंबंधनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबंधः। तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीये त्यर्थः। अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। शक्तेर्वा वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात्क्रि-
10 याकारकसंबंधस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तं। अथयद्येवेति। यद्यस्मात्तत्र द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संभवः। ततश्चायुक्ता पुनः विचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। संचोपसर्ग इ-

इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषो राजानमपेक्षते अहमस्येति। तयोरभिसंबंधस्य षष्ठी वाचिका भवति। तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारक-
योरभिसंबंधस्य द्वितीया वाचिका भवति। अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यं यथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदस्यत इत्यस्मिन्पक्षे भूयः सू-
त्रं कर्तव्यं। गतमित्याह। कथं। समोयमर्थशब्देन समासः। समश्चोपसर्गः। उपसर्गाः पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। न
चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते। येन समः सामर्थ्यं स्यात्। तत्र प्रयोगादेतद्गतं नूनमत्र प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति। तद्यथा धूमं दृ-
ष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति। कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दः उच्यते। संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थः संप्रेक्षितार्थः समर्थः संब-
समर्थः ४ द्धार्थः समर्थ इति। तद्यदा एकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते। संगतार्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति। तद्यथा संगतं घृतं तैलेनेत्युच्यते। एकीभूतमिति गम्य-
ते। संसृष्टार्थः समर्थ इति। तद्यथा। संसृष्टोऽग्निरित्युच्यते। एकीभूत इति गम्यते। तद्यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते। संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः स-
व्यतिषंगः २ मर्थ इति। कः पुनरिह संबद्धार्थः समर्थः संबद्ध इत्युच्यते योऽरज्ज्वाऽयसा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति। नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषंग एव वर्तते। किं तर्ह्यहानावपि वर्तते।
तद्यथा। संबद्धाविमौ रम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जहीतः। अथवा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते। तद्यथा। अस्ति नो गर्गैः संबंधः अस्ति नो वत्सैः संबं-

ति। तेन तस्य द्रव्यवाचिना सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यत इत्यर्थः। संगतार्थं संसृष्टार्थमिति तुल्यार्थे धातुनिर्देशः। संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति
पर्यायनिर्देशः। व्यतिषंग इति। रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषंगः। एवंजातीयकेष्विति। व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः। अस्तिन इति। स सामर्थ्यहानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबंधश एम०
ब्दस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ ॥ ॥ १०

=तदेवमिति· विभाषाधिकारात्कार्यशब्दत्वं क्रांतादित्वोपानादेश्यनाद्यनित्यशब्दत्वमाचार्यस्याभिमतं लक्ष्यते· २=

अथैतस्मिन्वृत्तिः यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्संख्याविशेषोपजनेन विशेषणादीनां प्रसंगात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वा वचनं च कर्तव्यं स्या समानार्थस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं तदेवं राजपुरुषस्य भाविकं रूपं कदाचिन्निवृत्त्यदर्शनाश्रयणो नानुगम्यते कदाचिद् बुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयेण कार्यपक्षे तु बहवो वा न्तो धर्म्मा वचनेन प्रतिपाद्या इतिगौरवप्रसंगः तथा हि निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालंकारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखरवदरण्यमित्येवमादिषु क्रांतयुक्तपूर्णमिश्रसंहारविकारस्वभ्रसपत्नोपवीतजातिविशेषाभिधायित्वं वचनेन प्रतिपाद्यं निवृत्तदर्शनैकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किंचित्प्रतिपादनीयं एवं व्यपेक्षासाम

अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः तत्रैतन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवंति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः निघातः अयं दंडो हरानेन अस्ति दंडस्य हरते व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति युष्मदस्मदादेशाः ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति॥ ॥ ॥

यद्येवं दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति। तत्र नानाकारकादिति नानाशब्दः पृथग्भाववचनः स्तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथायं दंडो हरानेनेति दंडो स्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नानाभिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेरेतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति कचित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां नीतिनानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकत्वस्य अस्ति दंडस्येति अनेनेति पदेन दंडस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात्॥ ॥श्री॥ ॥७॥

दसम२

=सर्वर्थेति· अयं दंडो हरानेनेत्यादौ दोषएकार्थीभावसामर्थ्यवादे स्यादेव· प्रकृतेनतदभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्· व्यपेक्षावादे दोषस्तु नैवेत्यवोक्तो ऽतः सर्वथेत्युक्तं· ४= पृथग्भाववचनइति· पृथक्त्वभाववचन इत्यर्थः। तदाह· तेन भिन्नायाः क्रियाया इति· ४=

भा०कै०२ अस्योदनस्येति। स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः तेनैवासज्येति तत्र च दंडस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः। अयं दंडो
११ स्तीति यत्रान्य क्रियापदं न श्रूयते तत्रांतरंगत्वादस्ति क्रियैव प्रतीयते ततोस्ति क्रियायां दंडस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः। कदेवदत्त इति पदा
बहवः पुरुषाद्दूरस्था भवंति तदैतेषु प्रश्नोत्तरेयं स्तिष्ठतीति पदान्येनिपातितावृक्षाएक स्तदाश्रिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते प्रचयइति अनेक

लक्षं वि०

अस्योदनस्य पुष्पदस्य दोग्ध्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयः प्राप्नुवंति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः किमुच्यते नानाकारकादिति पदातेनैवासज्यक्रियते
नापि ब्रूमोन्येनासज्यक्रियत इति किं तर्हि शब्दप्रमाणकावयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्चेह सत्रामाह अयं दंडः अस्तीति गम्यते सदंडः
कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते तद्यथा कश्चित्कंचित्पृच्छति कदेव दत्त इति स तस्मा आचष्टे असौ वृक्ष इति कतरस्मिन्
स्तिष्ठतीति स वृक्षोधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते प्रचये समासप्रतिषेधः प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः राज्ञोगोश्वा

=[illegible]= ९ श्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति समर्थतरणं वा॥ ॥ ॥
=[illegible]॥२=

स्मिन्नसंबंधिनि विवक्षित इत्यर्थः तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि तत्र युगपत् द्वौ द्वंद्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चात् द्वंद्वः विप्रतिषेधाभा
वाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्य तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच्प्राप्नोति अपवर्ग अभिधीयते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमा राम०
९ ने। श्वपुरुषयो राज्ञा संबंधो न प्रतीयते॥ ॥ ॥ ११

समर्थतराणां वेति॥ शक्तृतराणामिसमर्थः एषां स्वाम्पुतरो ति प्रथमाप्राप्ति परिक्रमात्रे विधीयमानानां किंचिद्वात्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबंधापेक्षत्वाद् बहिरंगा
तत्रांतरंग प्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वंद्वो भवति अस्ति च बहिरंग इति द्वंद्वे कृते षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् आम्पुतरग्रंथ इति आम्पुप्रतिपन्नयोग्रंथः आम्पुतर उच्यते
एतानीति तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च सासन्नतरं कारणमिसमर्थः समुदायसामर्थ्यादिति समुदाय द्वंद्वार्थं प्रतिराजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनै

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति कानि पुनः समर्थतराणि पानि द्वंद्वभावीनि कुतः (एतत्) एषां ह्याम्पुतरावृत्तिः प्राप्नोति॥ तद्व्यथा असमर्थतरोपंमाणा वक्तो
ध्ययनापेक्षुच्यते आम्पुतरग्रंथ इति॥ मते अपर आह समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति कानि पुनः समर्थतराणि पानि द्वंद्वभावीनि कुत एतत्
समानविभक्तीन्येतानि अन्यविभक्ती राजा भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितव्यपुत्रे च समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धं समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेत
त्समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन अपर आह समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति कुत एतत् समु
दायसामर्थ्यादेव अस्मिन्पक्षे वेसेतदसमर्थितं भवति एतच्च समर्थितं कथं नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति कथं
थं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति प्रधानमत्र तद्गोर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः॥ ॥

वराज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेसमर्थः अपर आहेति अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः समुदायसंबंधे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबंधोस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्र
त्ययः अस्मिन्पक्ष इति एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः एतच्चेति सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वा शब्दः
प्रतिपादकः॥ ॥

=कचिदिति· शालीनां ते ओदनमित्यादावसामर्थ्यादप्राप्तेः॥ यथा कथंचिदसामर्थ्याश्रयणे त्वयं दण्डो हरानेनेत्यादावपि स्यात् ॥१= विशेषणं चेति· उत्तरत्र पठितस्य कारकस्यान पतितत्वात् सर्वं ज्ञेयः॥४=

भा०कै०२ आख्यातमिति॥ नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये कंचित्प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणे निषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते अ
१२ व्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि वाश्रीयन्ते यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते लक्षणविधानसामर्थ्यात् त
12 था चतिङ्· तिङ्ङुत्तरत्र वक्ष्यते ति उक्तनिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति भवति पचती त्यादौ ससपिसा ध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वा
भावान्निघाताप्रसंगादुच्चैरिति यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपंचार्थं उपसोपादनं तथा च वक्ष्यते आख्यातं सविशेषणमित्येवेति सक्रियाविशेषणं चेति

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यं॥ आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति च वक्तव्यं साव्ययं उच्चैः पठतिनी
चैः पठतीति सकारकं ओदनं पचति सकारकविशेषणं ओदनं मृदुविशदं पचति सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यं सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति अपर आह
आख्यातं सविशेषणमित्येव सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि एकतिङ् एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त समानवाक्ये नि
घातयुष्मदस्मदादेशाः समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः किं प्रयोजनं नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति अयं दण्डो हरा
नेन ओदनं पचत तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यतीति योगे प्रतिषेधश्चादिभिः चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वं किमर्थमिदमु
च्यते यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तेहूष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति त
दाचार्यः सुहृद्भूत्वा चष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः॥ ॥

मत्या ससाकारकस्यैवाव्ययादिविशेषणं तत्र गृह्यतेऽन्तु क्रियाया इति भावः आख्याते न च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्याह तिङ्. तेषु पि देवदत्तेनेन प्रापितस्य मित्यादि पुवाक्यत्वं सिध्यति एम०
एकतिङिति एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची बहुव्रीहिश्चायं ब्रूहि ब्रूहीति ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्येसन्नवाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति॥ ॥० ॥ १२

=तद्धमिति· समानवाक्य इत्येतदसमर्थं आशाव पूर्वविधायकमिव चादियोगे पि तदपवादत्मा पूर्वविधायकमिति योगा ... नारव्यानमिति भावः॥ न च वाहेत्यादं नसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यानतात्पर्यं·४= साचेति· अयं दण्डो हरानेनेत्यापर्यं·२=

=समानाधिकाधिकारसमावे दोषप्रतिविधानायोपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति गोरथं स्याद्दिसाहचर्ये समर्थनिघाते हीति तद्विशेषेति असतीति १=

समर्थे निघाते हीति निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा गृह्यंते पचेते इति अत्र समानाधिकरणं असमर्थे वद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति अस ति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् युक्तयुक्ते पि साक्षात्सामर्थ्याभावात्कार्यं न स्यात्। नद्याः इत्यादिकारक विशेषणं विज्ञेयं राजगवी क्षीर इति राज्ञो या गौ स्तस्याः क्षीर मित्येतस्मिन्नर्थे राजगो क्षीर मित्यपि प्राप्नोति किमुच्यत इति द्वयोः षष्ठ्यंतयोः समासप्रसंग इत्यर्थे मत्वा पर्यनुयुंक्ते सुप्सुपेति संख्या याविवक्षितत्वात्

समर्थे निघाते हि समानाधिकरणा युक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् समर्थे निघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं स्यात् समानाधिकरणे पचेते नेदास्वामिमृद्वेते दास्वामि समानाधिकरणा युक्तयुक्ते नद्यास्तिष्ठति कूले वृक्षस्य लंबते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि किं पुनः कारणं न सिध्यति असमर्थत्वात् राजगवी क्षीरे द्विसमासप्रसंगो द्विषष्ठीभावात् राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसंगः किं कारणं द्विषष्ठीभावात् द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीर मिति किमुच्यते द्विसमासप्रसंग इति। यदा सुप्सुपेति वर्त्तते तदा द्विसमासप्रसंग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबंतयोः समासप्रसंगो द्विसमासप्रसंग इति कथं तर्हि द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसंगो द्विसमासप्रसंग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैवं भवितव्यं भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवतीति सिद्धं तु ॥ ०॥

समुदायस्य चासुबंतत्वात् न प्राप्तिसमासप्रसंग इत्यर्थः। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति नैव मिति द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमा संपात्रादिम्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः अमुमेवार्थं शङ्कांतरेण व्यक्तीकरोति द्विप्रकारस्येति एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः भवितव्यं चेति अर्थांतर इत्यर्थः तथा च गवा वच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते गोस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते॥ ॥ ॥ ॥

-एकस्मिन्नेवार्थ इति अयं भावः। यदा गोः राज्ञा क्षीरेण च संबंधे वान्वय विवक्षा तदा युगपदेव समासद्वयप्रसंगे नोपरस्परविरोधेन पूर्व निपातयोः प्रसंगे पर्यायेणादद्विराजगवीक्षीरमिति भवति यदा तु गोः क्षीरेण पूर्वमन्वयः

=विनियोगो हि णस्थांतरेऽपास्थितिः।१२=

भा०कै०२ १२ 13 राजविशिष्टाया इति ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा संबंधः पश्चात्क्षीरेण स धर्मः नैव वेति सत्यपि गोरन्याभ्यां संबंधे सापेक्षं समर्थं भवतीति असामर्थ्याद्गोः क्षीरेण समासो न भवति राज्ञा
तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति महत्कष्टं श्रितरसत्वेनैवासार्थस्य विचारितत्वान्न पुनरद्यो दनीयं राजगवी क्षीरेऽपि समासप्रसंग इति समर्थाधिकार इति
परार्थ्यसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता विनियोगो ह्यधिकारः स च परिभाषायामप्यस्तितथा चकुम्भोः कं पो चेसत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति॥

राजविशिष्टाया गोः क्षीरेणासामर्थ्यात् सिद्धमेतत्कथं राजविशिष्टाया गोः क्षीरेणासह समासो भवति न केवलायाः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्य
मानं गंस्यते यथैवायं गवि पतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति एवं राजन्यपि यत ते राज्ञो या गोस्तस्यायत् क्षीरमिति नैव वा पुनरत्र गोः राजानम
पेक्षमाणायाः क्षीरेण समासः प्राप्नोति किं कारणमसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षं समर्थं भवतीति कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः
राज्ञा सह समासो भवति प्रधानमत्र तदा गोर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते प
दविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनंतर्ये विज्ञानात् पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते वर्णाश्रये शास्त्रे आनंतर्यमात्रे कार्यं यथा वि
ज्ञायेतेति षष्ठतुरध्यशानत्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हरदेवरत्रेति॥ " " "

अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः समर्थो विधिरिसेवव क्तव्यं आनंतर्यमात्रइति। विनापि सामर्थ्येनेसर्थः तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति दीर्घादिति नित्यस्तुगभवति यस्तु पदांतादिति
विकल्पितः स पदविधित्वात्सामर्थ्येन भवतीत्याहुः अन्ये तु पदांताद्वे सेवदीर्घेण परे विशेष्यं मा लोत्व षेतदंतत्वेन तग्रहणात्सदाचो को विप्रकर्षो विज्ञायते पदांतस्य दीर्घस्य तुग्भव रा०म०१२
ति न तु दीर्घांतस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादस्य सपि सामर्थ्ये वा भवतीत्याहुः॥ " " "

=न हि समासनिषेधसामर्थ्यबोधकेन न निवर्तयितुं शक्यते ।९= ननु तस्य साधुत्व निवृत्तिरेव न लक्ष्यत आह= लक्षेति । वचनं न लक्षणैः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याभावतो ऽसाधुत्वेन बोध्यते इति भरोष इति वाच्यं । अन्यथैव सार्थकासंभवेनात स्यासाधुत्वसंपाद

समर्थाधिकारस्येति विधिशब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसंबंधी समासादिरर्थो वाच्यः तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तं तत्र ऽसमर्थानां पदानां समासस्यानिवृत्तित्वात् समर्थवचनेन न किंचित् क्रियते इति तथा हि समर्थो नायः समासः स समर्थ एवयोश्च समर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोऽपि नियमाभावात्रि हेत्वेव तस्यासमर्थस्यापि ऽसाने न समर्थवचनेन न किंचित् क्रियते लक्षणं तेरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च ऽकिंचित्कुर्वाणमित्यादयोश्च समर्थान ऽसमासः परिगणने

निष्पन्नत्वात्

समर्थाधिकारस्य विधेयसमानाधिकरणान्निर्देशानर्थक्यं समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः किं च विधेयं समासः यावद्ब्रूयात् समर्थः समास इति तावत् समर्थः पदविधिरिति न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किंचिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्येन निर्देशो नर्थकः सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् सिद्धमेतत् कथं समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यं एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति एकशेषनिर्देशाद्वा ऽथवा एकशेषनिर्देशोऽयं समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति एवमपि बहुप्रभृतीनामेव प्राप्नोति षट्प्रभृतिषु द्व्येकशेषः नैष दोषः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति ॥० ॥

परिसमाप्तेः

न निरस्ता इतित्तदर्थमेतन्न भवति सिद्धं त्विति वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः समर्थपदसंबंधित्वात् पदविधिरूपत्वात् समर्थशब्देनोच्यते इतरस्त पाठोऽपि मितिमत्वाह एवमपीति यथा प्रभुनापजेनेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रत्येकमिति ऽआश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् एवमपीति सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुंक्ते ॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

=एकत्वसंबंधोऽपि विधिः=
=द्विवादिशेषणवादेहदेह।१८=

=स्यादित्येतद् ।१९= आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणामिति । अन्यथा बहुवचनांतेनैव समर्थानामिति निर्देशो दृतिके चित् तन्न । बहुप्रभृतीनामेव बहूनां ग्रहणं यथास्यान्न त्रिचतुःपंचानामित्येतदर्थमाश्रितसंख्याविशेषाणामेकशेषस्मं

=जघन्याङ्गीकरणमपेक्ष्यस्य ... ॥ ... समर्थः पदस्य ... सम्बन्धार्थः ॥

भा० कै० २ १४

समर्थादिति। तिङु। तिङ। इससाद्यौ समर्थ इति यथाकुसनेच सुपयोगोत्रा विति पूर्वः समासउत्तरपदलोपी तिगतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेवसमर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः संबंधसामान्यवचन षष्ठ्यन्तस्य पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोपपन्नमेवतीति सर्वे सूत्रेणैव सिध्यति पादच्छिकी च विभक्तिरिति भेदाभेदविवक्षा संभवे सति परत्वया च भेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमपानिर्देशः कृत इत्यर्थः समानाधिकरणेपीति केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रति पन्नाः केचिदाकृतिं

समर्थोत्तमर्थे पदासद इति एवं तर्हि समर्थपदयोरपि विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः समर्थस्य विधिः समर्थे विधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिं समर्थे विधिः परस्य विधिः परविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदे विधिः पदविधिं समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पद[redacted]विधिश्च पदविधयः समर्थविधयश्च पदविधयश्च [redacted] समर्थः पदविधिः पूर्वः समासउत्तरपदलोपी पादच्छिकी च विभक्तिः समानाधिकरणे पृथक्संख्यानमसमर्थत्वात् समानाधिकरणे पृथक्संख्याने कृते वीरः पुरुषो वीरपुरुषः किं पुनः कारणं न सिध्यति असमर्थत्वात् कथमसामर्थ्यं द्रव्यं पदार्थ इति चेत् यदि द्रव्यं पदार्थः न भवतिति

पदविधिः ३

=समस्मी समासे ... =तार्थे ... २=

((दासामर्थ्यभेदाभावात्॥ ॥ ॥

=आतावेकवचनं २=

णाथदेनापाकृतिरुच्यते यथा पस्य गुणस्य भावादितिसंसर्गिभेदकं पद्यस्या पारं प्रतीयते गुणत्वं परतन्त्रत्वान्नस्य शास्त्र उदाहृत मितिगुणत्वस्यायोगान्नत्र द्रव्यं पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते ननु वीरत्वं पुरुषत्वं च तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभवात्। असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनं॥ ॥

ग्राम० १४

=... वीरपुरुषत्वादेर्गुणस्यानं ... सत्त्वा ... एकत्वागीकारे ... बोधेन तथात्व २ = स्वविषयशक्तिग्रहेणस्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपयापारवत्त २=

... मात्रप्रतिनिविकरूपेण ... निर्विकल्पकत्वं ... शब्दबोधे ...

=संसर्ग इति॰ एकाधिकरणत्वरूप इत्यर्थः।१०= अवाच्यतादिति॰ द्रव्यमेव पदार्थः जातिरूपलक्षणत्वेनावच्छेदकं तदपि शक्तिग्रहस्य वनशब्दबोधविषयत्वमपि॰ अस्तु वा तदपि किंतु शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वं मास्तु अकार्यस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वं इति भावः।१२=

अथ हि गुणा इति॰ वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदः पूर्ववत्। संसर्गोऽस्तीति भावः। नान्यत्वमिति उपकारविवक्षायां सामर्थ्येनान्यत्वमात्रं रोसस्यार्थः। एकं तयोरिति त त्स्वद्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यपदार्थिकस्यापीति एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यं लभते। अशक्य इति भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः

अथ हि गुणां प्रपदार्थो भवति तदा सामर्थ्यं अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वं नान्यत्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोमान् अन्यो ऽश्ववान् न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति को वा विशेषः यद्गुणपदार्थे सामर्थ्यं स्यात् द्रव्ये च न स्यादेष विशेषः एकं तयोरधिकरणं अन्यद्धि वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वं द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुं ननु चाभ्यंतरोऽसौ भवति यद्यप्यभ्यंतरः न तु गम्यते नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृंगवेरमिति वा कटुकत्वं गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुं अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा कवतावदिदं स्यात् समानाधिकरणो नेति॥ ॥ ॥ ॥

=विशेषणविशेष्यभावेन समा= =नाधिकरणो नेत्यर्थः।१३=

ननु चेति॰ द्रव्यस्य गुणो न नित्यसंबंधादित्यर्थः। यद्यपीति॰ पुनरभिधीयमानोऽपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यंतरः। न तु गम्यत इति शब्देन नोच्यत इत्यर्थः। गुणपदार्थिकेनापीति यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः। अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेऽपि साम्यं कचतावदिति यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=इत्यर्थ इति॰ सोयमर्थो पद्वचनसामर्थ्याद्विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेन समासो यथा क्षेपादिना पि सामर्थ्यं नास्ति न त्रैव स्यात्॰ १=आप्यप्रसमयेनेति॰ बोधेनेत्यर्थः॥ ४=

भा॰कै॰ २ यत्र सर्वमिति॥ समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणैकस्यार्थ इति मन्यते तत च्छुपत्रप्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यं च तत्रैव समादिसंख्यर्थः कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभा

१५ वउच्यते कंचित्त्र तिकया चित्संज्ञया सोर्थः प्रसिद्धो अन्ययात्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वं नैवंजातीयकानामिति युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्या

15 भावाच्चेत्यर्थः भसमरणीय इति अस्ति चाप्रशिष्टप्रयोग इति भावः नैता वितिउपाधिभेदाद्भिन्नार्थाविसर्थः दर्शनीयायामातेति यदि सति भेदे किंचित्समानमाश्रि

यत्र सर्वसमानं इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कंदुः कोष्ठः कुसूल इति नैवं जातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रसये न वो सत्त्वं किं कारणं अप्रयोग

त्यर्थः शब्दप्रयोगः अर्थं संप्रसापयिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण भवितव्यं किं कारणं उक्तार्थानामप्रयो

ग इति न तर्हीदानीमिदं भवति भसमरणीय इति नैतौ समानौ यौ एको त्र शक्यार्थे भसः अपरो हि शक्ये भर्तुर्भसः अर्ह इति भर्तिभरणीय इति यदि त

र्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यं इहापि तर्हि प्राप्नोति दर्शनीयायाः मातादर्शनीयामातेति अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः किं

पुनस्तत् सद्भावान्यभावौ न कश्चित्सद्भावान्यभावौ न स्तः उच्यते नेदं समानाधिकरणेनेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यं क्व

च साधीयः सामानाधिकरण्यं यत्र सर्वसमानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च॥

त्स समासः क्रियते तद्यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथात्रापि सत्त्वासमानेति समासः प्राप्नोति ननु परत्वाद्वात्र

षष्ठी समासो भविष्यति नैतदस्ति समानाधिकरणेनेति प्रतिषेधः प्राप्नोति विधेः कोवकाश इति चेत् इष्टातिह व्यवस्था न स्यात् समानाधिकरणे त्तर रामं॰ १५

पदलक्षणस्य पुंवद्भावः प्रसज्येत सद्भावान्यभावाविति सत्त्वान्यत्व इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ स्वादपवाद॥

=मीमांसकमते सर्वेषां शब्दानां जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं स एव शब्दार्थो नास्तिकमते ऽनर्थ्येदो ऽपोहापरनामा शब्दार्थः स्वीकृतः॥ १= मीमांसकनास्तिकयोर्मताद्विशेषानगवतोनामिनेतः॥ २=

=सावयवत्वसमाप्ति केवलघटत्वपटत्वादिरूपा ितस्याः अन्वसनानतिरेकात् एवमपोहश्च प्रतियोग्यनु[illegible] योगिभेदेप्येक एवेति सर्वत्र

नचैतदिति। सत्तायाः सर्वत्र भावात् व्यभिचाराभावात्। सौ सामानत्वेनाश्रीयते। सर्वैः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः अतुल्यप्रकर्षो आश्रयेणोक्तः। उत्तरस्तु सर्वसाधारणात्सत्ता-
याः समानव्यपदेशं प्रतिनिमित्तत्वानाश्रयेणाभिहितः। अथवेति। अधिकरणशब्दो भिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानं दर्शनीयायामाते सत्त्वं तु द्रव्यमेव। अ-
भिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्वं स्यात्। युदितमिति। विवादः कृत इत्यर्थः। सर्पिः कालकमिति इसुसोः सामर्थ्ये इति षत्वनिवारणार्थं वा च निक्रमसामर्थ्यमिति वी

नचैतत्समानं क्वचिदपि न भवति। अथवा यावद्ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति द्रव्यं हि लोकेऽधिकरणमित्युपचर्यते। तद्यथा एकस्मिन्द्रव्ये युदितं एकस्मिन्नधिकरणे युदितं तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि यद्द्रव्यवाचीति गम्यते। एवमपीदमवश्यं कर्त्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति किं प्रयोजनं सर्पिः कालकं यजुः पीतकमिति एवमर्थं यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीपते यजुष्क्षिपत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति। अथालभिहितमित्येवं तत्। एवं च कृत्वा समानाधिकरणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति किं कारणं असमर्थत्वात् नवा वचनप्रामाण्यात् नवा कर्त्तव्यं किं कारणं वचनप्रामाण्यात् वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति किं वचनप्रामाण्यं समानमध्यमध्यमवीराश्चेति

१ लुप्ताख्यानेषु च लुप्ताख्याने षुचोपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ ॥ ॥

रपुरुष इति समानाधिकरणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः। अथालभिहितमिति धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्य-
र्थः। नवेति वचनसामर्थ्याद्वा च निक्रमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः। वीरः पचन्नित्यादौ धात्वभिहिते अनभिधानाद्वृत्त्यग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते। लुप्ताख्यानेषु चेति वचनप्रा-
माण्यादिसमासोपजीवनार्थमिदं वार्त्तिकं भाष्यकारस्तु प्रपंचार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे आख्यातशब्दे न क्रियापदं कांताद्यपि कथ्यते॥ ॥

=असमर्थवदिति सामर्थ्यनिषेधो वचनप्रामाण्यापेक्षालक्षणस्यैव न तु कार्यभावलक्षणस्यापीति यदमार्थः।१२= वीरः पचन्नित्यादौ च द्वितार्थत्वाद्वचनसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमत आह वीरः पचन्नित्यादाविति।२=

=यद्यपि समानाधिकरणेनेत्येतद्वचनमेवासामर्थ्येऽपि समानाधिकरणानां समासं ज्ञापयितुमलं तथापि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषेण विवचनं ज्ञापयितुमिति निस्त्वयितुं ज्ञापकांतरोपन्यासः।१२= तिङंकर्मादिद्योतकत्वमिति मतेन यथाश्रुतं भाष्यमसम्

...दः पत्रलिप्सादौ तु द्रव्यकं नास्तीति समस्यत इत्येतेनोक्तं।२=

भा०कै०२ निष्कौशांबिरिति पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यमन्यते क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबंधाभावात् किं तर्हीति वार्त्तिककारस्य वचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्य
१६ र्थः तस्यार्थ इति क्रांतशब्दस्य पोर्थः प्रतीयते निः शब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्याद् आक्षिप्तत्वात्तद्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः सोर्थ इति निस एवायं त
16 न्निविषये क्रांतलक्षणोर्थ इति दर्शयति अयमत्र इति यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तर पदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसंगः यत्र तु विशेषो नोपात्तः अने

निष्कौशांबिः निर्वाणा सिंलुप्ताख्याते षु च किं वचनप्रामाण्यपादिसेद किं वचनप्रामाण्यं कुगतिप्रादय इति अप्रसन्नपदे तस्य वचने प्रयोजनं किं सुरा
जाक्षिता एजेति न ब्रूमो हन्ति सूत्रवचनप्रामाण्यादिति किं तर्हि वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति सिद्धं तु क्वाङ् स्वति दुर्गति वचनात् प्रादयः क्तार्थ इति
तदर्थे गते वा तदर्थे गते वा पुनः सिद्धमेतत् किमिदं तदर्थे गते रिति तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति यस्यार्थस्य कौशांब्या साम
र्थ्यं स निसोच्यते अथवा सोर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति योर्थः कौशांब्या समर्थः स निसोच्यते अथ यत्र बहूनां समासप्र =
संगः किं तत्र द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण कस्मात्र विशेषः समासो द्वयोर्द्वयोश्चेत् द्वंद्वे नेकग्रहणं समासो द्वयोश्चेत् द्वंद्वे नेकग्रहणं कर्त्तव्यं
चार्थे द्वंद्वोनेक[redacted]मितिवक्तव्यं इहापि यथा स्यात् प्लक्षन्यग्रोधखदिर पलाशा इति नैष दोषः अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति द्वयोर्द्वयोः समास इ

कमन्यपदा[redacted]र्थे चार्थे द्वंद्व इति तत्र संदेहः परिसु प्सुपेति वर्त्तते तेन तो विवक्षितत्वात्संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यं अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च व
र्त्तिस्तावतां भवितव्यं नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यं अन्यथा तदनर्थकं स्यात् नैतदस्ति अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्यात् चि त्रगुरित्यादौ द्रव्यार्थे पदत्वे कविभक्तित्वेनो एम०
पसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तत्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिध्यति ॥ ॥ ॥ १६

बिन२

=एकैकस्येति अनेकस्य चार्थवत्त्वे सति तेसमासविधानादेकैकस्य चतुरवयवः समूहोर्थस्तत्र द्वयोः सतोः पितयो रितरद्वयसापेक्षतया सामर्थ्यान्न तयोः समास इति भावः॥२=

बहुपुष्टित्वाभावादिति॥ ननु बहुपुष्टत्वे विधेये तद्यथा एषां ब्राह्मणानां छागावानयेति तत्र बहुपुष्ट क्रान्ते पुष्टप्लक्षन्यग्रोधयोरेकाद्वन्द्वसंज्ञा खदिरपलाशयोर्द्वितीया द्वन्द्वसमु दायस्य तृतीया भविष्यति नैष दोषः यद्यपि बहुपुष्टत्वे तथापि चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोर्था इति द्वयोर्द्व्यर्थे वसंभवात् समासभा क्तं नास्ती ति एतदनेन प्रतिपाद्यते एवं विग्रह इति द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति पदानां बहूनां समासस्तदा सर्वो न उक्त

बहुपुष्टित्वाभावात् द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन्न किं कारणं बहुपुष्टित्वाभावात् न बहुपुष्टित्वमस्ति नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्य ग्रोधश्च खदिरश्च प त्नाशश्चेति किं तर्हि एवं विग्रहः क्रियते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोध खदिरपलाशा इति होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र तर्हि न सिध्यति होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति न चैतदेवं भवितव्यं भवितव्यं च परैर्वं विग्रहः क्रियते होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र न सिध्यति समा सान्तप्रतिषेधश्च समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः वाक्त्वक्स्रग्दृषद[redacted]मिति वाक्त्वचस्रग्दृषदमिति प्राप्नोति नैष दोषः उभयथापि परेण सह स मासो भविष्यति स्रक्च दृषच्च स्रग्दृषदं त्वक्च स्रग्दृषदं च त्वक्स्रग्दृषदं वाक्च त्वक्स्रग्दृषदं च वाक्[redacted]त्वक्स्रग्दृषदमिति॥

" होतृपोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यति इह च॥ " "

रपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वृत्ते पित्वात् सर्वेषामानङ् प्राप्नोति अत्र च माध्यकारवचनप्रामाण्यात् उद्गातृशब्दस्य दीर्घः अन्यथान प्राप्तिरिष्यते अस्य नियमार्थत्वात् समासान्तप्रतिषेधश्चेति द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङ् देशवत् समासान्ते न भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकस्मात् समासान्तत्वान्न कश्चिद्वाप्नोतीति चोद्यते॥ " " "

लसा२

=कृतेतु तत्पुरुषे वोत्तरपदानां यथापर्थं पश्चाद्बहुव्रीहिर्विधास्यत एवेति वक्ष्यते·२=

भा०कै०२ सुसूक्ष्मजटकेशेनेति। सु सु सूक्ष्मजटाः केशा अस्येति विग्रहः यद्यनेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप् सुपेति चानुवर्त्तते तदात्र बहू
१७ नां बहुव्रीहिर्न्न प्राप्नोति पूर्वशालाप्रिय इति पदाबहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वांगशिटाम दं तानामि साद्युदात्तः स्यात् पदा तु द्वयोरेव
17 बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासांतोदात्तत्वे पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदे इति तत्पुरुषेणाप्यभाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः एवं तर्हि परस्तादुपरिहारे वक्ष्यत
इति न तावदत्राश्रितः पंचगवप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ समासांतो न प्राप्नोति यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पंचानां गवां समाहारः पंचगवं तत्प्रियमस्ये

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनता जिनवाससमासमंतशितिरंध्रेण द्वयोर्द्वेतौ न सिध्यति अस्मत्तदर्थविशेषेण अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसंगः यद्यवि
शेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसंगः तत्र को दोषः तत्र स्वरसमासांतपुंवद्भावेषु दोषः तत्र स्वरसमासांतपुंवद्भावेषु दोषो भवति स्वरः पूर्वशालाप्रियः अप
रशालाप्रियः स्वरसमासांत पंचगवप्रियः समासांत पुंवद्भावः खादिरेतरशाम्यं नवावयवतत्पुरुषत्वात् नवा एष दोषः किं कारणं अवयवतत्पुरुषत्वा
त् अवयवोत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासांतपुंवद्भावौ भविष्यतः स्वरः कथं तस्यांतोदात्तत्वं॥ ॥ ॥ ॥

न सिध्यति। खादिरेतरशाम्यमिति खादिरी इतरा शाम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति पदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति
पक्षस्तदेतरा शाम्या इतरशाम्येति समासे कृते खादिरी शाम्यास्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः। नवेति। कश्चित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति
तत्पुरुषोभिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः खादिरेतरशाम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशाम्यास्येति द्विपदो बहु राम०
व्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः विकारे च प्रत्ययविधानात् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति स्वरः कथमिति। पूर्वशालाप्रिय इत्यादावुपपत्वादन्ताद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति॥ ॥ १७

=समासस्येत्यनेन समासान्तः आसम्यत्पुरुषांतोदात्तत्वस्य विशेषविहितत्वाद्बहुव्रीहौ प्रकृतेनबाधकमिति सर्वः॥१=

=कृष्णांतरेति। बहुव्रीहौ न तत्पुरुषः आवितानत्पुरुषस्य न तत्स्वरस्य समासान्तस्य आदित्वरूपं कृष्णान्तरप्राप्तत्वं एवं च बहुव्रीहिरन्तसमासत्वप्रयुक्तोऽन्तोदात्तत्वस्य। वाधप्रसक्तेन पश्चात्प्राप्तत्वात् तत्पुरुषत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः। अन्तरंगेति। समासद्वयेऽकृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिः। न तत्र कारणाभावः। त=
=त्पुरुषस्यान्तरंगत्वात् पुंसंज्ञा तन्निमित्तस्य पुत्सर्गमुपसंजातनिमित्तोपवादो बाधत इति न्यायाद्बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषबहिरंगत्वस्य पूर्वमप्रवृत्तेः। अत एव सति शिष्टस्वर [redacted] मत्र न गयता वजवत्प्रयोजकत्वेन नोक्तमित्याशयात्॥२=

=बाध्यत इति। यद्यपि पूर्वमन्ता=
=न्ताद्युदात्तौ त्रिपदे बहुव्री=
=हौ कृते पूर्वयोस्तत्पुरुष इति=
=तस्यैव सति शिष्टत्वाद्दोषः।=
=अथापि पूर्वमन्तत्वे तयोः पूर्वा=
=[illegible]ति समासे कृते मिथ्या भवेत्=
=ततो बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहि=
=स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्तु बहु=
=व्रीहिनिमित्तपूर्वपदत्वतः पू=
=र्वमन्तोदात्तस्यान्तोदात्तत्वमेव=
=प्रकृतिस्वरत्वेऽपि न दोषः=
=चापि महाभागवस्य प्रत्ययाद्य=
=माहिति समासेन ततः सति=
=ष्टेन समासे सति शिष्टो बहुव्री=
=स्वरो बहिरंगोऽपि अन्तरंगस्य=

विप्रतिषेधादिति। विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनोच्यते हेतुस्त्वन्तरंगत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वं च इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह [redacted]
क्त इति। अन्तरंगेति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् कृष्णान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाद्वयवाश्रयत्वादन्तरंगत्वव्यवस्था हेतुः षष्ठी यत
इत्यर्थः। अन्तरंगेऽपि सति शिष्टेन बहिरंगेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरंगत्वमत्वाहेत्वन्तरमाह निमित्तस्वरबलीयस्त्वादिति सति बहुव्रीहौ तत्र स्वयवोत्तरपदाद्य

विप्रतिषेधात् अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेनेनेत्युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पू
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न परविप्रतिषेधं ब्रूमः किं तर्हि अन्तरंगविप्रतिषेधं निमित्तस्वरबलीयस्त्वाद्वा अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यं किं पुन
र्निमित्तं को वा निमित्ती बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति न वक्तव्यं एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं
निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति कः पुनरर्हत्युक्तारो
ह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुं एवं किल नाम यथा ते एकः शितिः एकशितिः एकशितिः पादोऽस्येति तत्र च न एवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेषु तऽइमे एक
शितयः एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादोऽस्येति एवमपि नार्थः पाठेन गते द्विगाविशेष
स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति अस्तु तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति स्तु सूक्ष्मजटकेशेन स्तुनताजिनवाससा समन्तशितिरंध्रेणेति तत्र को दोषः
तत्स्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादि अन्तोदात्तत्वं स्यात् विप्रतिषेधेन नैष दोषः॥

=सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमितिवचनेनलोकन्यायसिद्धस्यान्तरंगत्वस्य बाधनेन निमित्तिस्वरबलीयस्त्वं सिद्धं [illegible]

यो द्वयोस्तत्पुरुषयोर्बहुव्रीहेर्निमित्तत्वं एकशितिपादित्युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः एकशब्दश्च कृतन्नन्त्वात्स्वांगशितिरामितिवाद्युदात्तः तत्र त्रिपदे बहु
व्रीहौ कृते द्वयोस्तत्पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्धमाद्युदात्तत्वं ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते कः पुनरिति सर्वेषां स्वरस्य सिद्धत्वात् कृतेव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः
॥ निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धं॥ ॥

=भाष्ये तस्येति। सूक्ष्मस्यैतादौ चतुर्णां बहुव्रीहौ विरोधाणां विरोध्यारोपस्यान्तरतत्पुरुषे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। न च सूक्ष्मस्यैतस्यादिपदानां पर्यायः तत्पुरुषे कृते ततो बहुव्रीहौ बहुव्रीहिनिमित्तपूर्वपदत्वतत्तत्पुरुषस्यान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वरेणाबाध्यत एव समन्तशितिरं

=पदीति॰ अयंभावः। किमिह पूर्वयोस्तत्र योर्वा तत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहावंतरंगं समासांतो दान्तत्वं प्राप्नोत्युत बहुव्रीहावुत्तरपदे परतस्तत्पुरुषे निमित्तस्व शत्वि मितित्वबहुव्रीमस्त्वा द्या॰ नाघः। संनिशिष्टेन बहिरंगेणाप्यंतरंगस्य बाधनादिमुक्तं॰ न द्वितीयो पीत्याह॰ यद्यपादीति॰ १=
=न प्रवर्त्तत इति॰ एतेनैकशितिपात्त्वादेकशितिपाद्द्योः पूर्वकालैकेति समासे कृते बहुव्रीहावेकशितिपाद्स्य द्विगुत्वाभावादिगंतेस्य स्याश्री॥ =शुक्ल स्मश्रुस्य जटकैशा इत्यत्र बहुव्रीहौ शुक्लश्मश्रुजटशब्दस्य केशशब्देन वा बहुव्रीहावंतरंगबहिरंगबहिरंगयोस्तत्पुरुषबहुव्रीह्योरन्त्ये
बहुव्रीहिप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैकशितिपाद्स्यांतोदात्तत्वप्राप्तेयुक्तो शुद्धादिवाद्युदात्तार्थं पाठस्यावश्यकत्वेनाप्यंतंतस्मात्

भा॰ क्रै॰ २
१८
१८

नेदमितिः॥ यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततो त्रस्याद्दोषः द्विकृसंख्ययोस्तूत्तरपदेन तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाभावः बहुलवचनादिति समुदायस्यवक्त्वावयवस्यान्यासंज्ञाविशेषलक्षणेन विनाबहुल वचनान्न प्रवर्त्तते त्रधिकषष्टिवर्ष इति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते त्रधिकयहणं चालुकीसधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासांतो दात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। त्रधिकशब्दः कृतं त्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहिसंज्ञानहीति त्रधिकषष्टिवर्षेपि

नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते किं तर्हि यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यांतोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ननु चास्याप्यस्ति किं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलवचनान्न भविष्यति। अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति त्रधिकषष्टिवर्ष इति नत्रकोदोषः तस्यांतोदात्तत्वं विप्रतिषेधादिसंतोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन नैषदोषः इगंते द्विगाविसेषः स्वरो बाधको भविष्यति यस्तर्हि नेगंतः त्रधिकशतवर्ष इति इहाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासांतः प्राप्नोति इचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति नैषदोषः अप्राप्तेरित्येवं तत् किं पुनः कारणमप्राप्तेरित्येवं तत् इह माभूत् गोत्रिंशच्चत्वारिंशदिति बहुव्रीहिसंज्ञानर्हि प्राप्नोति संख्य
१ याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति॥ ॥ ॥

दोष इति भावः त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद्बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति न तस्य बहुव्रीहो संख्येय इति ॥ रामः
१ उक्तसंग॥ ॥श्री॥ ॥ १८

न संख्यामिति॥ अधिकषष्टिवर्षइ से वयथासादिसेवमर्थेऽअविकृन्याय न्याश्रीयते तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येतिवाक्यमेवभवति पूर्वेणेति॥ अधिकाषष्टिर्येषांवर्षाणामिति वर्षे
षु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबंधनोऽत्र पीति दोषः बहुव्रीहिगर्भस्तु पुनर्वयसिन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति प्रसंख्या
त इति अव्यविकृन्याये न चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेवभविष्यति अव्यविकन्यायममत्वाह सर्वथेति अव्यविकन्यायाश्रयेण हयत्नुत उक्तमिति तन्निविषयेऽदशादीनाम

न संख्यासंख्येयेवर्तिष्यामः कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति यथा तर्हि संयोगः प्रसाख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति कथं च संयो
गः प्रसाख्यायते अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति प्रसाख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः तत्रैवं विग्रहः करिष्यते अधिका
षष्टिर्वर्षाण्यस्येति सर्वथा वयमधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे कथं यावता संयोगः प्रसाख्यायते अपंच विग्रहो स्ति अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति यत्नुत उ
क्तमधिकषष्टिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति कथं यावता संयोगः प्रसाख्यायते अपंचविग्रहो स्ति अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति अधिकशतवर्षस्तु
न सिध्यति कर्तव्यो त्र यत्नः॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥

।अधिकशतवर्षस्त्विति।

पिद्येकयोरिति निर्दृष्टात् संख्यानवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् संयोगः प्रसाख्यायते अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदे ति तत्पुरुषे समासांतो
दात्तत्वं प्राप्नोति न्याद्युदात्तत्वं चेष्यते कर्तव्यो त्र यत्न इति युक्तारोह्यादिषु अधिकशतवर्षशब्दः आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्र कैयटकृते महाभाष्य
८ प्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥

=त्वदीयेति॰ पीड्यमानपदार्थविशेषणी॰ कृतपीडाकरणकत्वेनास्ति तद्द्वारा सामर्थ्यं॰ ८=प्रकारान्तरेणाप्यात्मनः पीडाप्रतीतावुदाहरणमेतदित्याह॰ अथवेति॰ तत्र प्रकृतपदार्थस्य प्रथमार्थे संबोधने उद्देश्यतयान्वयस्तस्य तु विधेयतया क्रियायां॰ पीड्यमानो देवदत्तकर्तृकं क्रियापा॰ विपीतोऽस्तिवाक्यार्थः ८=

भा०कै०२ १९ १२ सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे॥ सुबितिकिमर्थमिति॥ आमंत्रितस्य परत्वात्तस्मिन्परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्रिदं. तस्य न भविष्य
ति॥ तथा हि व्यधिकरणस्य तिदं. तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्त्तव्यं षष्ठ्यामंत्रितकारकवचनमिति तेनैव तिदं. त
स्य सिद्धो निरासः क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णायासूच्यासीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरिति व्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्यटन्निति। अधात्वभिहितमिति साप
वादत्वान्नास्ति वाचनिकमसामर्थ्यं पीड्ये पीड्यमानेति हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यं अथवा संबोधनपदं क्रियया एव विशेषकमित्यस्ति साम

=देवदत्तः पचति चैत्र मुंडेत्यादौ॰ ८=

सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे सुबितिकिमर्थं करोष्यटन् नैतदस्ति असामर्थ्याद्धत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति इदं त
र्हि पीड्ये पीड्यमानेति। इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन् ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भव
तीति नैष दोषः अधात्वभिहितं समेवं तत्र आमंत्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामंत्रितकारकवचनं आमंत्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तं॥ ॥
मि॰

र्थं तथा च यज्ञानि देवदत्तेति निघातो भवतीति पीड्य इति तासनुदात्तेत्त्विति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः पीड्य
माने सस्य पदाद्रुत्तरस्य निघातः अधात्वभिहितमिति सर्वं नामधातुजमिति दर्शनेन सर्पिः कालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सु
टा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते यदप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्याप्तिर्वार्यत इति तदपि न युक्तं न हि सूत्रकारो वार्त्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्ति एम० १९
निवारणं मन्यते आमंत्रितस्येति आमंत्रिते यो विधीयते स आमंत्रितसंबंधी भवतीति षष्ठीनिर्देशः॥ ॥ ॥

=तथा चेति॰ अन्यथा पदविधिर्निघातो॰ सामर्थ्यादिह न स्यात्॰ किं चैवं सति समानवाक्य इत्यधिकृत्य विहितो निघातः सिध्यति॰ आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्[redacted]मिति वाक्यलक्षणेन प्रकृते संबोधनपदस्याख्यातविशेषणत्वात्समानवाक्यतानपायात्॰ ८=

आमंत्रितकारकमिति॥ आमंत्रितेन या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः। नास्मत्रेति। कुंडशब्देन द्विषमस्यानिसंतस्येसाद्युदात्तः। आमंत्रितस्य पदात्परस्य निघातः। सत्य
पि परांगवद्भावे सुबंतसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः। परश्वनेति। परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययांतोंतोदात्तः। नन्वि
मित्तग्रहणं वेति। वाशब्दो विकल्पे। तस्यामंत्रितस्य यन्नि(मित्त)तद्यापरांगवद्भवतीत्यर्थः। मद्राणां राजन्निति। मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वं। न सदेशनिमित्ता हि राजता।

आमंत्रितकारकं च परांगवद्भवतीति वक्तव्यं षष्ठ्यंतं तावत् मद्राणां राजन् मगधानां राजन् आमंत्रितकारकं कुंडेनाटन् नास्यत्र विशेषः सति च प
रांगवद्भावेऽसति वा इदं तर्हि परशुना वृश्चन् तन्निमित्तग्रहणं वा अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं आमंत्रितनिमित्तं परस्यांगवद्भवतीति वक्त
व्यं मद्राणां राजन् तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यं सुबंतवचने हि सुबंतमात्रप्रसंगः अनुच्यमाने त्वेतस्मिन् सुबंतमात्रस्य परांगवद्भावः प्रसज्येत अस्यापि
प्रसज्येत क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व किं पुनरत्र ज्यायः तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः इदमपि सिद्धं भवति गोषु
स्वामिन् एतद्धि नैव षष्ठ्यंतं नाप्यामंत्रितकारकं २ ॥

क्षत्रेणाग्न इति। क्षत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामंत्रितं प्रति निमित्तत्वाभावः। क्रियाद्वारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्परांगवद्भावः
इह वचनेनातिप्रसंगे निरस्ते एवं सत्यत्र एकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितं अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत। किं पुनरत्रेति। गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापे
क्षः प्रश्नः। गोषु स्वामिन्निति। स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वं निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति॥ ॥ ॥

=परस्परान्वयित्वरूपस्यैव तु सामर्थ्यस्याश्रयणे वार्त्तिकेन कर्तव्ये इति स्वरूपतिः१=

=सुबिस्येकत्वविवक्षणाच्च ।१= विषयभेदादिति । स्वरकृतस्यानंतर्यकृतस्य च विषयस्य भेदादित्यर्थः । स्वरग्रहणसद्भावे तु तीक्ष्णायास्सूच्या सीव्यन्निस्यत्र सूच्येसस्य स्वरे कर्तव्ये परत्रामीरानुप्रवेशेऽपि तीक्ष्णेसस्य स्वरे कर्तव्ये सूच्येसस्य परत्रामीरानुप्रवेशो नास्तीति भावः । न च तीक्ष्णायेसस्य

भा०कै०२ २० २०

सुबंतस्येति। क्रियमाणेऽपि सुबग्रहणे सुबंतसमुदायस्य सुबंतत्वात् पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोतीति किं पुनरिति व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात् परस्य परांगवद्भावादा
मंत्रितानुप्रवेशाद् व्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः अनंतरत्वादिति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वाद् अप्राप्तिरित्यर्थः स्वरे व धार
णाच्चेति प्रसिद्धे हि लौकिक आनंतर्ये स्वरे विधीयमाने परांगवद्भावो विधीयते ननु परांगवद्भावस्य कर्तव्ये परांगवद्भावे नैवानंतर्यं संपाद्यते स्वात्मनि क्रियाविरोधादिति
देशांतराभावाच्च यथोक्तं ग्रहणग्रहणे ग्रहणभाव इत्यादि अपि तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्ष्यं भिद्यत इति परस्य आनंतर्यव्यपदेशे कर्तव्ये परांगवद्भावे रु

सुबंतस्य परांगवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमननंतरत्वात् सुबंतस्य परांगवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यं तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्
तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् किं पुनः कारणं न सिध्यति अनंतरत्वात् ननु च परस्य परांगवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति स्वरे वधारणाच्च स्वरेऽवधारणा
च्च न सिध्यति स्वर एवधारणं क्रियते नानंतर्ये परमपि छंदसि परमपि छंदसि पूर्वस्यांगवद्भवतीति वक्तव्यं आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्रति त्वा
दुहितर्दिवः हरी ते दुहितर्दिवः अव्ययप्रतिषेधश्च अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः उच्चैरधीयान नीचैरधीयान॥ ॥

ते पूर्वस्यापि परांगवद्भावो लभ्यते न च स्वरार्थमानंतर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात् न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्यु
त्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते गोतो णित् हृदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् पितर्मरुतामिति पितरित्यामंत्रितनि
घातेनानुदात्तत्वात् तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति उच्चैरिति उच्चैर्नीचैः स्वरादित्वं तोदात्तौ पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः॥

राम० २०

=विधाविति । षष्ठीस्थानेयोगस्य प्रवृत्तेः । इत्यादावपीति । अनुवादे पदिभाषाणामनुपस्थितिस्तस्मिन्नित्यादेर्षष्ठीस्थानेयोगस्य प्रवृत्तेरिति भावः । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायाच्चेति ।२=

षप्रतिषे

अनव्ययीभावस्येति। प्रतिषेधाद्विधिर्भवति। एतच्चुल्लुक्सुखस्वरोपचारः प्रयोजनमिमेतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण अन्यथा कार्यान्तरे यत्नाभावादवक्तव्यमेतत्स्मा
त्. परमस्रुना वृश्चन्निति वृश्चन्निति प्रातिपदिकं न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न दि. संबुद्धौ रितिनलोपप्रतिषेधात् ज्ञापकात् तत्रासति स्वर
ग्रहणे परांगवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक्प्रसज्येत स्वरग्रहणे सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये परांगवद्भावाभावः सु
बं तैकांत इति परांगवद्भाव विषयत्वात्परांगवद्भाव उच्यते परांगवदित्यत्र आमंत्रितं सन्निधानात्परशब्देन गृह्यते तच्च सुबंतमेवेति सुबंतकार्यमेव परां

भावस्य अव्ययी

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यं इह माभूत् उपाग्न्यधीपान प्रत्यग्न्यधीयान अग्न्यधिकिमर्थं स्वरेवधारणं क्रियते स्वरेवधारणं सुब्लोपार्थं स्वरेवधारणं क्रियते
सुपो लोपो माभूदिति परमस्रुना वृश्चन्न वा सुबंतैकांतत्वात् न वा कर्त्तव्यं किं कारणं सुबंतैकांतत्वात् सुबंतैकांतः परांगवद्भावो भवति प्रातिपदिकै
कांतस्य सुलोपे प्रातिपदिकांतस्य भवति सुब्लोपे च कृते प्रत्ययलक्षणेन सुबंतैकांतता स्यात् तस्मात्स्वरेवधारणं न कर्त्तव्यं सुब्लोपार्थं प्रातिपदि
कस्यायाः सुपो लुगुच्यते तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे माभूतामिति कूपेसिंचन्॥ ॥ ॥

गवद्भावोंतरंगत्वान्न तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः। प्रातिपदिकैकांत इति अयमभिप्रायः आमंत्रिते परतोपसुबंतस्य परांगवद्भवति परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति
तदंगत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव प्रत्ययलक्षणेनेति प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामंत्रितस्य परे शस्यते न सुबंतैकांतत्वमित्यर्थः विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामंत्रितं प्रत्यास
त्तसा परशब्देन संबध्यत इति सुबंतांगवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकांगवद्भाव इत्यर्थः प्रातिपदिकस्याप इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप् शब्दस्यात्री
लिंगत्वं कूपे सिंचन्निति परांगवद्भावे सत्येकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाभावात्षत्वप्रसंगः॥ ॥ ॥

= आमंत्रिते परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या सामंत्रितरूपपरांगवत्कार्यभागि सुक्के आमंत्रितत्वे वैरूप्यप्रयुक्ता आमन्त्रकार्यातिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोरभाव इत्याह शब्देन चेति· आमंत्रितशब्देन चेत्यर्थः।१=

भा०कै०२ चर्म्मेनमन्विति सति परांगवद्भावे समानपदत्वात् षत्वं स्यात् स्वाश्रयमिति विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते यच्चेहामंत्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते
२१ तत्पूर्वस्य परांगवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु सकारस्य यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केनचिन्न हन्यते न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव यथा नमते दंडः स्वयमेवेत्यत्र श
२ पपूर्वपदात्संज्ञायामिति परांगवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः॥ ननु चेति

चर्मनमन्विति एतदपि नास्ति प्रयोजनं इह तावत्कूपेसिंचन्विति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति चर्मनमन्विति पूर्वपदा
त्संज्ञायामगइत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ननु च समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति नेत्याह अविशेषे
णैवैतद्भवति पूर्वं पदं पूर्वपदं उत्तरं पदमुत्तरपदं॥ ॥प्राक्कडारात्समासः प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनं समा
१स॥ ॥श्री॥ ॥७॥

पद

पूर्वशब्दस्य समासावयवरूढत्वादिति भावः अविशेषेणेति व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यौगिकः पूर्वपदशब्दोऽत्र गृह्यत इत्यर्थः एवं सरग्रहणप्रत्याख्याने समानाधिकरण
स्योपसंख्यानं न कर्तव्यं परस्य परांगवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदाल्लक्षणस्यावर्तनात्पूर्वस्य परांगवद्भावस्य सिद्धत्वात्॥ ॥प्राक्कडारात्॥ ॥प्राग्वचनमिति आचा
र्वधित्वद्योतका क्षेपपद्वारेणावधेरथाक्षेपः समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्त्वयथा प्रत्यय इति अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यती एम०
त्यभिप्रायः॥ १तिप्रश्नः॥ २१

= प्राक्‌शब्दः।१= अवधेरिति· कडारादिसमासः·१=

संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति समाससंज्ञान्तरविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात् सतां समाससंज्ञायामिति स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्क
डारादिसुपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्यते नेत्र प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति समासाः संतोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समासस्य मूहापेक्षया
कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तं समाससंज्ञापीति तत्संज्ञान्तरेणापि पर्यन्ते समावेशः सिध्यति। विस्पष्टपटुरिति विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनि

संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थं प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् अक्रियमाणे प्राग्वचनेऽनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेर
न्नाम बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते क्रियमाणे हि प्रा
ग्वचने सतां समाससंज्ञायां तत्रावयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति समाससंज्ञाप्यनवकाशा प्राग्वचनाद्भविष्यति सावकाशा समास
संज्ञा कोऽवकाशः विस्पष्टादीन्यवकाशः विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः नैषोऽवकाशः एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयव
कार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति। येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोऽपि भविष्यति विस्पष्टादीनि गु
णवचनेष्विति इदं तर्हि॥ ॥ ॥

मित्रस्य पाटवादेर्विशेषणानि नतु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वं अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाभावः यथाशेषप्रसङ्गेन तल्लक्षणमधिकारश्च
तथा सहसुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते अवकाशं निराकर्तुमाह एषा हीति शैली स्वभावो भवद्भिः शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः समुदायका
र्यं समाससंज्ञा हृद्दकुमारीवत् न्यायेनान्तरेणापि सहसुपेति तस्य लक्षणत्वं सिध्यति॥ ॥ ॥

भा॰कै॰२
२२

काकतालीयमिति॥ समासाच्च तद्विषयात् इति मूत(?)समासानुवादेन छविधानात् विशेषलक्षणाभावाच्च वार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमान शब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेसनेनैवात्र समासः कार्यः तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तेते काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुप निपात इत्येक इवार्थः। तत्र समासः ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः। तत्र च छप्रत्ययः। अत्रापीति पूर्ववत् ज्ञापनेन समाससिद्धिः पुनाराजइति अपजितियोगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते तत्पुरुषाश्रय इति॥

काकतालीयमजाकृपाणीयं एतदपि नास्ति प्रयोजनं अत्रापि येनैवावयववाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्ये समाससंज्ञा भविष्यति समासाच्च तद्विषयादिति इदं तर्हि पुनाराजः पुनर्गवः अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् इदं तर्हि पुनराधेयं अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदात्कृदिति स्वरो यथा स्यात्॥ इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयं॥ ॥ ॥ =कर्मधारयोपं॰१=

पुनर्गवीतिटीबर्थः टजेवैश्यः तत्राप्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वाम(?)प्रक्षेपसकारित्वाद्धा तत्पुरुषः पुनराधेयमिति विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेवमन्यते अत्रापीति तत श्चकुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः तत्र यतोनाव इतिधेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दैका र उदात्तः गतिसंज्ञायाश्च भावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् पुनरुत्स्यूतमिति पुनः राम॰ २२
शब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यं असत्यां समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात्समाससंज्ञाया एवाभावं मन्यते॥ ॥ ॥

अत्रापीतिग-अससां समासांतोदात्तत्वं स्यात् ससांतु गतिरनंतरइसत्रानंतरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छद्रस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति पुनः शाहस्य तु शो
षनिघातं परत्वाद्बाधित्वा गतिर्गतावितिनिघातो भवति यदि तत्रास्तीति छंदसि स्वरव्यत्ययविधा नाव शंकनीयमिति भावः भाषायांतु पुनराधे षाट्टो स्वरसिद्ध
ये पुनः शाहस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या काष्ठके तु पुनरुत्सूत्र शाष्टौ तोदात्तः प्रयते तत्र स्वरव्यत्ययो वोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा ननु सहसुपे सत्र भाष्यकारो व
क्ष्यति यस्य समासस्यान्यत्र लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते एवं मन्यते अपसंयुक्तं विधानात्स =सहसुपेसनेनसमा=
र्वार्थत्वं समाससंज्ञाया ननु कृतिप्रयविषयत्वं स्यायमुत्सादना यत्ववकाश निराक्रिया सह सहवचनमिति सुपे तिनन्तीयास हार्थमाक्षिप्य तिवृद्धो पूने ति [redacted] =सइस स्यासंयुक्तकरणत्.२=

अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञादत्तत्वागतिर्गतादितिनिघातो यथा स्यात् यदि तत्रास्ति पुनश्छन्दसो छंदसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धं एवम प्यकासंज्ञेतिव
चनेनान्नास्ति योगप्रद्योतनसंभवः पर्यायः प्रसज्येत स्यात्त्याग वचनं कर्त्तव्यं ॥ ॥ सह सुपा ॥ ॥ सहवचनं किमर्थं सहवचनं पृथगसमासार्थं सहग्रह
णं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्यात् एकैकस्य समाससंज्ञा माभूदिति किंच स्यात् यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् ॥ ॥ ॥

[redacted] यथेति प्रश्नः एकैकस्येति यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबंधः एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् सहग्र
हणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति किं च स्यादिति भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्ये दोषाभावात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेषश्चास्त्रपि
ष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थं अन्यथा प्रत्ययांतत्वादेकैकस्य समासस्याविध्यर्थं समासग्रहणं स्यात् एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्य
तीति न कश्चिद्दोषो भवति समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात् समाससमूहस्य प्रातिपदिकत्वात्समासादिसेकवचनेन न विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकैकस्मा
त् च्छ प्रत्ययो न भविष्यतीति भावः ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ २ अकार इति अचपाद इति स्यात् राजाश्व इति यद्यप्यत्र समासांतः प्राप्नोति तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसंगो दोष उक्तः अकारेपि स्वरद्वयप्रसंगो बोद्धव्यः कथं चकृते
२३ ति एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्मरतंत्रत्वादवयवानामप्राधान्यात् समुदायस्यैव हि द्विर्वचनवत्
23 समासस्संज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेति भावः इतरो गृहीताभिप्राय आह प्रत्येकमिति एतच्च वृद्धिर्वान्निकेव्याख्यानेन एवानुगंतव्यं समस्येतस्मिन्निति पक्षे

अकपाद इति समासांतः प्रसज्येत इह राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्यातां कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति तद्यथा वृद्धि
गुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ननु चायमप्यस्ति दृष्टांतः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति तद्यथा गर्गाः शतं दंड्यंतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन
भवंति न प्रत्येकं दंडयंति सत्येतस्मिन् दृष्टांते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यं अथ तत्रांतरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुण
वृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगांगं यथा विज्ञायेत सति योगांगे यो
गविभागः करिष्यते सह सुपसमस्यते केन सह समर्थेन॥ ॥ ॥

द्वयेस्थिते सामर्थ्यात् कश्चित्कश्चित्सत्त्वमाश्रीयते तत्र संयोगसंज्ञावत्समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति अयं न्यायद्योतनाय हसहग्रहणं क्रिय
ते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यं अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिव शात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात्सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यती
तिनार्थः सहग्रहणेन योगांगमिति योगावयव इत्यर्थः केनेति सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः समर्थेनेति योगविभागात्सिद्धे तेन सह सुप् समासो भवति योगवि एम॰ २३
भागस्येष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति॥ ॥ ॥

अनुव्यचलदिति सुबिति संख्याया अविवक्षितत्वात् पूर्वं वेः समासः पश्चादनोः तत्र समाससंज्ञायां सत्यां प्राक्कडारप्रतिषेधाद्ग्रहणादेशो भवति समासांतोदात्तत्वं न भवतीति डुः तिङ इतिनिघातेन बाधितत्वादिति केचिद् डुः तत्रानोर्गतिर्गतावितिनिघातः विशब्द उदात्तः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति सकारः स्वरितः एवं तर्हि प्राग्विशादिति प्रयोजनाभावात् भाष्यकारेण उदाहरणमेवकृत्स्नस्यात् तस्मात् सतिशिष्टत्वात् समासांतोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे तिङ् कृत्स्नोऽकृत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः अन्येत्वाहुः वचनग्रहणं उक्तेष्वर्थेषु कृत्वादिषु प्रथमा स्यात् केवलात् प्राप्तप्रकृतेः प्रयोगाभावाद्द्वितीयमत्र प्रथमैकवचनेनतत्स्यात् तुह लुगादिलोपः क्रियते अतएवैकपद्याद् आमन्तु प्राविशाद्देवदत्तेत्यामन्त्रितमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः संज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेतितिङ् तन्निघातवादिनः आहुः अधिकारश्चेति

=एकेनपदेनांतदितमितितदर्थः सत्यपि समासत्वे यदि सुबुत्पत्तिर्न स्यात्तदा पदत्वं न स्यात् न चतिङः न बाध्यते सुप्तिङन्तमिति तत्रयस्मात्समासविधिरित्यनुदात्तानुव्यचलदितिसमासस्यातिङः न बाधितिभावः । १=अनुव्यचलदितिसमाससंज्ञायाः कृत्समासः तत्रेति स्व

अनुव्यचलत् अनुप्राविशत् ततः सुपा सुपा च सह सुप् समस्यते अधिकारश्च लक्षणं च यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतिपुनः तत्तत्वासो देयं पुनर्निष्कृतोऽरथः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं वाससी इव कन्ये इव ॥

=एवंविधिः सिद्धं नेतत्र तुपेत्यस्य निहनाव विनिनीयामात्रानुवृत्तौ नासर्यं अतएवोपपदं सुबंतं समर्थेन सह समस्यते तिङः तत्र समासइतिकार्थः । १=

=एवं विधिः स्वरात्समासांतास्य प्रयोजकतानांभावः स्वरूपः । ६=अनुव्यचलदित्यत्र प्रकृत्यम=

=तिष्ठेभावेतद्वाहराणरगतं समवप्यनुभावितदितन्न शाकजातं समवादनुदात्तः स्व=

=प्रकुर्वीरन्निति लत्वं न लोपा=

=भावस्तुयांदृश्यतात्त्वः २=

देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासः निवृत्त्यर्थोऽतिङिः सा द्वाबुत्तरपदानुपादाना उत्तरपदे प्रस्थापनार्थं चेति भावः लक्षणं चेति ननु सह इति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात् सुपेति सप्तलक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनं नैष दोषः योगविभागः कर्तिपयतिङ् तद्विषय एवैतस्मादेव भाष्यादिज्ञायते पुनरुत्सूत्रमिति पुनः शब्दस्य ससामपि गतिसंज्ञायां प्राग्दिशो दसि बहुलमिति उदः आद्युदात्तत्वं समासांतोदात्तत्वापवादो मा विप्रतीतिमन्यते अपवाकाठकेनोदात्तः प्रयुज्यते तदभिप्रायेण पुनः शब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणं इवेति सुपेति सप्तलक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनं वाससी इवेति वासः शब्दो वस्तेर्णिदिति सतुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तत्वात् समासात् सन्नन्तस्य सोर् असेरिति लुक् कन्ये इति कन्या राजन्यमनुष्याणामिति त्र्यादि सूत्र पाठात् कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः ॥ १० ॥

=नन दिति-शब्दे नो, लाभादिति भावः ।२=

मा०कौ० २
२४
२५

अव्ययी किमर्थमिति ॥ लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणे न किंचित् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमि
त्यव्ययकार्यत्वाभादित्यर्थः । नवक्तव्यमिति । नदकारणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत् । इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेनवाविशिष्टकार्य
विषयत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं नैतदन्वर्थसंज्ञयास्तूच्यते सूपप्रतीत्सादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं उन्मत्तगंगमित्यादा
वन्यपदार्थप्रधानता ॥ ॥ अव्ययम् । इह कस्मादिति । समुदायस्यसंस्कार्यत्वात् प्राधान्यं तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् सप्तिसाकल्यस्य
तिपत्तिरिति प्रश्नः ॥ सपुत्र इत्यत्र साकल्यं प्रतीयते सपुत्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति बाहु

अव्ययीभावः किमर्थमहती संज्ञा क्रियते अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
भवति अव्ययं विभक्तिसमीपे इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्रः सच्छात्र इति समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थ
प्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरु
षः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते अपि वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते किं तर्हि अव्ययार्था इमे
१ निर्दिश्यन्ते एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति ॥ ॥ ॥

त्याभिप्रायेणैतदुच्यते द्विरुद्धचिदन्यथापि दर्शनादर्द्धपिप्पलीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति इच्चनसामर्थ्यो
त्पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेऽपि सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्यादौ प्रवर्तत एव । अथवेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । नत्वर्थान्तरप
दार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषिताः तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सु
शब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः सपुत्र इत्यत्रापि सह शब्दस्तत्संयोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य तत्तु प्रकरणादिसहितात् समुदायात् प्रतीयते ॥ ॥ ॥

राम०
२४

=प्रतिपिपादयिषितेति । विशेष्यतये तिशेषः । तदुक्तमुत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थसमभिव्याहृतविशेषणत्वमेवेति भावः । तदाह । समृद्ध्यादीनां वाचकमिति । वाचकत्वेति । पुनः सहितत्वमिति सहार्थविशेष्यकबोधादिति भावः । निपातानां वाचकत्वमतेन द्योतकत्वपक्षे...प्राधान्यं नेति समासे स्थिता पदार्थ...=

=पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं नदर्थकात्वादिभिः समासार्थं ।१८= इति रिति । शक्तिरित्यर्थः । एवंचोदाहरणप्रसिद्धिरिति भावः ।१८= पूर्वेति । अनन्तरत्वात् । एवंच पूर्वेण समासस्य दुर्वारत्वाद्भाववर्गाप्रसिद्धिरिति भावः ।१८= समुदायस्येति । यस्मकारवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य यथादेवदत्त इत्यस्यैवार्थः ।१८=

येत१

यथा असादृश्य इति किमर्थमिति सापेक्षत्वादसामर्थ्ये वृत्तिः सादृश्य एवच पूर्वेणाप्तनिषेधः अस्मिन् कारणत्रयं यथा देवदत्त इति समुदायस्याचात्र सापेक्षत्वात् तस्यच प्राधान्यादुपमानस्यचोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति सच सादृश्य इति प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारेष्वुसादिति तस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः अस्त्वेवेति अर्थवत्सूत्रात् मादव्युत्पन्नानामपि संभवो दृश्यते वीप्सावाचीति वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यता पदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ

यथासादृश्ये असादृश्य इति किमर्थं यथा देवदत्तः तथा यज्ञदत्तः अ सादृश्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति किंकारणं य थेत्ययं प्रकारवचने थाल् सच सादृश्ये वर्तते नैष दोषः अयं यथाशब्दो स्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र पदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणं अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति सुप्प्रतिनामात्रार्थे सुविति वर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणं किमर्थं अव्ययमित्येवं तदभूत् सुप्मात्रे यथा स्यात् माषप्रतिसूपप्र

१ तिसौदनप्रति॥ ॥श्री॥ ॥

तस्येदमिति सूत्रेस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवर्धनसामर्थ्यादिति यथार्थेपदव्ययमितिपूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारंभस्य सुप्प्रतिना सुविति वर्तमान इति सुवामंत्रितइत्यतः अव्ययमित्येव मिति अव्ययग्रहणसंबद्धं मा भूदित्यर्थः यावदवधारण इत्यत्र यावच्छब्दो व्ययमेव संगृहीतः तथाच पार्वसमत्रागीत्यप्ययेनवाक्यं प्रदर्श्यते अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् स्वरादीनां चद्रोपामन्यमहर्दिवामन्याराविरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावतिष्ठत्तिविरुद्धेति ॥

१ अथपस्येवायं समासः स्यात्॥ ॥ ॥

नवुक्त निनाममासकोमप्रमाप्तवदर्थाभ्याभावादेवनलिङ्गसिनआह् स्वरादीनीति ।१८= अव्ययमित्येति । इंद्रमनोत्लादेः ।१८=

=इत्यर्थ इति । अयं भावः । पूर्वसूत्रेण सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्ते नियमार्थमिदं असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते इति । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः फलं तु सादृश्यार्थकयथाशब्देन समासाभावः । पूर्वसूत्रे तु योग्यताद्यर्थकात्वादिभिः समासार्थं यथार्थेसाधुत्वमनुरूपमित्यादौ ।१८=

वर्त्तने २

भा०कै०२ अक्षंतनीयांता इति॥ विभक्त्यंतरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत्सिध्यति। अक्षादीनां वर्त्तनक्रियायां कर्त्तृत्वादित्याहुः पूर्वोक्तस्येति पूर्वेवृत्तस्य समर्थः अनेकार्थत्वा
२५ द्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वर्त्तिरिह वर्त्तने तद्देवं यथा तत् इति तच्छब्देन परामृश्यते अभिधानार्थेतु वचो तच्छब्देन परामर्शो संबद्धः स्यात् अन्यथा द्योतन इति॥
25 जपकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्त्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्त्तनं तद्यथा परि णाद्योसं तेतद्वा समासः एकवचनांतयो रिति समासे द्वित्वाद्घनवगमा

=कर्त्तृवादिभिः वर्त्तनक्रियाचक्षणोक्तमसपंतवाच्यांतर्भवति गुण्यानामसारोभिप्रायक्रियावादिनिभावः॥२॥ नेदं वेति ... इति पदमंजरी। पूर्वोक्तस्येति वर्त्तनं वृत्तं चैवकर्मकत्वात् ... इति गम्यतः॥२=

अक्षशलाका अक्षादयस्तनीयांताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् अन्यथा द्योतने अक्षादयस्तनीयांताः परिणा सह समस्यंत इति वक्त
व्यं पूर्वोक्तस्य यथा न तत् अन्यथा जातीपके द्योसे अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति अक्षपरि शलाकापरि अक्षशलाकयोश्चैकव
चनांतयोः अक्षशलाकयोश्चैकवचनांतयो रिति वक्तव्यं इह मा भूत् अक्षाभ्यां वृत्तम् अक्षैर्वृत्तं कितवव्यवहारे च कितवव्यवहार इति
वक्तव्यं इह मा भूत् अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति॥ ॥ ॥ ॥

देकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादंतरंगत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः परुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद्धातुल्याभिप्रायेण कितवव्यवहार इति पंचि एम०
कानामद्यूतं पंचभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतंति तदा पातयिता जयति अन्यथा तु पराजीयते॥ ॥ ॥ २५

विभाषा योगविभाग इति ॥ अन्यथेहैवास्योपयोगः आशंक्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते अपपरि शब्दौ परस्परसाहचर्याद् वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवच
नीयौ तद्योगे पंचम्येव विहिता बहिर्योगेपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता प्राग्ग्रामात् इत्यादौ तु समासो न भविष्यति पू
र्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह 'पंचमीग्रहणमिति' एतेभ्य इति' वक्ष्यमाणापेक्षया बहुवचननिर्देशः अथ

=ननु भाग्यं ग्रामाव [illegible] पंचमी तत्र समासस्य ... पूर्वपदार्थप्रधानत्वादव्ययीभावसमासस्य ... [illegible]

विभाषा अपपरिबहिरंचवः पंचम्याः योगविभागः कर्तव्यः विभाषेत्ययमधिकारः ततः अपपरिबहिरंचवः पंचम्येति अपपरिबहिरंचवः
पंचम्या पंचमीग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं सुबन्तेनेति वर्तते एतेभ्यः कर्मप्रवचनीये योगे पंचमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पंचमीग्रह
णं पंचम्यन्तेन समासो भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं बहिःशब्देन योगे पंचमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्
अथ क्रियमाणे पंचमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पंचमी न विधीयते कथमिव तत्सिध्यति पंचमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ ॥ आ
ङ्मर्यादाभिविध्योः ग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं पंचम्येति वर्तते आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पंचमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोः २।१।१३.

=अपपरीति सूत्रं तद्बाध्यक्रमनीय इति भावः ।१२=

॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥ ॥

ति बहिर्गतो ग्रामादिः स्वपादानेपंचमीसद्भावात् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः ॥ पंचमीग्रहणसामर्थ्यादिति बहिर्गतो ग्रामादिस्तत्र सामर्थ्यात्समासेनैव भवि
तव्यं तस्मात् [illegible] पंचमी बहिर्योगे नु मीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

छांदि१

भा० कै० २
२६
२८

यस्य किमुदाहरणमिति॥ लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः पृच्छति गंगाचैवलक्षणमिति अनेकदेशत्वात्प्यागंगाया आयामत्वेनानेकजनापे
क्षयात्रसिद्धत्वात् तस्याएवलक्षणत्वंततोयद्यपिकस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामत्वेनप्रसिद्धंनगंगातथापिनतरपेक्षयाप्रयोगमवस्थाकिंतर्हि प्रचु
रलोकापेक्षया अप्यवेति लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्याविनापीष्टसिद्धिंदर्शयति उपमानोपमेयभावे चायंसमासः द्रष्टव्यः तेनन्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्ण
गुणमुपमानं तत्रसंपूर्णगुणसन्निधौन्यूनगुणमसदृशमिवप्रतिभातीतिसामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञायते प्रकृष्टाप्रकृष्टसंनिधौ चप्रकृष्टस्यकार्ये

×वलक्षणंनवाराणसी॰अपयायस्य×२

यस्यचायामः किमुदाहरणं अनुगंगंहास्तिनपुरं अनुगंगंवाराणसी अनुशोणं पाटलिपुत्रंयस्यचायामइत्युच्यतेगंगाचाप्यायतावारा
णस्यप्यायतातत्रकुतएतत् गंगयासहसमासोभविष्यतिनपुनर्वाराणस्येति एवंतर्हिलक्षणेनेतिवर्त्तते गंगाचैवायामइत्युच्यतेगंगा
चाप्यायतावाराणस्यप्यायतातत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोपस्यायामइतिसाधीयश्चगंगायाः नवाराणस्याः तिष्ठद्गुकिमर्थेष्वका
रः एवकारार्थः तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवञ्च माभूत्परमंतिष्ठद्गु तिष्ठद्गुकालविशेषे तिष्ठद्गुकालविशेषइतिवक्तव्यंतिष्ठंतिगावोस्मिन्कालेसतिष्ठ
द्गुवहद्गु खलेयवादीनिप्रथमांतान्यन्यपदार्थे खलेयवादीन्य न्यपदार्थेसमस्यंतइतिवक्तव्यंखलेयवंखलेबुसंलूनयवंपूनयवंपूपमा ॥ तिष्ठद्गु ॥

णसंबंधः नेतरस्य॥ ॥ तिष्ठद्गुकिमर्थइतिसमुच्चेतव्यस्याभावात्प्रश्नः एवकारार्थइति अनेकार्थत्वान्निपातानामितिभावः तेननतिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थी
भावविषयाणिभवंति ननुशब्दांतरेणैकार्थीभावंप्रतिपद्यंतइत्यर्थः वहद्गुइति अस्यकालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थउपक्षेपः खलेयवादीनीति अव्य
तिरिक्तएवप्रातिपदिकार्थेएषांप्रयोगः कर्मव्योनान्यत्रेतिभावः अन्यपदार्थइति नकालएवापित्वन्यत्रापीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ग्राम० २६

ननुत्वातिरिक्तेसमुपजातभेदेप्रातिपदिकार्थेकथंप्रथमांतान्येवप्रथमांतान्येवप्रयोज्यानीत्यतआह अव्यतिरिक्तएवेति भेदान्वयाभावेप्यर्थः नान्यत्रेति अतएवप्रथमांतानीत्येवतानिप्रयोज्यानिनविभक्त्यंतरेण संबंध्यंतइतिद्योतितंभवतिनिकावेअरव्यानं एवंचखलेय

पारे वा वचनमिति॥ महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः॥ इतरोऽन्याय प्रपंचार्थं स्ववाचा वाजल्पपि तु स्वाशयमप्रकाशयन्नाह विभा
षेति अयमपीति षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सेत्स्य
ति सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः॥ अत उत्तरमिति एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थः॥ वक्तव्यमिति कुतः षष्ठ्येव सा वक्ष्यमाणे कुतः एकदेशि
प्रधान इति॥ ननु पूर्वकाय इत्यादौ पूर्वपदार्थे एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी एवं तर्हि एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वात् प्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यं न

पारेमध्ये वावचनं किमर्थं विभाषा समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गंगाया इति नैतदस्ति प्रयोजनं प्रकृता महा
विभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् गंगापारमिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अयमपि
विभाषा षष्ठीसमासोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः अत उत्तरं पठति पारेमध्ये षष्ठ्या वा वचनं पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यं अवचने हि षष्ठीसमा
साभावो यथैकदेशिप्रधाने अक्रियमाणे हि वाचने षष्ठीसमासस्याभावः स्यात् यथैकदेशिप्रधाने तद्यथा एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी
समासो न भवति किं पुनः कारणं एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा त्रिविषये निसोपवादः इह पुन

॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥

त्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते अथवा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः॥ समासतद्धितानामिति तुल्यन्यायत्वाद्धि
चारो यत तद्धिता अपि निर्दिष्टाः॥ इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते हि नित्यमारभ्यमाणो वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते तत्रापवादेऽपि विकल्पेन
विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य निषेधे बाधेन भाव्यं तत्र वा ग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिध्यति॥ ॥

भा०कै०२ एकयेति विभाषयेत्यर्थः अपरयेति इदमेव वाचनमु दश्चिनोन्यतरस्यामिसन्यतरस्यां ग्रहणं च तत्प्रकृतयत्नोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषातत्रापवादेन मुक्त उ
२७ त्सर्गो न भवतीति सप्तम्या चान्ते लुके तितत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः। येदात्वन्या इति पारेगंगादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः॥ ॥
27

एकयावृत्तिर्विभाषा अपरयावृत्तिविषये नित्योपवादः एकारांतनिपातनं च एकारांतनिपातनं च कर्तव्यं पारेगंगमिति नकर्तव्यं आसप्तम्या अलुका सिद्धं भवेत् सिद्धं पदात्सप्तमी पदात्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति नदीभिश्च नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः नदीभिः संख्येति प्राप्नोति न वक्तव्यः इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः॥

नदीभिः अन्यपदार्थविशेषणमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्त्तिकारंभः नवक्त राम०
व्य इति भाष्यकारो वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वाचार्योः संज्ञा अधिकृतं दुपाधीनामेवैता भवंतीति॥ ॥ २७

न चात्रेति॥ इरावतीक इत्यादौ ननु पंचनदं द्वियमुनमित्यादौ समाहारोदाहरणे पि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति समाहारो ह्यत्र समासार्थः स च परिसमाहरणं समाहार इति भाव
रूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यं अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानं नैष दोषः समाह्रियमाणार्थः
समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकांक्षायां परा यमुने इत्युच्यते तदेतदुत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वे विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य अयं चाह त्रिविषये ह्याद्यः संख्यान
मात्रे वर्त्तत इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्त्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यं इदानीं चोद कोन्यपदार्थमाक्षिपति ननु चेति अयं भावः इराव

न चात्र पूर्वे पदार्थे प्रधानं गम्यते ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः एतदेव न
जानीमः यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति अपि चान्यपदार्थे प्रधाने तानकल्लेन चित्रगुः शबलगुरिति किं कारणं अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दा
भ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोर्थ उच्यते अन्यपदार्थोपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति॥ ॥

नीक इति देशविशेषोभिधीयते स च पूर्वोत्तरपदयोः संहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते ततः पूर्वपदार्थत्वादेतस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः एत
देवेति सिद्धान्तवादी तस्याभिप्रायः समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां अर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् तथा हि द्विशब्दो द्वित्वाव
च्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशं इरावतीशब्दोपि नदीविशेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते अपि चेति लक्ष
णाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति यद्यपीति स एव परस्य चोद्यमापादयति॥ ॥ ॥

इहापीति॥ प्राप्नोतीत्यंतं' अयमभिप्रायः' पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्ये
वाव्ययीभावः' एवं तर्हीति' पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिं तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणं च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वा शेषः' एकनदीतर इति' यदि समाहा
रग्रहणं न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात्। तत्रैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबंधनो न
दीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च' यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेति समासांतः सोप्यसत्त्वे वेसत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति

इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो न गम्यते स्वपदार्थोपि गम्यते तत्र स्वदाश्रयोव्ययीभावः प्राप्नोति' एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति बहु
व्रीहिर्भविष्यतीति पक्षेन भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति अपारंभसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति परं कार्यत्वात् बहुव्रीहिः' परं कार्यत्वे च नद्यो
षः' नदीभिः संख्यायाः समाहारेव्ययीभावो वक्तव्यः' स चावश्यं वक्तव्यः' सर्वमेकनदीतरे॥ ॥द्विगुश्च। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि द्विगोस्त
त्पुरुषत्वे समासांताः प्रयोजनं' द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासांताः प्रयोजयंति' पंचगवं दशगवं पंचराजं दशराजं॥ ॥ ॥

=सर्वमेकनदीतरइत्यनंतप्रयोगः।एकनदीत्येतावन्मात्रमुदाहरणं।२=

तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदी स च न प्रवर्तते अव्ययीभावे तु पंचनदमित्यत्र भवत्येव एकाप्यपीव त्समाहारविवक्षायामेकनदं एकनदीति भवतीत्याहुः॥ ॥द्विगुः॥ ॥
समासांता इति यद्यपि टजचावेतत्पुरुषनिबंधनौ पंचगवं द्व्यंगुलमिति तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः' पंचराजमिति' अकारांतोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः' पदांतस
मासोत्तरपदांतः समासांत इति पक्षः तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः॥ ॥७॥ ॥

द्वितीया। गमिगाम्यादीनामिति। औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानं ग्रामगमीति गस्यार्थे कर्मणि स च द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधाना
र्थमिति कृत्ययोगे द्वितीयैव भवतीति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति येनैतस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः भाष्य
कारेणानुगत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कृत्ययोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति। यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति ब
हुव्रीहिणो वृविवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः। अहीनवाचिन्या इति। यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः

द्वितीया। श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं। श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी।
श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात्। श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकं। किं कारणं ब
हुव्रीहिकृतत्वात्। इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धं। अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च। अहीने द्विती
या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकं। किं कारणं बहुव्रीहिकृतत्वादेव ॥२०॥ ॥

श्रयतिस्थे ऋगतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः। ततः श्रितपतितगतैः समासोऽयं न विधेयः अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्ध्यर्थो विधेयः। तैर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण
भाव्यं अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं यदा तु जातिका
लसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः। बहुव्रीहिकृतत्वादिति। बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः॥ ॥

भा० कै० २ जातिस्वरप्रसंग इति॥ यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते जातिकाले संतो दान्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः बहुव्रीहिग्रहणादीस्वरदोषं परिहरति तद्धेति वा जातन्त इतिन्यासमपास्य वाजातादिष्विति वक्ष्यते तेन
२९ पक्षे च संतो दान्तत्वपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः इमे इति श्रितगतपतिशब्दाः तत्र स्वाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति तत्पुरुषत्वाद्याह ननु
29 चेति बहुव्रीहिवाद्याह नास्ति भेद इति द्वौ स्वराविति तत्पुरुषे च हीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकाले संतो दान्तत्वं द्विस्वरमिति वाजातादि

जातिस्वरप्रसंगस्तु जातिस्वरप्रसंगस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः शरणपगत इति जातिकालसुखादिभ्यो नाछादनात् क्तोऽकृतमितप्र
तिपन्ना इति तत्र जातादिषु वाचनात्सिद्धं पदेन द्वाजात इति एतद्वाजातादिष्विति वक्ष्यामि इमे जातादयो भविष्यंति ननु च भेदो भ
वति बहुव्रीहौ सति समासांतोदात्तत्वे नापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नापि तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव नास्ति भे
दः योपि हि तत्पुरुषमारभते तेन तस्यापवादो वारितो बहुव्रीहिः तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सति एकसमासो द्विस्वरत्वं ए
वं तर्हि सिद्धे सति पत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानार्थेके वत्वं विग्रहमेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पु
रुष एव भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॥ ॥ ॥

षितिस्तत्रन्यासेन एवं तर्हीति तत्र स्व बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति निष्ठा च द्व्यज नादिस्याद्युदा रा० म०
त्तलाल्कष्टशब्दस्य ननु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबंधनमंतोदात्तत्वं च व्यविकल्पापश्चादनेन ज्ञापकेन स्मारितः॥ ॥ ॥ २९

राज्ञः सखेति। सख्यस्यो भयाधिष्ठानत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात् ज्ञापकान्न भवति अत्र कश्चित् उत्सर्गोपवादन्यायेन बहुव्रीत्य
भावं मन्यमानश्चाह नैतदिति। अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारंभात् ज्ञापकबाध्यापवादत्वादिनोऽस्याप्राप्तत्वादेतत्पुरुषिकैव तत्पुरुषारंभे बहुव्रीहिबाधकत्वलक्षणं तु फ
लं न सिध्यते विशेषविहितेनेति। श्रितादिपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वं। अयनेति कष्टश्रित इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वा
न्नास्ति सामान्यविहितत्वं अन्तर्भूतस्यार्थो न शब्दसंस्कारनिमित्तं किंतु शब्दवाच्य एव य उच्यत इति। अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः। ननु कष्टश्रि

=बहुव्रीहिबाधकत्वं [illegible] नास्ति भेदः। राजसखस्य [illegible]

राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति नैतत् ज्ञापकसाध्यमपवादे कृते उत्सर्गो बाध्यत इति बाधके कृते न भवितव्यं सामान्य
विहितस्य विशेषविहितेन अयं न सामान्यविहितः य उच्यते बहुव्रीहिः कृतत्वादिति एतदयुक्तं अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च किंश
ब्दकृतः अर्थार्थकृतः शब्दकृतस्यार्थकृतस्य शब्दकृतस्माद्बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यं तत्पुरुषे सति न भवितव्यं अर्थकृतः तत्पुरुषे सति कृ
हादीनां कः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः बहुव्रीहौ॥ ॥ ॥ ॥

त इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्याभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशंक्याह अस्ति खल्वपीति। पूर्वोक्तेनन्यायेनार्थकृतस्वरूपविशेषमपश्यन्नपृ
च्छति किमिति बहुव्रीहाविति। शेषाद्विभाषेत्यनेन कष्टश्रितक इति तत्पुरुष इति कष्टश्रित इत्यादौ कृहादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन गत्यर्थादयोऽपि गृह्यन्ते धात्वर्थ
स्येति सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेऽपि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते यथारूढो वृक्षं धनमनुभवन्न्ने
॥वोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्न्नेवोच्यते॥ ॥

भा० कै० २ व्यपवृक्त इति। सर्वात्मना व्यावृत्तार्थे निष्ठितं इत्यर्थः। यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते भेदांतरमप्याह अन्यथेति प्रसक्षेर्गौणेति शब्दाद्व्यवधाने नेत्यर्थः अव
३० व्धानोपलक्षणत्वात् प्रसक्षस्य ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह उभयमिति सोमसखेति बहुव्रीहित्वात्समासांताभावः गवां सख इति तत्पुरुषत्वात्समासांतस्तत्पुरुषेऽकृति
30 बहुलमिति षष्ठ्या अलुक् ॥ ॥ खट्वा खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपे हेतो ईर्ष्यास्थानि दैशात् क्रियाकारकसंबंधमात्रावगमात्स्खलति किमुदाहरणमिति समा
सक्षेपोऽर्थः सचात्रास्तीत्याह खट्वारूढ इति अधीत्येति ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने नियमादिनेगृहस्थाश्रमः कर्तव्यः अथेति असमाप्ते अध्ययने भूमिशयनाद्यर्हो पः

व्यपवृक्ते कर्मणि भवति। पारूढो वृक्षो देवदत्तेनेति अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रसक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकः संबंधात् राज्ञः सखा राजसखः संबंधा
देतत् कर्तव्यं नूनं राजा पापस्य सखेति उभयं खल्वपीष्यते स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि गवां सख इति खट्वाक्षेपे किमुदाहरणं खट्वारूढः क्षेपः इत्युच्यते कः
क्षेपो नाम अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मो नातिव्रतवान् असंत अ
संतसंयोगे समासस्य विशेषवचनात् क्ते न समासवचनानर्थक्यं असंतसंयोगे समासस्य विशेषवचनात् क्तेन नञ् क्तेन च कालाः
क्तेन सेत्स्यत्समासवचनमनर्थकं असंतसंयोग इत्येव सिद्धं अनसंतसंयोगार्थं तु अनसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यं प्राप्तमुहूर्तो भ्रमरावरा ॥

खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह नातिव्रतवानिति ॥ ॥ असंत ॥ ॥ काला इति एतद्योगेन क्तान्तेन समासविधानं राम०
न कर्तव्यं कालाः असंतसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः तत्र च क्तेन समस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र मासः स्थिता इति ध्वनीति मत्वाह असंतसंयोग इति ॥ ॥ ३०

कदाचिदहरिति॥ उत्तरायणे कदाचिद्रात्रिमिति दक्षिणायने ततश्चैव द्विमुहूर्त्तैरहोरात्रैश्च नास्त्यसंततसंयोगः चराचरा इति चरंतीत्यर्थः चरिचलिपतिवदीनाम
च्याक्चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्चक्रमेण च गच्छेतः संकल्पमपदिश्यते अपवैकदेशगमनादुच्छेतीत्युच्यते गतग्रहणादित्यस्मिन्नेतसत्र निर्दिष्टात् मासमभि द्वितीर
त इति आदिकर्मणि क्तः नेरिक्तः मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः मतिपञ्चवेदेन च मासस्यासंततसंयोगाभावः॥ ॥तृतीया तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति अयं भाव
द्ध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः

नेकदाचिदहर्गच्छति कदाचिद्रात्रिं अहर्गताः रात्रिगताः नैतदस्ति गतग्रहणादप्येतत्सिद्धं इदं तर्हि अहरतिसृताः रात्रिमतिसृताः मासप्रमित
श्चन्द्रमाः॥ ॥तृतीया तत् तत्कृतार्थेनेति किमर्थं दध्ना पटुः घृतेन पटुः नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथम सामर्थ्यं सापेक्ष
मसमर्थं भवतीति नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यं किं तर्हि भुजिना दध्ना भुंक्ते पटुरिति इहापि तर्हि न प्राप्नोति शंकुलाखंडः किरिका
ण इति अत्रापि न शंकुलायाः खंडेन सामर्थ्यं किं तर्हि करोतिना शंकुलया कृतः खंड इति॥ ॥ ॥

करणभावः दध्ना भुंक्ते पटुरिति तदासामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति दध्ना पटुरिति अस्याप्ययं भावः सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबंधेन भवितव्यं ततश्चेहापि क्रिया
द्वारकसंबंधसंभवात्समासः स्यात् असामर्थ्यादिति यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्नोरन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्तृतीयमानक्रियाद्वारकसंबंधाश्रयेण समा
सः इह तु शंकुलया खंड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्यसावकाशत्वात् दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति इहापीति खंडशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वा
त् साक्षात्संबंधाभावाच्छंकुलया अवयवं क्रियापेक्षितव्यातामंतरेण कारकत्वायोगात्॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ २ ३१ 31 वचनादिति। करोतीति क्रियाकृतसंबंधाश्रयेणेत्यर्थः। इहापीति परस्परसंबंधापचेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यतेत्र तदाश्रापि तदपेक्ष्य सामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसंग इ
त्यर्थः। परत्वात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते। गुणवचनेनेति किमर्थमिति। अयं भावः जातेर्निःसत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति
क्रियावचनेन तु करकेण तत्कृता बहुलमिति भाष्ये समासेन। स्वभावसिद्धं च द्रव्यमिति तत्कृतत्वाभावात् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति। गोभिर्वपावानिति। गोसंबं
धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति वपावद्द्रव्यस्य गुणवचनो न भविष्यति यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः

वचनाद्भविष्यति। इहापि नर्हि वचनात्प्राप्नोति दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यं गुणवचनेनेति किमर्थं गोभि
र्वपावान् धान्येन धनवान् किं पुनरिहोदाहरणं शंकुलाखंडो देवदत्त इति कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात्
इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्त्वा
गुणवचनेनेति कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते॥ ॥

स गुणवचनः वपावद्द्रव्यस्य सर्वदा वपासंबंधविशिष्टं द्रव्यमाहेति ना सो गुणवचनः। किं पुनरिति। दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमिति सादृश्यै केवलगुणवाचिना समा
सो नेष्यते गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्य द्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः। गुणेनेति। अर्थेन च समासासंभवात् गुणवचनेन भविष्यति तत्र वच राम॰
नग्रहणं कृतकालपरिग्रहाद्गुणमुक्त्वा तां प्रतिगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। कथं पुनरिति। निःसत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्योपात्तार्थपरित्यागे ३१
नार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः॥ ॥

आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबंधनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञाया एकत्वे वानेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदे नानेकार्थसंबंध इति भावः । भवति हीति । अ
व्यतिरिक्तकर्तृत्वान्तरंगप्रतीयमानसमासान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः । दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययात् सामर्थ्यात् समासाभावः । अर्थगतिरिति तत्कृतस्यार्थेना
व्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि पदविस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति तत्कृतेनेति तृतीयायाश्छांदसो लुक् । अर्थेनेति पृथ

आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति तद्यथा शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः एवं खंडगुणः खंडः । यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्र
हणेन भवति हि शंकुलायाः खंडेन सामर्थ्यं । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटु घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृती
यासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकं किं कारणं अर्थगतिर्ह्यवचनात् अंतरेणापि वचनम
र्थगतिर्भविष्यति निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थे निर्देशोऽपि अर्थेवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थे निर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् तृतीया
तदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं नायमर्थनिर्देशः किं तर्हि योगांगमिदं निर्दिश्यते समिति च योगांगे योगविभागः करिष्यते तृती
या तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते ततोऽर्थेन अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यस्यायं प्र [illegible]

कारमिति वाक्यभेदः संपद्यते । न कर्तव्यमिति अर्थशब्देन समासार्थमित्यर्थः । सत्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणे कुंकुमलोहितादीनामप्युदाहरणा
नीति करोतिक्रियातत्रापेक्ष्येति खंडादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेणानोक्तं ॥ ॥ ॥ ॥

भा०कौ०२ ३२ ३२ पूर्वे पूर्वसूत्रे ऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तद्योगे नां विकल्पादीनां समासं साधयति पूर्वसूत्रे त्विह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातं ऽर्थे
प्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थोनामंतरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात् सदृशग्रहणं उक्तमिति वक्ष्यमाणं सापि बुध्या निरूपितत्वादनुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनि
र्देशः सदृश प्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति पूर्वसदृशेति समासे कृते तत्पुरुषे तु
ल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते तत्र मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृति
ऽनुकालेति निर्देशार्थिकप्रत्युच्चारणं तत्कालसंप्रेक्षितत्वात्कालापेक्षणं दिसर्थः॥छ

पूर्वसदृश पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यं मासावरोऽयं संवत्सरावरोऽयं सदृशग्रहणमुक्तं किमुक्तं सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् षष्ठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥ कर्तृकरणे कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यं अहिहतः नखनिर्भिन्नः दात्रलूनं परशुछिन्नं कृता क्तेनेति किमर्थं इह माभूत् दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं
९ बहुलवचनात्सिद्धं॥ ॥ ॥

स्वरार्थं सदृशग्रहणं तथा च दृश्यामां सदृश इत्याद्यो शेष ष्टमा ऽन्तुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा न तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यं षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात्॥
अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति तदपि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेणैवातत्कृतत्वात् सि
द्धत्वात्॥ ॥कर्तृबहुलवचनादिति अयं भावः क्तेनेत्युच्यमाने घटजादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि राम० ३२
९ हारार्थमाश्रयणीयं॥ ॥ ॥

कृसैः स्मृतिनिंदापरत्वात् क्रियोपादानस्य कृत्स्नेकरणायो गौणत्वात्पूर्वेणाप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रपंचार्थमेतदित्याहुः। तथा च कारकपी
तानदीसह कृसैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते। कृसैरिति तत्पुनरेतं नियमार्थं अपि तु प्रपंचार्थं वुसोपेंध्यमिति। अग्नेरत्यत्वात् काष्ठमेतत् वुसेन प्रज्वलनीयमित्य
र्थः। घनघ्रासमिति घनेनायः प्रभृति नाद्यास्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते। साधनं कृतेति बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः। पादाभ्यामिति। अपादाने पंचमी। हारक
इति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात्कर्मणि ण्वुल्। चोपक इति। चुपेरर्पेतस्य कर्मणि ण्वुल्॥ ॥ अन्येन तुल्यन्यायत्वात् युगपत्सूत्रद्वयस्य विचारः। दध्यो

कृसैः कृसैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते। कृसैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यं। वुसोपेंध्यं तृणोपेंध्यं घनघ्रासं। साधनं कृतेति (अथवा)
वा पादहारकाद्यर्थं। साधनं कृता समस्यत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। पादहारकाद्यर्थं। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गलेचोप्यते गलेचोपकः। अन्नेन व्यं
जनं भक्ष्येणाभिश्रीकरणं। अन्नेन व्यंजनं भक्ष्येणाभिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः। किं कारणं। कारकाणां क्रियासमर्थत्वात् कारका
णां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्येन तद्यथा निश्रयणपाद्भ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्येन। एवं तर्ह्याहायं अन्नेन व्यंजनं भक्ष्येणाभि
श्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत् ॥ ॥

दनइसादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते। यथा कष्टश्रित इति क्रियामंतरेण च द्रव्याणां परस्परसंबंधो नास्तीत्याह अन्नेनेति। किं कारणमिति। समासाद्युपसेकादि
क्रियावगमात् तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः। क्रिययेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याभावः। निश्रयणपाद्भ्यामिति निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उप
चारात् सोपानपङ्क्तिकाद्यभिधीयते। काभ्यामिति उद्धाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति॥ ॥ ॥

भा०कै०२ नानाकारकाणामिति भिन्नक्रियापेक्षयाकारकाणामसामर्थ्ये: तिष्ठतु दध्नेति दध्ना भ्रियतां जीवतिरसामर्थ्ये: तत्र दध्न: करणत्वं एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्त्तिककारन्या
३३ सीयं न्यासं दर्शयति सिद्धं त्विति उत्तरपदलोपप्रसंगेनान्यदप्याह षष्ठीसमासश्चेति अश्वानामिति संबंधविवक्षायां षष्ठीतत्पाद धन्न इति असमासे दर्शनादिति
33 असमासो वाक्यं न तत्रैव युक्तादयो न दृश्यंते अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमंतरेणापि संबंधप्रतीतेरेव युक्ताद्यर्था

नानाकारकाणां प्रतिषेधः वचनप्रामाण्यादिति चेन्न नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यत इति सिद्धं तु समाना
धिकरणाधिकारे तृतीयापूर्वपदलोपश्च सिद्धमेतत् कथं समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यं क्तांतस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपद
स्य च लोपो भवतीति दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टा गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः ष
ष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णात् षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णात् समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः अश्वानां युक्तो श्व[redacted] युक्तः अश्वयु
क्तो रथो ऽश्वरथः दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः तत्तर्हीदं वक्तव्यं न वा ऽसमासे ऽदर्शनात् न वा वक्तव्यं किं कारणमसमासे ऽदर्शना
त् यत्रासमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तत्र लोपारंभः प्रयोजयति न चासमासे उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते कथं तर्हि सा
ऽमर्थ्यं गम्यते ॥ ॥ ॥

नामाक्षेपात् दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दांतरमेव तत्स मानार्थं न तु दधिघट इत्येतत्सैतद्वाक्यं अन्यत्र तु मत्वर्थलक्षणार्थोल्लोपारंभः यथाग्निचित् दधिपंचेति राम०
इह तु लोपाख्यानेप्रयोजनाभावः ॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ ३३

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणार्थमिति पुष्पसेकादयोऽपि गृह्यन्ते एतदुक्तं भवति दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वं ओदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते
न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः संप्रत्ययाच्चेति सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादिति भावः अत एव न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः ता२
तदर्थाध्यवसानमिति संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः मंदकमिति मंदजाते उत्तरकमिति परिपक्वावस्थोपरिघनभावः निलीनकमिति पक्वावस्थाया
=मतिक्रान्तार्थे नियुक्तार्थतासंप्रत्ययेन साध्यत्वेनाभिमतानेन तत्र हेतुत्वेन साध्यैकदेशस्य तद्विशेषस्य संप्रत्ययमात्रस्य नैकत्वं साध्यस्य हेतुत्वासंभवात् अनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वाच्चेति भावः ॥

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्ये दध्नादि युक्तार्थता संप्रतीयते कथं पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता प्रतीयत इति संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानं
संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसीयते अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लो
पो भवतीति अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मंदकमुत्तरकं निलीनकमिति तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्त
व्यः स्यात् तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृंगवेरमिति च कटुकशब्दस्य अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते अक्षिनिकोचैः पा
णिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥ ॥ ॥

अत्र च एषां विशेषाणामसंभवाद्दधीत्युक्ते संप्रत्ययः अक्षिनिकोचैरितिप्रकारान्तरेणापि विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चारितार्थत्वात् यथा शब्दानां प्रयोगो
नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

चतुर्थी। चतुर्थी चाशिषीति हितयोगे या च चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः पाणिनीये लक्षणे ऽस्ति आप्रिं पुनरु
क्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे लक्ष्याप्रिं मत्वा विचारः क्रियते किं चतुर्थ्यन्तस्येति विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधाय पितुमा
ह एवंभवितुमर्हतीति सर्वप्रसंग इति ऽप्रसत्यपि प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थे योहीति देयस्य बलेः संप्रदानार्थेतास्तीति तदर्थो ऽयं समासः सिद्धः

=इतरः सिद्धांती । स्ववचनेनेति । पाद्य ... पगमवचनेन ... संबंधाद्दोषमभिधास्यतीति तेन स्ववचनेनेत्यर्थः ॥=

चतुर्थी किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति एवंभवितुमर्हतीति चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसंगो विशेषात् चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्व
प्रसंगः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति ऽनेनाप्राप्नोति रंधनाय स्थाली ऽवहननायोलूखलमिति किं कारणमविशे
षात् नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति ऽनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः बलिर
क्षिताभ्यां चानर्थकं वचनं बलिरक्षिताभ्यां समासवचनमनर्थकं यो हि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति तत्र तदर्थ इत्येव सि
द्धं यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियेत विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं विकृतिः प्रकृ
त्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं ऽश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति ऽर्थेन नित्यसमासवचनं ऽर्थशब्देन नित्यसमासो
ऽवक्तः ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थं ॥ ॥ ॥

इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते यदि पुनरिति ऽश्वघास इतितादर्थ्यमत्रास्ति ननु प्रकृतिविकारभावः श्वश्रूसुरमिति विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वं हस्तिवि राम०
धेति विधा हस्त्यन्नं माषादि ऽर्थेनेति महाविभाषाधिकारात् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनं ॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ३४

किं विकृतिरिति तदनंतरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषांतरं मन्यते नेत्याहेति आनंतर्यसामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः सर्वलिंगता चेति परवल्लिंगमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति अभिधेयवशेन च सर्वलिंगता विज्ञेयेति दर्शयति ब्राह्मणार्थमिति किमर्थेनेति पूर्ववत्प्रश्न प्रतिवचने इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमु

चोदकमुखेनेति येन चोदकेन पूर्वाचार्यलक्षणे दत्ता पाणिनीयलक्षणे दोष आपादित स तन्मुखेन पाणिनीयलक्षणं समर्थयितुं सोऽयमाश्रयते नांगीकारयितुं पूर्वाचार्यलक्षणे गौणत्वोऽप्यनपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः ॥१९॥

किं विकृतिः प्रकृत्या चतुर्थ्यंता प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः नेत्याह सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः किं कारणं विग्रहो मा भूदिति
सर्वलिंगता च सर्वलिंगता च वक्तव्या ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति किमर्थेन नित्यसमास इष्यतः सर्वलिंगता वक्तव्या
नेत्याह सर्वथा सर्वलिंगता वक्तव्या किं कारणं अर्थशब्दोऽयं पुल्लिंग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिंगस्यैव समासस्या भिधा
नं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिंगस्य न स्यात् तत्र हीदं बहु वक्तव्यं विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यं अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं अर्थेन नित्यसमासो वक्त
व्यः सर्वलिंगता च वक्तव्या। न वक्तव्यं यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यंता प्रकृत्या सह
समस्यत इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं यथा जातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथा जातीयकानां समासः य
दि च विकृतिश्चतुर्थ्यंता प्रकृत्या सह समस्यते ततस्तदर्थमात्रेण ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति यदप्युच्यते अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्य
मिति न कर्तव्यं अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यंति यदि षष्ठीसमासा भविष्यंति य द्विपदर्थे भवति॥ ॥

रवे नाह न तर्हीति यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात्तदा बलिरक्षितग्रहणं कुर्यात् तादर्थ्यस्यासंभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्॥ ॥श्री॥ ०

यदर्थमिति १

अयमपीति तादर्थ्यसंबंधविशेषो विशेषे च सामान्यमवरुद्धं भवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्त्ततएवेति भावः। अथवा अश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विव
क्ष्यते न तु तादर्थ्यं। धनस्यात्यादयस्तु न विधानात्षष्ठीसमासा न भवंति। यूप दार्वादिषु चतुर्थी तदर्थ इति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबंधविशेषो विवक्ष्यते
न संबंधसामान्यमिति समासाभावः सत्यपि तदर्थे विकृतेरिति सूत्रे तदर्थे सत्यपि क्रियते तादर्थ्ये न च तुर्थी समर्था विभक्तिराक्षिप्यते तस्मै हितमिति सतो

अयमपि तत्रापि संबंधो भवत्स्येदमिति तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ननु स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भ
वितव्यं षष्ठीसमासे सति पुनरंतोदात्तत्वेन नास्ति भेदः चतुर्थीसमासेपि संतोदात्तत्वे नैव भवितव्यं कथं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कृति अचतु
र्थ्यंता प्रकृतिस्वरा भवंति न चतुर्थीमात्रमिति परं यं चतुर्थी तदर्थे ग्रहणं कृग्रहणं च करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वर
त्वे र्थग्रहणेन कृग्रहणेन चार्थः तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वं पदिच विकृतिश्चतुर्थ्यंता प्रकृतिर्भवति न चतुर्थीमात्रं ततो र्थग्रहणं
कृग्रहणं चार्थवद्भवति परप्युच्यते र्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति न वक्तव्यः सर्थप्रत्ययः क्रियते तेन किं कृतं भवति नचैव हि कदाचिदस्य
येन विग्रहो भवति अपि च सर्वलिंगता सिद्धा भवति यदि सर्थप्रत्ययः क्रियते इसं ज्ञानं प्राप्नोति॥ [redacted] ॥

वानुवर्त्तते तेन चतुर्थ्यंतानां तादर्थ्याभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति सकारः पदत्वार्थः तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ न लोपादीनि निमित्तं भवंति पकारो नुदात्तार्थः तेन प्रकृ राम०
तेर्यथाप्राप्तस्वरो भवतीति अर्थ इति स्वरार्थं सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति नचैवेति प्रत्यये कृते तद्धितत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः॥ ॥ ३५

अथापीति आदिरित्युदवष्वः प्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे सकारस्याश्रिकृतत्वस्य निर्देशादितिभावः शोभनमिति सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सु
शब्दस्य तत्सत्त्वाचित्वात्तेन नास्ति विग्रहः अत्र च ब्राह्मणा यो येति विग्रहे न भवतीति विवक्षितं ब्राह्मणेभ्यो येवं समानाधिकरणत्व विग्रहे भवत्येव अ

=इति भवति नसमुचितो दितंबा आपत्तिः न विभक्ता विति निषेधात् नवसनः यकारादितदि समासः ब्राह्मणार्थं भावाः अतद्धितस्य तेन नवतिततदितत्पुरुषकर्मादिति ते प्रत्ययादेदितं बाधाविधानादिति भावः=

अथापि कथं चिदिदित्संज्ञा स्यात् एवमपि अर्थे ग्रहणं अगस्तेती यदु-व उभे स्यातां एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति किं कृतं भवति। भवतिचैव
कश्चिदस्व पदविग्रहो बहुव्रीहिः तद्यथा शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति नैवंशक्यं इह हि महदर्थमिसालद्धपी प्रसज्येयातां एवं तर्हि
तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते किं कृतं भवति नचैव हि कदाचिदादेशे न विग्रहो भवति अपि च सर्वलिंगता सिद्धा भ
वति तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं योगविभागः करिष्यते चतुर्थी स्तुवं तेन समहसमस्यते ततस्तदर्थो येत दर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द
आदेशो भवति इहापि तर्हि प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यतेन
चतुर्थी मात्र मिति पदयं हितसुखग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथा
जातीयकानां समासः परिचतादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थी मात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति इहापि तदर्थस्योत्तरप
दस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति प्रपायदारु यूपदारु वा वचनं च ॥ ॥

चार्थशब्दः प्रयोजनवाची एवं तर्हीति ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयः शब्दस्यानेकार्थशब्द आदेशः क्रियते तेन ब्राह्मणपयइति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति
चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वात् आदेशे नार्थ शब्देन विग्रहाभावः अर्थविशेषाभि व्यक्तये पयः शब्दस्य प्रयोगः इहापीति यदि चतुर्थीसेनाव च्छब्दस्य ग्रहणं क्रियेत

भा०कै०२ वाचेति महाविभाषयार्थादेशो विकल्पते तेन न पूपार्थं दारु रूपं दार्विति द्वैरूप्यं भवति पदयपिति कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वयेसिद्धे बलिरक्षितग्रहणं

३६ ज्ञापकं प्रकृतिविकाराभावादन्यत्र नित्यो योदेशः तदर्थस्य भवतीति उदकार्थ इति यदि विविधशब्दस्यार्थादेशः क्रियेत तदा तस्यानित्यत्वाद्वा वान्यं योद

36

वाच विभाष्यते इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः

समासः तत्र तदर्थशब्दस्योत्तरपदस्य वार्थशब्दादेशो भवति अन्यत्र नित्य इति पदं बलिरक्षितग्रहणं करोति एवं तर्हि उद

कार्थो विविधः स्यानिवर्त्या वा उदभावः प्राप्नोति तस्मान्नैवं शक्यं न चेदेव मर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिंगता च नैषदोषः

इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी तादर्थ्ये इत्याह यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवि

तव्यं उक्तार्थानामप्रयोग इति समासोपि तर्हि न प्राप्नोति वचनात्समासो भविष्यति यदप्युच्यते सर्वलिंगता वक्तव्येति न

१ वक्तव्या लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य चतुर्थी॥ ॥

दनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति समासोपीति चतुर्थ्यंतस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतत्प्रोयौगपद्येन भाव इति भावः वचनादिति अस राम०

स्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः॥ लिंगमिति तत्र परवल्लिंगमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिं ३६

१ ग तामविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

पंचमी भयेनेति स्वरूपग्रहणाद् व्याप्तिमत्त्वाद् वार्त्तिकारंभः व्याख्यानाद् अर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि विधिप्रसंगः ॥ सप्तमी शौंडादिभिरिति वक्तव्यमिति बहुवचनम
र्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्यात् बहुवचनान्त समासविधानार्थं वा गणपाठस्तु सप्तम्यसंग्रहीतत्वाद् किंचित्करः स्यादिति भावः बहुवचननिर्देशादिति सूत्रोदीनां सा
हचर्यादारोपितशौंडशब्दस्वरूपाणां शौंडशब्देनाभिधानात् यथा छत्रिणो गच्छंतीति भावः इसंतर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षो क्षादीनामाधारभावः । उक्तं शौंडोत्र

पंचमी भयेन । असत्समिदमुच्यते भयेनेति भयभीत भीति भीरिति वक्तव्यं वृकाद्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः
वृकभीरिति । अपर आह भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यं वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः पंचमी भयेन सप्तमी शौंडैः शौंडादिभिरिति वक्तव्यं इहापि
यथा स्यात् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति तन्न हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं बहुवचननिर्देशाच्छौंडादिभिरिति विज्ञास्यते सप्तमी शौंडैः ध्वां
क्षेण क्षेपे ध्वांक्षेणेत्यर्थग्रहणं ध्वांक्षेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यं इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम यथा तीर्थका
का न चिरं स्थातारो भवंति एवं योगगुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ध्वांक्षे । कृत्यैर्ऋणे कृत्यैर्नियोगे पठ्यते ग्रहणं कृत्यैर्नियोगे य
त्र सये नेति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णेगेयं साम प्रातरध्येयोनुवाक इति तन्न हि वक्तव्यं न वक्तव्यं । ऋणे इत्येव सिद्धं इह यद्यस्य नियोगतः
[redacted] कार्यमृणं तत्स्यतत् इव तितत्र ऋणे इत्येव सिद्धं यद्ग्रहणं कर्त्तव्यं इह मा भूत् पूर्वाह्णे दात

व्यं तेन योगे अव्ययविनाधार लक्षिव व्यक्षायां सप्तमी ॥ ॥ ध्वांक्षेणाप्याधाराधेयमात्रावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा ऽऽपृच्छति क इति उपमानोपमेयभावेन कार्ये स्थिरत्वान्
क्षेपः समासान्तरीयतः इत्यर्थः ॥ ॥ कृत्यैर्ऋणे पूर्वाह्णेगेयमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् यद्यस्येति अवश्यकर्त्तव्यता सामान्यादुपचारात् दम्यन्ताप्रणाशास्य प्रयोगद
र्शनात् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद् ग्रहणादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भा० कै० २
३७
37

क्षेपे ऽवतप्तेनकुलेति चापलादिति भावः॥ पात्रेसमितमिति पात्रेसमिता इति वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्टपटुवत्सुप्सुपेति समासः प्राप्नोतीति परममिति क्रियाविशेषणं परं
माः पात्रेसमिता इति तु पाठो ज्यायान्॥ ॥पूर्वे एकशब्दप्रसंगे नदीभिश्च संज्ञायां केवलस्मारपि तु माह इह कस्मादिति नचात्रेति एकत्वविशेषणान्न द्वयत्रप्राधा

क्षेपे किमुदाहरणं अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यार
भ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते तत्र ते सगतिकेन स नकुलेन च समा
सो न प्राप्नोति क्षेपे उक्तं किमुक्तं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति क्षेपे॥ पात्रेसमितादयश्च॥ किमर्थश्चकारः एवकारार्थः पात्रेसमितादय एव
क्षमाभूत्परमं पात्रेसमिता इति पात्रेसमि एवं कालेक सर्वजरत्सु इह कस्मादव्ययीभावो न भवति एका नदी एकनदी नदीभिः संख्येति प्राप्नोति।
इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानो
व्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः नचात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते अ
थवा अव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति आरंभसामर्थ्याच्चा
व्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति परंकार्यत्वे च न दोषः कथं नदीभिः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः सचावश्यं वक्तव्यः सर्वमेकनदी ॥०॥ [illegible] ॥ राम० ३७
तरे॥ ॥इति भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणभाष्ये द्वितीयस्याध्या
॥श्री॥

नैषदोषः ४
न्येन प्रतीपन्ने अपवर्जितं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातं॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकै
यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥

तद्धितार्थे समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समास
स्य सिद्धत्वात् ङे देनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति कर्मसाधने तु उपसर्जनं ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्ये संब
धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च द्यज्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति यदीति कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् । समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावात् ह्रस्वप्र
संगः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति पंचखट्वीति तु न सिध्यति पक्षे हि स्त्रीबलं तत्र स्त्रीबले ह्रस्वत्वे सति पंचखट्वमिति सिध्यति स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अ

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । समाहार इति कोयं शब्दः समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् समाह्रियते समाहार इति यदि कर्मसाधनः पंचकुमा
र्यः समाहृताः पंचकुमारि दशकुमारि गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं एवं तर्हि भावसाधनो भविष्य
ति समाहरणं समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते पंचतयीं तदौत्तराधर्यं कः पुनर्गवां समाहारः पन्नद्दर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा
यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरंतीषु न सिध्यति एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः ॥ ॥ ॥

ह्रस्वत्वेऽनदंतत्वात् ङीबभावात् पंचखट्वा इति स्यात् अत्र हि वा वृत इति पक्षे स्त्रीत्वं द्विगुरिति अनेकार्थत्वात् समासस्येति भावः । अथेति लोके समाहार एकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते
तस्य पंचग्राम्यादावभाव इति भावः । यत्तर्हीति पंचमूल्यादौ न तस्य संभवादिति भावः । कः पुनरिति औत्तराधर्यस्यासंभवात् प्रश्नः । पन्नद्दर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या स
मीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः । तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तं तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः यथोक्तमप्रतिपद्यमानः परस्त्वाह यद्येवमिति
गोष्विति । नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः ॥ ॥ ॥श्री॥

एवमपीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः यद्ययं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः पुरुषवाचिनि तु न दोषः तेषां समीपी
करणसंभवात् समेकत्ववाचीति भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशांतरप्रापणं समाहारः सच ग्रामादीनां नास्तीति भावः नावश्यमिति तत्तद्ग्रामादीनामपि लाभादि
सदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः अथवेति केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादेवशंक्रियागुणेनवापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्याभिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरण

एवमपि पंचग्रामी षण्नगरी (रीत्रिपु) ति न सिध्यति किंकारणं समेकत्ववाची आङ्गभिमुख्ये वर्त्तते हरनिर्देशांतरप्रापणे नावश्यं प्रहरतिर्देशांतरप्रापण
एव वर्त्तते किं तर्हि हिंसादृष्येपि वर्त्तते नद्यः प्राणान्तु रन्तुहरति पितुरनुहरतीति अथवा पंचग्रामी षण्नगरी त्रिपुरीति नैवेदमियं सेवा वर्त्तिष्ठते अवश्य
मसौ तन्तः किंचिदाकांक्षति क्रियां गुणं वा यदाकांक्षति तदेकं सच समाहारः अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः पंचपूली आनीयतामिति भावानयने चोदिते द्र
व्यानयनं न प्राप्नोति नैष दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह गोरनुबंध्योजोग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरंभणालंभनप्रोक्षणविशसनानि
क्रियंत इति असंभवात् आकृतौ आरंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरंभणादीनि क्रियंते इदमप्येवंजातीयकमेव असंभ
वाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति अथवा अव्यतिरेकात् द्रव्याकृत्योः किंपुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति एवं भवितुमर्हतीति द्विगुसंज्ञा प्रत्
ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः का इतरेतराश्रयता ॥ ॥

मित्यर्थः । सच समाहार इति तन्निमित्तत्वादित्यर्थः । असंभवादिति द्रव्यानयनमंतरेणेत्यर्थः अथवेति एवमुपायभावेन ग्रामानयने पात्रस्येव इदं यस्य क्रियायामनुप्र
वेशः कथितः इदानीं तु वास्तवभेदाभावात् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः किं पुनरिति काशकृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे तद्विचारयति पाणिनीयं तु
पश्चाद्विचारयिष्यति दोषस्य तु प्रतिविधानत्वादाह एवमिति ॥ ॥ ॥ ॥

द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति। पंचसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरिति इतरेतराश्रयः पंचगावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पक्षाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनं धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यं सति च पदद्वयसमासे बहुव्रीहिणा तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन सुप्सुपेति संख्याया अविवक्षितत्वात्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते यदा त्वनेकग्रहणं सदत्र यस्यापि बहुव्रीहिर्भवतीति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः अथ वायं भावः समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते यदि पूर्वं बहुव्रीहिः प्रव

द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते एवं तर्ह्यर्थे इति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्। अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति मातुरः त्रैमातुरः पांचनापितिः किं कारणं द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् तद्यथा चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थे मत्वर्थीयो न भवति। एवं तर्हि॥ ॥

र्तेत तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः तत्र चेतरेतराश्रयत्वं पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह एवं तर्हीति तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये ऽनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः। अर्थे चेदिति यदि तद्धितार्थे ऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तस्यार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पांचनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भा॰कै॰२ समासतद्धितविधाविति। न्यासद्वयेदोषदर्शनान्न्यासांतरमाश्रीयते समासेविधीयमानेतद्धितेचद्विस्तरथेसुपासह समस्येते इतिलक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः परनि
३८ मित्तानपेक्षणान्तद्विषये प्रागेवसमासविधाविति भावः ॥ अन्यत्रेति यथा स्वरे परगंगव्द्राधो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्नेभवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् इगंतेति चलक्ष
39 णं समाहारद्विगोसावकाशं यानितुद्विगोर्लुगनपत्य इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्यात् द्विगुसंज्ञाप्रवर्त्तेत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोषउक्तः पंचारत्निरि

समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि समास[illegible]तद्धितविधाविति चेदन्यत्रसमाससंज्ञाभावः समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्रसमासंसंज्ञानप्राप्नोति
क्वान्यत्रस्वरे पंचारत्निः इगंतेद्विगाविलेषः स्वरोनप्राप्नोति। सिद्धंतुप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् सिद्धमेतत्कथं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वच
नात् प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञाभवतीति वक्तव्यं॥ ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति नैषदोषः इतरे
तराश्रयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणिचेतराश्रयाण्येकत्वेनपरिहृतानि सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति नेदंतुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः नहिसंज्ञा
१ निसा॥ ॥ ॥

तिं पंचारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे त्वो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् सिद्धं खिति पांचनापितिः पंचगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुवादः क्रियते
ततः प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः नहिसंज्ञेति प्रत्ययसंज्ञासंबंधं संज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते नच प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः॥ राम॰
समाससं॰ १॥श्री॥ ॥ ॥ ३९

एवंतर्हीति॥ प्रसयोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमी सत्तासंयोगानीयं समर्थयितुमाह अथवेति तद्धितश्चासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन्कर्तव्ये द्विगुर्भवती
त्यर्थः स्यादिति प्रार्थने लिङ्। अत्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह द्विगोरिति अभिधेयवचनेऽप्यर्थग्रहणे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः समाहारसमूहयोरि

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति एवमिहापि तस्मिन्द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः अथवा पुनरस्त्वर्थ इति ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बेरुद्रीहविरिति नैष दोषः नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते किं तर्हि स्यादर्थेऽपि वर्तते तद्यथा दारार्थं घटामहे धनार्थमिक्षामहे दाराः नः स्युर्धनानि नः स्युरिति एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति द्विगोर्लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः अथ वा पदद्वये द्विगोर्लुगनपत्य इति द्विगोरुत्तरस्य लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकं तद्धितार्थेन कृतत्वात्। समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकं किं कारणं तद्धितार्थेन कृतत्वात् तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति उत्पन्नस्य लुक् भविष्यति लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति।
१ कानि पंचपूली दशपूली अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकीति॥०॥

ति सरूपपदार्थैकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः॥ अविशेषादिति एकार्थत्वादित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॐ

भा०कै०२ प्रतिषेधः प्राप्नोतीति॥ यथा पंचभिरश्वैः क्रीतः पंचाश्व इति । अपरिमाणेति । न तद्धितलुकि तद्धितलुकीत्यस्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहार एव तद्धित
४० लुकि ङीप् समासांतो भवतो नान्यत्रेति नियमविधानात् नास्ति दोषः । अविशेषेणेति । गोरित्येकं सूत्रं क्रियते गोशब्दांतस्य तत्पुरुषस्य टच् भवति ब्राह्मणगव इति ततो
५० द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थे लिङीति । समासे न समाहारस्याभिधानं यथा स्यात् तद्धिते न मा भूदित्यर्थः ॥ समाहारेणेति । समा

प्रतिषेधः प्राप्नोति पंचगवं दशगवं गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोतीति नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीप् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यः समाहार इति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे अविशेषेण गोष्टज्भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहार इति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति अभिधानार्थं तु अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यं समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थे न मा भूदिति । किंच स्यात् तद्धितोत्पत्तिः संप्रसज्येत उत्पद्यतां लुग् भविष्यति लुक्कृतानि प्राप्नुवंति सर्वाणि परिहृतानि न सर्वाणि परिहृतानि पंचकुमारि दशकुमारि लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं । द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः ॥ ॥ ॥

हारेऽभिधेये द्विगुरिस्ट अभिधानं यथा स्यात् एवं चाभिधाने समासेनोक्तत्वात् तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थे नेति । तद्धितार्थे द्विगुरिसभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधा एम०
नेहि तद्धितः स्यात् अर्थे शब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा उत्तरपदप्रसंगेन विधानांतरमाह ॥ द्वंद्वेति ॥ ॥श्री॥ ॥ ४०

·वार्त०·१

वाग्दृषद्प्रियरति॥ वाक्दृषच्च प्रिये अस्य पंचगावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वंद्वतत्पुरुषौ प्राप्नौनि सौ तु वक्तव्यौ अन्यथा समासाभावपक्षे समासांतो न स्यात् जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वंद्वः यदि त्वितरेतरयोगेप्य द्वंद्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात् समुदायवृत्तावितिं बहुव्रीह्यादिस्यर्थः वृत्तिपक्ष इतिं एकार्थीभाव इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्युक्तः विरोधादित्यर्थः पदाः वृत्तिरि

पंचगवप्रियः१

वाग्दृषद्प्रियः छत्रोपानहप्रियः दशगवप्रियः किं प्रयोजनं समुदायवृत्तावयवानां माकदाचिद्वृत्तिर्भूदिति तत्र हि वक्तव्यं इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः यदाऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः उत्तरपदे न परिमाणिना द्विगोः समासवचने उत्तरपदे न परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः किं पुनः कारणं न सिध्यति सुप्सुपेति वर्तते एवं तर्हि इदं स्यात् द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति नैवं शक्यं स्वरे हि दोषः स्यात् द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते द्व्यह्नजातश्च न सिध्यति द्व्यह्नजात इति प्राप्नोति न चैवं भवितव्यं भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः द्व्यह्नजातस्तु न सिध्यति किमुच्यते परिमाणिनेति न

नवक्तव्यं

॰ पुनरन्यत्रापि पंचगवप्रियः दशगवप्रियः॥ ॥

तिं द्वंद्वतत्पुरुषभाविनोपदाद्यपेक्षात्लक्षणं सामर्थ्ये तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः द्विगोरि तिं द्विगोर्निष्पन्नत्य इत्यर्थः द्वौ मासौ जातस्येति बालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते सच सुप्सुपेतिसंख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालांते द्विगौ पूर्वपदमकृतिस्वरो यथा स्यात् द्व्यह्नजात इत्सत्र च समासांतः द्वौ मासौ द्विमासमिति समाहारद्विगुः यात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः स्वरे दोष इति समासांतोदात्तत्वे न जातकार उदात्तः स्यादित्यर्थः॥

भा०कै०२
४१
५१

अन्यत्रेति॥ पंचगवधनइत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासांतादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोपि
परिहृतः सर्वत्रेति यद्यप्यर्थे शब्दः स्यादर्थे यदिचाभिधेयवत्त्वेनोज्ञापकाच्च तद्धितो सन्ति तदा मतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थे यमेव समासः स्यात् न तु बहुव्रीहिः अन्यपक्षे षत्वा
त्रस्य तु चित्रगवादिरवकाशः तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः पंचखट्वेति पंचखट्वा पस्या विद्यत इति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टाबंतः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगो

अन्यत्रसमुदायबहुव्रीहित्वा उत्तरपदप्रसिद्धिः अन्यत्रसमुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः अन्यत्रसमुदायबहुव्रीहित्वा उत्तरपदं प्रसिद्धं
उत्तरपदप्रसिद्धे रुत्तरपद इति द्विगुर्भविष्यति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः किं
प्रयोजनं पंचखट्वा दशखट्वा द्विगो रिति ङीकारो माभूत् पंचगुर्दशगुः गोरतद्धितलुकीति टच् माभूदिति तद्धितार्थोत्तरपद॥ ॥

रितिङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वं पंचगुरिति तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति नन्वस्मिन्समासे सति मतुपं श्रवणं प्रसज्येत न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दी
व्यत इत्यधिकारात् एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यं मतुपो लुग्वक्तव्य इति दोषः तल्लुकि वड्ढी समासांतो प्रतिषेधादेवं न भविष्यतः पंचखट्वाढका यस्याः सा पंचाढ एम०
॰ केस्य तु ङी प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥०॥ ४१

ति

संख्याग इह क्वचिदवयवोपेक्ष्यते यथैतदुच्यते अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति क्वचित्तु समुदायो यथा नांतःपाद मिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति किमनंतर इति पूर्वमात्र इति अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्य स्त्रीविहितस्य तत्पुरुष एव ग्रहणं अन्यथा दिङ्मुनिव्याकरणस्ये त्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् तत्र च योगे ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत एकशाटीति एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः शाट शब्दस्याकारांतो स्तितस्येवकृ निह्न ते शाटक इत्येवंरूपं संभवति एकभिक्षेति भिक्षशब्दोऽयं जंतोस्तितथा च भिक्षुरं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत्समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोप

संख्यापूर्वो द्विगुः किमनंतरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः आहोस्वित्पूर्वमात्रे किं चातः यद्यनंतरयोगे एकशाटीति द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति अथ पूर्वमात्रे एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति अस्त्वनंतरे कथमेकशाटी ईकारांतेन समासो भविष्यति एका शाटी एकशाटी इह तर्हि कोऽस्य पीत द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे कथमेकभिक्षा टाबंतेन सह समासो भविष्यति एका भिक्षा एकभिक्षा इदं तर्हि॥ ॥

जनात् ङीप् प्रसज्येत यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते ईकारांतेनेति शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषि कृत इति भावः। एकापूपीति एकस्मादपूपस्येति पूर्ववत्समासः अत्र द्विगुत्वे सत्यकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिध्यति नान्यथा केवलस्यापूपशब्दः पुंलिंगत्वेन इति जातिलक्षणो ङीष् नास्ति। टाबंतेनेति भिक्षाशब्देन समासे कृते अनंतरस्याधिकारात् ङीबभाव इत्यर्थः भिक्षाशब्दस्य गुरोश्च हल इति स्त्रियां सुसाध्यते टाबंत इत्यनेन पक्षेन पुंस्कत्वं न भवति यद्यस्थितविभाषाविज्ञानात् यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पंचखट्वं पंचखट्वी सादौ नत्वेवा स्त्रीत्वं विधीयते
भिक्षशब्देन तु अभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्॥ ॥

भा०कै०२ सप्तर्षय इति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। कः पुनरिति। अनेक विषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसंभवात्प्रश्नः। यत्तदिति एकमप्यपूपं कश्चित्लपणे द्वंद्वने
४२ कमिति मन्यते दानेश्वक्षाति श्राया ह्यमहत्वाद्वा अनेकस्मिन्नुः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथवेति पूर्वं त्वापरितोषेणोत उच्यते भाषायामपि
42 सप्तर्षि शब्दोंतोदात्त इष्यते प्रकृतिस्वर पूर्वपदस्य स्यात् अत एवैकं शारीसादावपि द्विगुस्वराभावः॥ ॥ कुत्सितानि।॥ किं व्याकरणमिति अयं भावः प्रावृप्रह

[illegible]

सप्तर्षयः। गइगंते द्विगा विशेषः स्वरः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्येनंतरे कथमेकापूपी समाहार इत्येव सिद्धं कः पुनरत्र समाहारः यत्तद्दानं संभ्रमो वा इह
तर्हि पंचहोतारो दशहोतारः इगंते द्विगा विशेषः स्वरो न प्राप्नोति अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे कथं सप्तर्षयः अंतोदात्त प्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदसी
त्येवमेतत्सिद्धं अथवा पुनरस्त्वनंतरे कथं पंचहोतारः दशहोतारः आद्युदात्त प्रकरणे दिवोदासादीनां छंदसीत्येव सिद्धं संख्या
कुत्सितानि कुत्सनैः किमुदाहरणं वैयाकरणखसूचिः किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः वैयाकरणः कुत्सितः तस्मिन्कु
(१ त्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति। कुत्सितानि॥ ॥ ॥

त्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इत्यादौ मा भूदिति तत्र व्याकरणस्य वेदांगत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य वैयाकरण इतियः पृष्टो
निष्प्रतिभत्वात्तं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति भ्रमं विस्मारयितुं स निष्फलत्वाद्व्याकरणाध्ययनत्वात्कुत्स्यते तत्स्थमपीति। प्राश्नयतो दोषाराश्रितस्सा राम०
(१ विनिः फलत्वात्॥ ॥ ॥ ४२

उपमानानि कानीति सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतं। किं पदे वोपमानमिति। अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचन
निर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः शास्त्री श्यामा देवदत्तेति श्यामत्वस्य सर्वाश्रयव्याप्यपि पद्यभिन्ने विवक्षिते त
दा द्वारेण शास्त्री देवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात् तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्तयोरभेद इति पदे वोपमानं तदेवोपमेयमिति स म्युपगतं भवति न
चैतद्युक्तं शास्त्री शब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसंगात्। अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शास्त्री देवदत्ताश्रययोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमे

उपमानानि सामान्यवचनैः। उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि। किं पदे वोपमानं तदेवोपमेयं आहोस्विदन्यदुपमानमन्यदु प
मेयं। किं चातः। यदि पदेवोपमानं तदेवोपमेयं कइहोपमार्थः गौरिव गौरिति। अथान्यदेवोपमानं अन्यदुपमेयं कइहोपमार्थो गौरि
वाश्व इति। एवं तर्हि यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥०॥

पमावः॥ किं चात इति स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः॥ गौरिवेति। व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः। गो
रिवाश्व इति। अत्र संतं भेदविवक्षायामिदमुच्यते यदा लम्बसास्नादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः। किंचित्सामान्यमिति
श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोऽप्याश्रीयते गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपि स्यात्। किं वक्तव्यमिति। यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः॥ इत
रो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह। न हीति॥

॥श्री॥ ॥७॥

मा० कै० २ मानं हीति यथा प्रस्थादिना न हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते तत्समीपइति मानस्य समीपइत्यर्थः परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति उ
४३ पमानानीति निपातनान्नपुंसकं अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात् कामं तर्हीति ननु तत्सम्बन्धव्यवस्थानं प्राप्नोतीति भावः बाढमिति अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रा
५३ दिव्यवहारवदुपमानोपमेयभावइति न कश्चिद्दोषइत्यर्थः किं पुनरिति अयं भावः यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्त्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा स
मासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते तेन दा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसंगः वचनसामर्थ्यात्समासे मृगी

मानं हि नाम अनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति गौर्नि
र्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्यात् गौरनिर्ज्ञातः तेन कर्त्तव्यं स्यात् गवय इव गौरिति बाढं कर्त्तव्यं
किं पुनरिहोदाहरणं शस्त्रीश्यामा क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्त्तते शस्त्र्यामित्याह केन तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते समासेन ॥ ॥

च चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति शस्त्रीश्यामेति साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः प्राहुः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणा
दूह्यते यथा गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची क्व पुनरिति उभयथा दोषदर्शनात् प्रश्नः केनेति पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानहित्वेन तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तरा
भावात् प्रश्नः समासेनेति स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उप राम०
मेयस्य वाचक इत्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥ ४३

यद्येवमपि तिगुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वात्स्त्रीलिंगेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः 'उपसर्जनस्येति' अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानं प्रदितं हीति । कृत्स्नविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसंगाच्च । तित्तिरिकल्माषी कुंभकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुन्नपुंसकलिंगत्वात्समासान्त्राकृत्स्त्रीप्रत्ययो नास्ति समासे कृते ऽनुपसर्जनाधिकारात् तङ्ङीषङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति सत्यपि वा ङीप्स्तिशिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः

यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिध्यति उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवं जातीयकानि भवंति तित्तिरिकल्माषी कुंभकपाललोहिनी अत्रउपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति एवं तर्हि शस्त्रीमेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्दः एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति बृहत्कुः शस्त्रीं गुणाः तीक्ष्णसूक्ष्माः पृथुरिति अनिर्दिष्टमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः तद्यथा चंद्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चंद्रगुणाः पाचासौ प्रियदर्शनतासंगम्यते एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति ॥१० ॥

प्राप्नोति एवं तर्हीति ततः पूर्वोक्तदोषाभावः शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वा तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् 'एवमपीति' श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादिति अनिर्दिष्टगुणनिमित्तस्यादृष्टप्रतीतिप्रसंग इत्यर्थः । चंद्रमुखीति अयं भावः प्रज्ञानिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः संनिधानादुपमानं कथं न स्पृक्ष्यतीति १३

भा०कै०२ किंहि वचनादिति। दुर्बलत्वं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः पुंवद्भाव इति पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति सनेन न नः स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वान्मृगक्षीरादि
४४ वन्मृगचपलेति भविष्यति यद्यप्यस्ति स्त्रीप्रत्ययः पश्चात्समासस्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः प्रकरणा
५५ दिरूपात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति सा च बहिरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरव
प्रसंगादेतदत्र भाष्यकारेणानाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्चैतद्दर्शयति एवं तर्हीति शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्ताद्भेदो

किंहि वचनान्न भवति यद्युपिनावद्वचनात्समासः स्यात् इह खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति ए
वं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तेतेति इतरथा हि बहुपेक्ष्यं स्यात् यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा देव
दत्तेति शस्त्रीश्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपे
क्ष्यं स्यात्॥ ॥ ॥

पचारात् यथा गौर्वाहीक इति पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयं यदि तावदिति यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्या
मेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमाननिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयं अथापीति यदा श्यामा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो एम०
वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयं न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत्॥ ॥ ४४

अत्रापि दोषमाह । एवमपीति यदा शस्त्री सादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातं यद्यपि पू-
र्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोऽस्ति तथापि द्रुतस्त्रीप्रसङ्गस्य पुंवद्भावासिध्यापक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः उपमानसमास इति शस्त्रीशब्दसंनिधौ श्यामा-
शब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वं गुणं प्रतिपादयति नच शस्त्र्या गुणमाश्रित्याऽत्र देवदत्तेति सामान्यवचनत्वाभावादसमर्थः न वेति शस्त्रीशब्दोपादा
श्यामादेवदत्तेसत्रशस्त्री २

एवमपि गुणेन निर्दिष्टो भवति बहवश्च शस्त्र्या गुणाः तीक्ष्णत्वं श्लक्ष्णत्वं पृथुरिति अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः तद्यथा चन्द्रमु-
खी देवदत्तेति बहवश्च चन्द्रे गुणाः प्राचुर्यात् प्रियदर्शनता सा गम्यते उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात् सामान्यवचना प्रसिद्धिः उपमा-
नसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् शस्त्रीश्यामेति श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः
संपद्यते तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः न वा एष
दोषः किं कारणं श्यामत्वस्योभयत्र भावात् उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः
प्रयुज्यते किं वाचकः उभयवाचकः श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धं सामान्यवचनत्वे प्रसिद्धे सामान्यव-
चनैरिति समासो भविष्यति नावश्यं स एव सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव अथवा सामान्यव-

नसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्री श्यामत्वं अनवलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययात् उभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न
कश्चिद्दोषः तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विष्ठत्ति भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यं ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भा०कै०२ सर्वश्चेति॥ शब्दांतरसंबंधे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात् सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दांतराभिसंबंधात् समासरूपात् प्राग्यः श
४५ ब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलस्य श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टस्त्रीलयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात् सिद्धमिष्टं॥ ॥
75 उपमितं पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति उपमानप्रतिपादनपरमेतत् वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसंगः पदान्तु व्याघ्रशब्दं शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्त्तते

सर्वस्य शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबंधाद्यः सामान्यवचन इति उपमानानि उपमितं व्या
घ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे सामान्याप्रयोग इति किमर्थमिह मा भूत् पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् सामान्याप्रयो
ग इति शक्यमवक्तुं इह कस्मान्न भवति पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं
भवतीति एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः इत्यत्र वृत्तिः सिद्धा भवति॥ ॥ ॥

त दा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यं तत्र पदाप्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः यदा तु गुणांतर
व्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणं भवति वै प्रधानस्येति एम०
न्यायसिद्ध एवार्थे लिंगदर्शनमिदं प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात् समासस्य सिद्धत्वात्॥ ॥ ॥ ४५

विशेषणं॥ विशेषणविशेष्ययोरिति उभयापेक्षेयं षष्ठी निससापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शास्त्रांतरेण समासो भवति विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भा
वात् समासप्रसिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः कृष्णशब्द इति कृष्णशब्द उच्चारितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयतीति तिलशब्देन त्वभिसंब
ध्यमानस्तिले एव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणं एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयं नवेति अन्य

विशेषणं विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादु
भयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः कृष्णतिला इति। कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते त
था तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यं विशेषणविशेष्ययो
रुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः नवान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसि
द्धिः न वा एष दोषः किं कारणं अन्यतरस्य प्रधानभावात् अन्यतरदत्र प्रधानं तद्विशेषकत्वेन तद्गतित्वात् प्रधानं कृष्णो विशेषणं कामं त
र्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवंतीति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्त्तव्यं तिलकृष्णा इति न कर्त्तव्यं॥ × कृताच्चापरस्य-तद्वि
तरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः अपरस्येति गुणस्यैवेत्यर्थः परास्य तिला इति तेहि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यंते कृष्णस्तु गुणत्वा
त् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते इतरेतरप्रयोक्तृन्यायमबुध्वा विवक्षामात्रनिबंधनत्वमनेन विशेषण विशेष्यभावस्य प्रतिपादितं
विवक्षायाश्चास्ता तस्मादनियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति कामं तर्हीति॥ " " "

पा०कै०२ नह्ययमिति॥ नहि गुणाद्द्रव्यवाचिनो द्वंद्व उपपद्यते गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह विवक्षायां त्वसंभवात् यदि तु द्वंद्वः स्यादेवं तिलकृष्णा इति

४६ प्रयोगः नरवत्त्वपीति गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः प्रधानशब्दाविति प्रथमान्ताविसर्थः अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितं एकस्मिन्नर्थे द्व

46 सनेन तु द्वंद्वविपरीतत्वं कथितं द्वंद्वे हि सर्वपदार्थो नाप्राधान्यान्नास्ति द्वंद्वे सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेवस्थानं एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तं समुदायार्थापेक्षायां तु

समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव प्रधानशब्दयोरिति परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतंत्रयोरित्यर्थः यत्रोभावि

ति द्वयोरपि गुणत्वात् द्रव्यस्य वधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः यत्रत्वन्यतरद्द्रव्यमिति तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः य द्रव्यमिति

नह्ययं द्वंद्वः तिलाश्च कृष्णाश्चेति नरवत्त्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति किं तर्हि द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्तेते नच द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्तमानयोः किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्धं तत्रैनूनमन्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति। तत्र त्वेतावान्संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति सचापि क्व संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ तद्यथा खंजकुब्जः कुब्जखंज इति यत्र त्वन्यतर द्रव्यमन्यतरो गुणः तत्र य द्रव्यं तत्प्रधानं तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेति न पिष्टपिंडीमालभ्य कृती भवति अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकांक्षति॥

साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः ननु तिलशब्दो जातिवाची तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाची सुच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यवचन एवापद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः नैष दोषः उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न त्यजति नच शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रसाध्यते नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति किं तर्हि गौः शाबलेय इति तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते गुणाः पुनरुत्पादिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्य एम०

तिरिक्ता अपि द्रव्या त्वशब्देन गुणाः प्रसाध्यंत इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारनि

दर्शनायोपन्यस्यति तद्यथेति अत्रैतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णः छागः आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यांतरस्यालंभो नास्ति॥ ॥ ४६

जाति

कथं तर्हीति द्वयोरपि शब्दत्वात् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वं नास्ति अन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः। नैतयोरिति। आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्थे आदित्वाद् व्यस
यः। अयं भावः। पदार्थप्रथमत एव विशेषणमुपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैवाक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यं यदा
तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपा वृक्ष इत्येव भाव्यं। अत्र केचिदाहुः शिं
शपाया अपि फलमवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवतीति तत्राप्यभिमतं वृक्षं शिंशपेत्यपीति तदयुक्तं वृक्षत्वस्य व्यापकत्वात् द्वा महाविषयः
रात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चादुद्ग्रहणाच्चाप्युक्तादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियम

कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। नह्यवृक्षः शिंशपास्ति। पूर्वापरप्रथम
अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धं॥ ॥ ॥

मः। तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद आहुः। नह्यवृक्ष इति। अनुपलम्भस्यैव
नैतदस्ति वृक्षप्रतीतिव्यवधाने न फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरंगत्वाद्वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरंगत्वात् विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थं संबंधिशब्दत्वा
देवान्यतरेण तस्याक्षेपात् बहुलग्रहणाच्च न तक्षकः सर्पो हि तत्र तक्षक इत्यादौ समासाभावः॥ ॥पूर्वा॰॥ अथ किमर्थमिति एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यस
र्थः। पूर्वकाले सर्वं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः। दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः। कुत्सितानीति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ एवमन्यत्रापि
प्रयोजनमूह्यं यत्र तु प्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्याप्याक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात्॥ ॥ ॥

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् इति। अकृत्स्नप्रतिपत्तिविषयत्वात् इत्यर्थः। नहि मंदबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगंतुं क्षमा इत्यर्थः।
इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति यद्यकृत्स्नमिति ततस्तत्र किं प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः॥
कृत्स्नं चेति पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति चतुर्भिः शब्दैः स्वत्वाख्ये बहुलशब्दार्थो
इति क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येके आहुः। तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः ग्रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः नीलमुत्पलं

बहुलवचनस्याकृत्स्नता उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यात् अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते। यद्यकृत्स्नं पदेनेनकृतमकृतं
तत् एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यद्वानेन कृतं सुकृतं तत् किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते उ
दाहरणभूयस्त्वात् एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवंति येषु लक्षणं प्रपंचश्च केवलं लक्षणं केवलं प्रपंचो वा न तथाकारकं भ
॥ वति॥ ॥ ०

नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः सुसूक्ष्मजटकेशाद्रा ववयवसमासाभावः अन्ये त्वाहुः कृत्स्नमिति सर्वेषां संग्रहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः। केन रूपेण व्यापक
त्वमित्याह कारकमिति कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह साधकमिति न वा कस्यचिद्द्वेजनेन प्रवर्त्तकं इत्याह निर्वर्त्तकमिति अथवा साधकं पारंपर्येण
स्यात् वर्णोपदेश इव मत्स्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह निर्वर्तकमिति साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः उदाहरणभूयस्त्वादिति विभाषागुणे स्त्रियामि
ति पंचमी अस्येवल्लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः। केवलमिति केवलेन लक्षणेन मंदबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति केवलेन प्रपंचेन
॥ सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठस्य स्वस्य गौरवप्रसंगः॥ ॥ ॥

व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह। अव्ययमिति। वैदिकव्यवहारानुसरणायसमर्थैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः सर्ववेदपारिषदमिति परिष
द इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः प्रत्याध्ययं परिषदश्चेदम् अन्ये त्वाहुः पारिषदः परिषत्सविचारक उच्यते सच परिषत्संधारणा इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते सर्व
वेदांगत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते आनुषंगिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतं॥ ॥श्रेण्यादयः॥ श्रेण्यादय इति श्र
तएवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची प्रयोगाद श्रेनाद्योदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः एकशिल्पपण्याश्र

अवश्यंपरवल्पप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पंथाः शक्य आस्थातुं श्रे
ण्यादयः श्रेण्यादयः पठ्यंते कृतादिराकृतिगणः श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यं अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रे
ण्यादिश्रेणय एव किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति। अन्यत्रायं च्व्यर्थग्रहणेषु च्वंतस्य प्रतिषेधं प्राप्नोति न दिह न तथा किं कारणं अन्यत्र पूर्वं च्वंत
णिकृताः।य१ "कार्यं परं च्व्यर्थकार्यं इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्वंतकार्यं॥ ॥

यणेनजीविनां संघः श्रेणिः तत्र पदार्थपृथक्संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्यात् यदा तु श्रेणीस्थानामेव दंडनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्
थमाह श्रेण्यादिष्विति। अन्यत्रेति साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्वंते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः अन्यत्र पूर्वमिति साक्षा
त्कृत्येत्यत्र च्व्यंतत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसंगेन परत्वात् विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यंतप्रतिषेधः क्रियते तेन न प्रवृत्तौ नित्या गतिसंज्ञा भवति
इह तु श्रेणीकृता परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥९१॥
इति२

मा० कै० २
४८
58

क्तेन विशिष्टशब्देऽपदावधारणरहिताधिक्यवाचकपाततः न दातिव्याप्तिपरिहारायाह नञ्विशिष्ट इति समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यं गौरवमप्यस्मिन्पक्षे इत्या
ह अनञिति चेति न विद्यते नञ्यस्मिन्पूर्वपदे तदनञ् तच्च प्रसासत्राक्रान्तमेवेह ग्रहणस्यतेन रयमर्थः आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमानेऽक्र
तेऽयमकृतमित्यत्रापि समासप्रसंगः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः ततश्चानञ्ग्रहणं क्रान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं क्र
र्तेऽयम् मिति अवधारणरहिताधिक्यवचनेऽप्याप्तिरिति तत्परिहारायाह नुडि डधिकेन चेति यद्यपि नुडिटौ तद्वत्क्रान्तत्यापि श्रुतिभेदहेतुत्वात्

क्तेन नञ् नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं इहमाभूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति अनञिति च प्रतिषे
धो वक्तव्यः इहमाभूत्कृतेऽयमकृतमिति नुडि डधिकेन च नुडिड्डधिकेन च समासो वक्तव्यः इहापि यथा स्यात् अशिता नशितेन जीवति क्लि
ष्टाक्लिशितेनेति किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्राकृत एव विशेषः किं तर्हि प्रकृतिकृतो
पि अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे वर्तते तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तावाध्याववभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवंतौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्या
येन विशिष्टः स्वाध्यायेनैवेति गम्यते अन्येगुणाः समा भवंति अस्त्याधिक्ये वर्तते तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यौ अभिरूपौ दर्शनीयौ पक्ष
वंतौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनाधिकः अन्येगुणा अविवक्षिता भवंति॥ ॥

अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्याप्तिरिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति छिन्नाछिन्नमित्यत्रानुगधिकस्यापि समासो भव
ति। अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति छिन्ताछिन्नमित्यत्र शाछोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति त्रातात्राणमिसादौ नुनत्वस्यासिद्धत्वा एम०
दकृत्वाभावः। तद्यथेति यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाध्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः॥०॥ ४८

तद्यदेति॥ इहकृते नं न ञितिसिद्धं विशिष्टग्रहणात्सावधारणाधिक्यगतिः स्यात् गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रत्व निर्विशिष्टग्रहणं गम्यते इति द्वैनोपपत्तिः
अवधारणं नञाचेदिति एवोक्त एवार्थे ऽन्यार्थेयासंग्रहीतः अनञिस्येति सूत्रकृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तं इदानीम् व्याप्तिव्याप्तिपरिहारायन्या
सांतरमाह सिद्धं त्विति विसमाप्तिरसमाप्तिः कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणकरणंभ्यांकरणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति भवति समासः कृतापकृतमित्यत्राप्य

तद्यदातावदवधारणो विशिष्टशब्दस्तदानेवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चाभुक्तं चेति नाप्यनञिति प्रतिषेधेन नेह भ
विष्यति कर्तव्यमकृतमिति उद्दिद्धिके नापि तु तदा समासो न प्राप्नोति यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत्
वकृ॰ सिद्धं चाभुक्तं चेति अनञिति च प्रतिषेधो व्य इह माभूत् कर्तव्यमकृतमिति नु उद्दिद्धिके नापि तदा समासः सिद्धो भवति तत्राधिक्ये विशिष्टश
ब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते अवधारणं नञाचेत् उद्दिविशिष्टे न प्रकल्पेत अथ चेदाधिक्यविवक्षा कार्यतुल्यप्रकृतिकेन॰ कृताप
कृतादीनां चोपसंख्यानं कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं कृतापकृतं भुक्तविभुक्तं पीतविपीतं सिद्धं तुक्तेन विसमाप्तावनञ् सिद्धमेतत्कथं क्तान्तेन क्रि
याविसमाप्तावनञक्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यं गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं गतप्रत्यागतं पातानुपातं पुटापुटिका काकपाकपिका फलाफलिका मानोन्मि
समाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतं इत्यस्यार्थोऽवगमात् एवं भुक्तं विभुक्तमिति यद्भुक्तं तदेव भुक्तं विरूपं भुक्तं अभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थ
त्वात् भुक्तविभुक्तत्वं चैकदेशद्वारकं भोजनक्रियाकरणद्वारोद्भवं सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाभावः॥ यत्सर्वथा
वेक्रयं तदाह गतप्रत्यागतादीनां चेति कपिकेसादावल्प इति कप्रत्ययस्तदन्तस्वस्वभावात्क्वचित्स्त्रियां वर्तते कृपाकृपिके समेषामपीति दीर्घः॥ ॥

भा०कै०२ युवाऽप्ययुक्त इति॥ पुल्लिंगस्य स्त्रीलिंगेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यथोपसापरिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिंगयोः समासः नन्वेनयोरपि विरु
४९ द्धवयोवाचित्वान्नास्ति समानाधिकरण्यं नैष दोषः जरसां युवतिधर्म्मोपलंभात् युवते वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात् युवतिशब्दस्यैवं पूर्वनिपातार्थे
५७ मिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्याज्जरद्विरिति विपाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्निति सपि भवति॥ ॥ वर्णो वर्णेनेति बुद्ध्या परामृष्टं वस्तुम
सक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते ततो वर इस्मिन्नर्थे देशे सूत्रस्य प्रसारव्यानं पश्चात्तु भविष्यति इह कृष्णसारंग इति सारंगशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोप

=भाष्ये इदमिति॰ वर्णो वर्णेनेतिसूत्रं तृतीयातत्पुरुषस्यान्तरं तृतीयासमासविधायक सूत्रेण कार्यमुनेरेव समानाधिकरणसमासरूपेणेतीदं विचार्य अस्यार्थः। तत्र विचारस्य कदिष्यमाणत्वेनाप्रसक्तस्य इदमा परामर्शासंभवेन आह॰ बुध्येति॰ ततो वरेति॰ कृष्णसारंग इत्यत्र स॰

युवाखलतिपलित इत्ययुक्तोयं निर्देशः समानाधिकरणेनेति वर्त्तते कः प्रसंगोयद्व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः य
थाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्त्तव्या भवति युवा ॥ वर्णो वर्णेनेदं विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात् कृष्णेन सारंगः कृष्णसारंग
इति समानाधिकरणो वा कृष्णः सारंगः कृष्णसारंग इति कश्चात्र विशेषः वर्णेन तृतीयासमास एतत्प्रतिषेधे वर्णग्रहणं वर्णेन तृतीयास
९ मासे एतत्प्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्त्तव्यं। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति॥ ॥

=नतु तृतीयासमासे सूत्रप्रसारव्यासं संभवः सारंगत्वे भिन्नत्वक्षणे वा तृतीयायां न तत्संभवात्समासाप्राप्तेः तत आह॰ कृष्णेनेति हेतुतृतीयेति॰ तथा च प्रसारव्यानोपपादकरूपेणापि प्रसारव्यानं नत्वन्यथा कृष्णेन कारंगत्वस्य प्रतीकथा न ते न व्याख्यानं॥

सज्ञेन द्रव्यवाचिना [redacted] कृष्णवत्त्वनो भवति सारंगत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्तितस्मिन्नस
तिस्याभावादिति शंकुलाखंडवत्समासः सिद्धः प्रयतुल्यस्याव्ययवत्वात् सारंगत्वजातिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः स च गौणेपि सामानाधिकरण्ये व रामं०
र्त्तवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति कृष्णेनेति हेतुतृतीयाश्चात्रेति कृत्वा द्यवं इति प्रश्नः एतत्प्रतिषेध इति स्वरेविधीयमानइत्यर्थः॥ ॥ ॥ ४९
ल०२

=कृष्णेनेति मत्योगमसं लक्षणेवेति। हलसारंगः कृष्णेन समुभयत्रापि समासार्थवाक्यमसर्थः। अनेनेति। तृतीयातत्पुरुषेनेत्समासानंतरपठितेन वर्णैर्वर्णेनेति विवेचणेत्सर्थः। सारंगशब्द इतरशब्दश्च नानावर्णसमासप्रवचनौ। तत्र कृष्णसगुणाधिक्यान्तस्य च वर्यं तदुपलक्षितं वाचो ध्यं॰ २=

अनेते वर्णा इति कृष्णसारंग इत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णा इति सूत्रं कर्तव्यं वर्णवाचि पूर्वपदं एत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः। तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया। अनेन समासः। वर्णे [redacted] ग्रहणं च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया। तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः। कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् अकारकत्वाद्वा हिमस्य च वर्णा इति वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजकं नास्तीति भावः। इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्वा सूत्रं प्रतिपादयितुमाह ननु चेति। कृष्ण

अनेते वर्णा इति वक्तव्यं इह माभूत् हिमेन एतः हिमैतः। अथ द्वितीये न वर्णग्रहणेनैतद्विशेषणेनार्थः बाढमर्थः यद्यवर्णैतश्चाहोस्ति ननु चायमस्ति। आह। इतः एतः कृष्णैतो लोहितैत इति नार्थ एवमर्थे न वर्णग्रहणं न यदि तावदयं कर्मणि क्तः तृतीया कर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यं अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यं। अथ समानाधिकरणः समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यं वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यं एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् इह माभूत् परमश्चासौ कृष्णश्च परमकृष्णः द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् कृष्णतिला इति एकं वर्णग्रहणमनर्थ

९ कं अवर्णस्य वर्णेर्वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्रकस्मान्न भवति॥ ॥ ॥

तइति ओमाङोश्चेति पररूपं तृतीया कर्मणीति अनेत इति प्रतिषेधस्यानंतर्यान्मध्येपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थे सप्तस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः परत्वादिति कर्मन अश्वादिना करणे न आगतः कृष्णैत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव बाधकोस्तु अथ कृत्स्वर इति विचारे परत्वात्कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतद्विशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः। कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेण त्वभाव्यं विशेषाभावादनुभाष्यकारेणोक्तं न्तोक्तं अपवाद परत्वा उत्कृष्टत्वात कृष्णान्तरप्राबल्यात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

=सर्वोत्ताभावादिति पद्यपि कल्पनावंगत्वसाधवपिनायोगमर्थं भूतलक्षणेवा तृतीयापक्षे तत्रतलासंभवमस्यापि हेतृतीयापक्षेतावंभवोर्थतरेतास्तंभवे पि [redacted] नेनतत्सर्वंचनसावयवकं अनभिधानेनापि समासाभावस्मनव्रकं शकालात् ऽकवभ्रुरित्यत्र हेतुतृती [illegible]

भा॰कै॰ २ लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमंतरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसंगो न भविष्यतीत्यर्थः। शुक्लबभ्रुरि

५० ति शुक्लो हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः ततः तत्कृतत्वाभावात् शुक्लेन बभ्रुरिति तृतीयासहयोग इत्येवंभूतलक्षणो वा कर्त्तव्या न समा दिति एतत्तन्नाना

50

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवंति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकं यस्यापि तृतीया समासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवंति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकं सामान्येन समस्तृतीयासमासो भविष्यतीति तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति ऽपवर्णं पवर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः यत्र तेन न सिध्यतीति तदर्थं वचनेनैव सिध्यति शुक्लबभ्रुः हरितबभ्रुरिति तथा सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवंति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकं ऽथैतानि समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् बाढं सिद्धः कथं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्त्तव्ये स्वरविधावेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् तस्मात्समानाधिकरण इसेषपक्षो ज्यायान् समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनं प्रधानानां तावत्प्रधानं वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः गोवृंदारकः ऽश्ववृंदारकः पोटायुवतीनाम वकाशः इभ्यायुवतिः ऽग्न्याध्यायुवतिः इहोभयं प्राप्नोति नागयुवतिः वृंदारकयुवतिः प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन उपसर्जनानां परमुपसर्जनं सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः सद्गुरुः सद्वृक्षः कत्तरनुत्स्या ऽजा सेत्यस्यावकाशः तुल्यश्वेतः इहोभयं प्राप्नोति सुतुल्य सन्तुल्य महानुपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ ॥ एम॰

रंभाश्लाघवादित्यर्थः प्रधानोपसर्जनानामिति प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयांतानि लक्ष्यंते उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते ॥ —— ॥ ५०

समानाधिकरणसमासादिति समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति वार्त्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितं भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पा
दनाय प्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण कण्ठेकाल इति व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपा
तविधानेन ज्ञाप्यते वीरपुरुषक इति बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणप्रत्याख्याने
विप्रतिषेधश्चिन्त्यते कदाचिदिति विषयविशेषनिर्देशाय क्वचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यत इति नास्ति
= ननु त्रिकतः शेषपक्षे कण्ठेकाल इति व्यधिकरणानां बहुव्रीहिसंज्ञायामप्रसक्तायां ... व्यधिकरणानामिति ... निराकरणपूर्वकं येषां पदानां ... समासस्तत्र ... सर्वार्थ ... पदस्य शेषस्याश्रयणादिति॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन समानाधिकरणसमासस्यावकाशः वीरः पुरुषो
पुरुष वीरपुरुषः बहुव्रीहेरवकाशः कण्ठेकालः इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः कदा
चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः किं प्रयोजनं सर्वधनाद्यर्थः सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नटः गोखरवदरण्यं पक्वसर्षपवान् स्थालीकः लोहि
तशालिमान्ग्रामः किं प्रयोजनं कर्मधारयप्रकृतिभिः मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् किं च कारणं न स्यात्॥

वक्ष्यमेदः सर्वधनीति सर्वाणि धनान्यस्येत्यस्यार्थे विवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति तदर्थे पूर्वविप्रतिषेधः प्राप्नोत्याश्रयणीय इत्युक्तं भवति किं प्रयोजनमि
ति सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात् सप्तचक्रे केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे च बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्म
धारयस्यानुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः कर्मधारयप्रकृतिभिरिति मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्त्तिके नुक्तः ननु स्वतन्त्र इत्यर्थः॥ ॥ ॥
नि

भा०कै० २ बहुव्रीहिणेति। सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां परिबहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात्
५१ सयः सिध्वनीत्यर्थः यद्युक्तत्वमिति सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव न हि बहुव्री
५८ हिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थार्थं सहार्थस्याभिधानमभिधानव्यवस्थया प्रयुज्यते तत्स्याः स्वाभाविकत्वात् एवं तर्हीति अनपेक्षितान्यपदार्थे कर्म
धारये कृते मत्वर्थीयो योऽन्तरे विधास्यत इत्यर्थः नित्यमेवं सतीति यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदिति सूक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति

बहुव्रीहिणोक्तत्वात् मत्वर्थस्य यद्युक्तत्वे हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्हि घोश्रयः सर्वथैव बहु
व्रीहिणोक्तत्वान्न भवति एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति एवं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनी ने
वं शक्यं नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र प्रयुक्तं कदाचित्कर्मधारय इति एतद्युक्तं एवं तर्हि भवति वै किंचिदाचार्याः कार्यं बहुव्रीहिकृता
पठन्ति कार्याः शब्दा इति तदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति यदुच्यते समाना
॥धिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति॥ ॥ ॥

वक्तव्ये नित्यसमुक्तं एतदुक्तं भवति। अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रवृत्तिभिः कृस्यादिति कदाचिद्ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं वक्तव्यं भवति इदानीमन्यथा
मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह एवं तर्हीति। भवतीति एवं जातीयकं वस्त्वित्यर्थः किं तदित्याह आचार्या इति अथवा पठितिक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवति कार्याः शब्दा इति द
र्शनेन लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्थातोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिणा समानत्वात् समासायनेन तु कर्मधारयस्य तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधे राम०
न कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानाय मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः॥ × मेधारयः × ४ ॥ ॥ ॥ ५१

विप्रतिषेधापनयनायाह ॥ नैष युक्त इति स्वपदार्थे इति मध्य मध्यमवीरश्चेति स्वपदार्थमात्राश्रयेणाभिधानादन्यपदार्थोनाश्रयणादिति भावः इतरो विषयविशे
षे बहुव्रीहिं साधयति । अपस्त्विति यथोक्तेन प्रकारेणांत रंगत्वे कर्मधारय एव भवत्वित्यर्थः विभाषेति नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्य
तेन त्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारये सस्यायमर्थो विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात्स्वपदार्थे स्य सोवर्ज

नैष युक्तो विप्रतिषेधः अंतरंगः कर्मधारयः कांतरंगता स्वपदार्थे कर्मधारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः अस्तु विभाषा कर्मधारयः यदा न कर्मधार
यस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति सर्वे श्चायमेवमर्थो यत्नः कर्म
धारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं माभूदिति एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति । किं तर्हि इ ष्टिरियं पठिता समानाधिकर
णसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः कदाचित्कर्मधारयं सर्वधनाद्यर्थे इति यदीष्टिः पठिता ॥ ॥ श्री ॥ ॥

तेनान्यपदार्थे स्यतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति एव
मपीति पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषकान् ग्राम इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः इष्टिरियमिति वीरपुरु
षादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ २ नार्थोऽनेनेति न्यायसिद्धत्वात् इति भावः। यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्त्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुण
५२ भावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः पदार्थद्वये वान्यपदार्थे विवक्षाया तदा वृत्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति
52 अन्येषु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसंगः एतच्च शब्दगौरवं तथा प्रयोगद

नार्थोऽनेन। इह सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थानाकांक्षन्ति एकेन माषेण शतसहस्रं एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रं तत्र कर्मधारयप्र
सक्तिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिरेतिः बहुव्रीहिणामभिधानं लघुत्वात् कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति प्रकरणे सर्वादे इ॰ नि॰ २
रिति वक्ष्यामि तच्चावश्यं वक्तव्यं ८ नो बाधनार्थं कथं गोरखरवदरण्यं गोरमृगवदरण्यं कृष्णसर्पवान् वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्रामः
अस्त्यत्र विशेषः जात्या चाभिसंबन्धः क्रियते कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन् वल्मीकेऽस्तीति पदान्तरेण जातिं तद्वताभिसंबन्धः क्रिय
ते कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येवं तदा भवति॥ ॥ ॥

र्शनादत्रैव विषय आश्रीयत इति वृक्षवनपर्वतादिषु न प्रसंजनीयं सर्वादेरिति तत्रापि वचनाल्लाघवं नाश्रीयत इति कर्मधारये कृते इनिः कर्त्तव्य इ
सर्थः। ८ नो बाधनार्थ इति योऽपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयाद् इनो बाधनाय नित्यैवेति वक्तव्यमित्यर्थः जात्येति जातिशब्दात् कर्मधारयेण प्रतीयते यदा हीति एम॰
विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ५२

पूर्वपदातिशय इति। अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थे विवक्षायामुभयप्रसंगे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या
पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयिष्यति लेष्टिस्त्वस्यापवाद इत्याह प्रातिपदिकादिति। ननु प्रकर्षे आतिशायिकः प्रकर्षश्च समानार्थस्य भवति तत्र स्वपदार्थे वास

पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थे। पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकात् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनं सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थे। आतिशायिकस्यावकाशः पटुतरः। बहुव्रीहेरवकाशः चित्रगुः शबलगुः। इहोभयं प्राप्नोति सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृंगतरः। बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः परश्चातिशायिकः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। एवमप्ययुक्तः। अंतरंगत्वादातिशायिकः। कांतरंगता। ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः सुबंतानां बहुव्रीहिः। आतिशायिकोऽपि नांतरंगः। कथं। समर्थान्नद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबंतेन। एवमप्यंतरंगः। कथं। स्वपदार्थे आतिशायिकः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। एवमपि नांतरंगः। कथं। स्पर्द्धायामातिशायिको भवति न चांतरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवतीति। नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं। सापेक्षमसमर्थं भवतीति यावता वस्त्राणि तद्वंतमपेक्षंते॥ ॥ ॥

त्वयं एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तं अत एवोच्यते समर्थादिति। सुबंतेनेति हेतौ तृतीया। सुबंतेन पदेन प्रकर्षेणानुभवतो विषयं सामर्थ्ये मर्थे
स्यनान्यापेक्षत्वे सत्यर्थः आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्रांतरापेक्षया बहुव्रीहिणा सामर्थ्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुपपत्तिं प्रतिपादयितुमाह नैव वेति॥ ॥

भा०वै०२
५३

तद्धितमिति॥ वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः। अपस्मातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्धितोपेक्षणात् संसामिति ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्धरपेक्षा
यामपि कस्मान्न भवतीति भावः। वस्त्राणीति। अतिशयानानि वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्ष्यं तदर्थः। एवं सापेक्षत्वा द्वयोरपि निराकृतयोर
र्थान्तरत्वमाह एवं तर्हीति। नार्थो नेनेति इष्ट्या विना प्यर्थस्य सिद्धत्वात् इति भावः। येषा पुनरिति उक्तेति सा नाश्रीयत इत्यर्थः। कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह। यदा हीति। अ

तद्धितमपेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रै युगपत्सम्बन्धो भवति ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्सांव्यपेक्षायां विधीयते सत्समेवमात्मकः यां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्सां भवितव्यं कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः या हि प्रतियोगिनं प्रतिव्यपेक्षा या हि तद्ध
तं प्रति न तत्सां भवितव्यं बहुव्रीहिर पि न प्राप्नोति किं कारणमसामर्थ्यादेवं कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति यावता वस्त्राणि व
स्त्रान्तरापेक्षेनेत द्धिताचाभिसंबन्धः एवं तर्हि नेदं नत्सयोगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठिता पूर्वपदातिशये अपाति
शायिका बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतरादियर्थं इति यदीष्टिरियं पठिता नार्थो नेनेन कथं येषा पुनरिष्टिः क्व वस्त्राणां वस्त्रान्तरै युगपत्सम्बन्धे तद्ध
द्धिता भिसंबन्धः क्रियते निष्पत्तिर्द्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिं बहुव्रीहेरातिशायिकः कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात्॥ × तद्धिताचाभिसंबन्ध इति। यदा

न्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते। अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहिस्तत्र सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि
सिध्यति इष्टौ तु समासामेतन्न सिध्येत् यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियत इति चाह। कथं पुनरिति। अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः
प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः॥ ×॥ न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति। भवति यदान्तरेण तद्धितं वस्त्राणां वस्त्रान्तरै राम०
५३

अत्रोत्तरं॰ नैवान्यस्येति॰ सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते॰ यथोक्तं॰ द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य
उपादीयते गुणः। नेदकोव्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयते इति॰ एक एवासो प्रकर्ष इत्यर्थः। यद्यप्यत्राश्रयान्तरव [illegible] त्तिगुणप्रकर्षस्तथा

नैवान्यस्य प्रकर्षेण स्वप्रकर्षेण भवितव्यं यथैवायं द्रव्येषु यत्नेन वस्त्राणि मे स्युरिति एवं गुणेष्वपि यत्नेन सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति नात्रातिशा
यिकः प्राप्नोति किं कारणं गुणवचनादिसुच्यते। न च समासो गुणवचनः समासोपि गुणवचनं कथं अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति अथ अजहत्स्वा
[redacted] र्थायां तु दोष एव जहत्स्वार्थायां च न दोषः भवति बहुव्रीहेस्तद्गुणसंविज्ञानमपि न यथा शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः
प्रचरन्तीति तद्गुणस्यानीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति उत्तरपदातिशये त्वातिशायिको बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतराद्यर्थः उत्तरपदातिशये त्वातिशा
यिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन किं प्रयोजनं बह्वाढ्यतराद्यर्थः बह्वाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः कः पुनरत्र विशेषः बहुव्रीहेर्वा
तिशायिकः स्यात् त्वातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः स्वरकृतोपि विशेषः यद्यत्रातिशायिका बहुव्रीहिः स्यात्॥ ॥७॥ ॥

पियत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते॰ गुणवचनादिति॰ नाचाजादीगुणवचनादेवेति बोध्यं तरपोत्र प्रकृतत्वात्॰ तस्माद्गुणस्यैव प्रक
र्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रियेत तदुक्तं॰ अजहत्स्वार्थेति॰ तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

भा०कै०२ बह्वाढ्यतर इति॰ यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्सुदुत्तरपदमन्तोदात्तं तदा ह्याढ्यशब्दाकारस्य स्यात्॰ रेफाकारस्य चेष्यते॰ अ
५४ यमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्येत तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात्॰ तस्मा
54 त्सर्वप्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य॰ शाकभोजीति॰ शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः॥ । ॥चतुष्पा॰॥

बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्यते बह्वाढ्यतर इति चेष्यते॰ बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते॰ समानाधि
करणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च॰ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसं
ख्यानं कर्त्तव्यं उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः। शाकभोजीपार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः अ
जापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः॥ ॥चतुष्पादो गर्भिण्या॰॥ ॥चतुष्पाज्जातिरि
[redacted] ति वक्तव्यं॰ इह माभूत्॰ कालाक्षी गर्भिणी॰ स्वस्तिमती गर्भिणी॰॥ ॥मयूरव्यंसकादयश्च॰॥ किमर्थश्चकारः। एव
कारार्थः। मयूरव्यंसकादय एव॰ क्व माभूत्॰ परमं मयूरव्यंसक इति॰॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
समासाश्च तृतीयमाह्निकं॰ पादश्च समाप्तः॥
चतुष्पाज्जातिरिति॰ केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः। अन्ये त्वाहुः। शब्दांतरसन्निधिनिरपेक्षा ये च
तुष्पाज्जातिवचनास्त एवांतरंगत्वाद्गृह्यंते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दांतरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः॥ ॥मयूर॰॥॥ राम०
मयूर इव व्यंसको धूर्त्तः छात्र इव व्यंसकः कांबोज इव मुंड इत्युपमानैः समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृति ५४
स्वरबाधनार्थ इत्याहुः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकं॰॥

अर्द्धं नपुंसकस्यासमवस्थितत्वात् तेन च समासे पूर्वपदार्थस्य लिंगविशेषानवधारणात् तमपि नपुंसकग्रहणं अकृतसममिति मत्वा पृच्छति इह हेति किं पुनरि
ति नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः। अवयववाची पुंलिंग इति नियमे नपुंसकलिंगेन भवतीसेवं परमेतत् अवयववाची त्वभिधेयवशात् सर्वलिंगः
तथा च प्रयोगो दृश्यते अपूपार्द्धं मया भक्षितं तार्द्धं मासास्तु तिमिति तदत्र नपुंसकग्रहणात् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवा

अर्द्धं नपुंसकं इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिंगस्य ग्रहणं पुंलिंगश्चात्रार्द्धशब्दः किं पुनरयं नपुंसकलिं
गः किं पुंलिंगः समप्रविभागे नपुंसकलिंगः अवयववाची पुंलिंगः इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति नवा भवत्यर्द्धं पिप्पल्य इ
ति भवति पदात्वेदं समुच्चयः अर्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्पली च अर्द्धं पिप्पल्य इति यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति
तदा न भवति तत्र तदा कस्मान्न भवति एकाधिकरणे इति वर्त्तते न तर्हीदानीमिदं भवति। अर्द्धं राशिरिति भवत्येकमेवेदमधिकरणं यो सो
ऽराशिर्नाम ॥ ॥

देशदृष्ट्या स्त्रीयते तत्त्वेवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशे पुंलिंगाविवक्षायाः
यदा त्वेतद्रिति अर्थे प्याद्यभिधीयत एवं समासे कृते अर्द्धपिप्पलीसेव स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात् तस्य चैकत्वात् अर्द्धराशिरिति राशेरवयवव्यतिरेके
ण सत्त्वादवयवानां बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते एकमेवेति शब्दादेकस्यैवार्थस्य प्रतिरेहितमेदस्यावगमात्॥ ॥ ॥

भा० कै० २
५५
55

द्वितीयेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थे कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितः तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते अवयवविधान इति सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तं किमेतस्येति न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति भिन्नत्रीति विशेषादे

द्वितीयतृतीय॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थं। अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् द्वितीयं भिक्षाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनं प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् भिक्षाद्वितीयमिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि तावदुभौ वचनाद्भविष्यतः अत उत्तरं पठति द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं छिन्नत्रिभिन्नत्रिश्रपि कृतेशप् भवतीति नैतदस्ति प्रयोजनं शबादेशाः श्नमादयः करिष्यन्ते नैतत्तर्हि शापोग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं कर्त्तरि शबिति तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः श्नादिभ्य इत्येषा पंचमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्त्यते एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने

कफलत्वाच्च बाध्यबाधकं इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वाभावो वार्त्तिककारस्य मतेनेदमुक्तं स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति तथा चाह अक्षद्युजककक्षुईनादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध इति भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तौ एकफलतानयोरस्ति॥ ॥श्री॥ ॥

भाव२

राम०
५५

प्राङ्मुखीति॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः। नैतदस्तीति। वार्त्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानं यद्यपूर्वी ङीब्विधीयते तदा प्राग्गुल्फाङ्गज
घनेसादावपिस्यात् ङीष एव त्वनुदात्तविधाने ङीषो न प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावः। तदेवं नित्यस्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधित्वं वृत्तिविषय इति। एका

प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा ङीपा मुक्ते ङीष्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं वक्ष्यते तत्र दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं ङीब्विधाने
ऽप्यत्रापि ङीब्विषयात् ङीष्प्रसंग इति। इदं तर्हि प्रयोजनम् अर्द्धपिप्पली अर्द्धकौशातकी एकदेशिसमासे न मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। उ
मत्तगंगं लोहितगंगं अव्ययीभावे न मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति दाक्षिः प्लाक्षिः इञा मुक्ते एन भवति यद्योतत्स्याप्यते उपगोरपत्यमौ
पगवः तद्धिते न मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिध्यति। अस्त्यत्र विशेषः द्वैप्यत्र विभाषेवैव यत्निशोचि वृक्षिसात्समुग्रिकां ठेविद्धिभ्यो
ऽन्यतरस्यां समर्थानां प्रथमाद्वेति तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे ष
ष्ठीसमासो न प्राप्नोति किं कारणं पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणं तं अनाप्तत्सर्येव पन्नं एतदपि पूरणं तमेव पूरणं नामार्थः त
माहतीयशब्दः अतः पूरणं योऽसौ पूरणं तात्स्वार्थे भागे अन् सोऽपि पूरणमेव एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् षष्ठीसमासो भविष्य
ति॥ ॥

र्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणमिति भावः। अनेतदिति। पूरणद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनाप्र
वहितमित्यर्थः। एतदपीति। पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्पूरणार्थग्रहणं ननु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ ॥

प्राप्ता॥ ॥अत्वं च भवतीति चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रयत्याश्रयो न भवति यद्वा समाहार द्वंद्वे
कृते द्विवचनसप्तम्यकारादेशापेक्षा क्रियते सुबितिचानुवर्त्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव संनिधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा प्राप्ताजीविकामि
ति लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः॥ ॥कालाः इह द्वित्रिवाक्ययोः समानार्थत्वं मासो जातस्येति च वाक्ये जातस्य विशेषणं

प्राप्ता॥ ॥किमर्थश्चकारः अनुकर्षणार्थः किमनुकृष्यते अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते किं प्रयोजनं अन्यतरस्यां समासो
यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् जीविकां प्राप्त इति नैतदस्ति प्रयोजनं प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोपि यथा स्यात् जीविकां प्राप्त इति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अयमप्युक्ते द्वितीयासमासो षित उ
भयवचनाद्भविष्यति एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः किं तर्हि अत्वमनेन विधीयते प्राप्तापन्ने द्वितीयांतेन सह समस्येते अ
त्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति प्राप्ताजीविकां प्राप्तजीविका आपन्ना जीविकामापन्नजीविका॥ कालाः परि किं प्रधानोयं समासः
उत्तरपदार्थप्रधानः यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मेणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यं अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु ये वा
सावंतवर्त्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं भवति तद्यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति इह पुनर्वाक्ये षष्ठी समासे प्रथ
मा केनैतदेवं भवति यो सौ मासजातयोरभिसंबंधः समासे स निवर्त्तते॥ ॥

लाद् प्रधान्यं समासे तु मा सजातो द्वस्यतामिसाद्दौ जातस्यैव कार्यसंबंधावमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं चत्वस्तन इतिमत्वा पृच्छति किं प्रधा
न इति यो सावितिषष्ठी निवृत्तोन्यायकथनं संबंधस्यांतर्भावाद्गुणभूत एव निवृत्तिः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

अभिहित इति॥ प्रथमोऽस्ति निमित्तकथनमनुद्भूतोऽपि संबंधो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते तत्राभिहितोऽपि कश्चिन्नांतर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वा
क्ये षष्ठ्या संबंधोऽभिधीयते ननु कश्चिदंतर्भावमुपयाति राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थे सांतर्भावोऽस्ति नत्वभिधानमित्युभयोपादानं इह परिमाणं जातस्य प्रति पादयि
तुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते तत्र यथा चित्रा गावो अस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधा
न्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव न त्वेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्यात् प्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः भवति वा ह्यमिति परिमा
णपरिमाणिसंबंध एव समासेऽन्तर्भूतो ननु वाक्ये संबंधापेक्षो मासजातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबंध इत्यर्थः न हि जातस्येति तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमाणं ननु मासः

अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति ननु तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति भवति वाक्य
मर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी कालस्य येन समासस्तस्या परिमाणित्वादनिर्देशः कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी तस्या परिमाणित्वादनिर्देशः अ
गमको निर्देशः अनिर्देशः न हि जातस्य मासः परिमाणं कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य तद्यथा द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति न देवदत्तस्य द्रोणः परि
माणं कस्य तर्हि बदराणां सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यत इति वक्तव्यं
सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति किं पुनर्भवान्कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्या परिमाणित्वादनिर्देश इति॥०॥
नापि तस्य जायामासः परिमाणं सत्तायानित्यत्वान्नापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वात् मासेन संबंधासंभवात् त्रिंशद्रात्रस्येति ननु त्रिंशद्रात्र एव मा
सो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतन्नैष दोषः कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते तथा हि क्रिया न कालोऽस्य जातस्येति प्रश्नेमास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्य
मानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तं एतदेव दर्शयितेदर्शयति तद्यथेति सिद्धं त्विति कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबंधिनः कालसामा
न्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते। अथवा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तस्य संबंधिते न स कालो
मासादिः समस्यत इत्यर्थः। किं पुनरिति परिनित्य एको विभुः कालः तदा तस्य भेदाभावात्परिच्छेदकत्वासंभवः अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव॥०॥

भा० कै०२ येन मूर्त्तीनामिति तैस्तरूणां लतानां प्रभृतीनां कदाचिदुपचयो ऽन्यदा त्वपचयः संप्रसज्यांतरा विशेषे ऽपि यत्कृतः स कालः इत्यर्थः ॥ यद्येवं तस्यैकत्वात्कथम हरादिवि
५७ भाग इत्याह तस्यैवेति परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु
57 किंचन विद्यते नैको न चाप्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चासितः। इमास्तास्तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः संभिन्नस्तैरे
व स्थानां कालो भेदाय कल्पते इति कयाक्रिययेति क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः॥ आदित्यगत्येति आदित्यादिसाधनभेदात् भिन्नैव

येन मूर्त्तीनामुपचयापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमिसाहुः तस्यैव हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च कयाक्रिय
या आदित्यगत्या तयैवावृत्तया मास इति च भवति संवत्सर इति च भवति यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणं एकवचनं द्विगोश्च
परसंख्यानं एकवचनं तानामिति वक्तव्यं इहमाभूत् मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विगोश्चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् द्विमासजा
तस्त्रिमासजातः उक्तं वा किमुक्तं एकवचनेनावरुद्धं अनभिधानादिति द्विगोः किमुक्तं उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासव
चनमिति कालाः परि॥

क्रियाख्यातेन तु सानिवृत्तभेदोच्यते। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तु तस्याभेदो नास्ति यद्येवमिति जातस्य जन्मक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते न च मासव्यति
रिक्तः कश्चित्त्रिंशद्रात्रोस्तियस्य मासः परिमाणं स्यात् न च कालस्य सामान्यपरिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदाद्वा मासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तर एम०
स्य अनभिधानादिति समासे द्वित्वादेरनवगमात् एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थे सत्तया भूतत्वात्सतीयनेव त्वत्वतरानपेक्षत्वाच्च द्वित्वादिकानुसंख्यावस्त्वन्तरापे ५७
क्षत्वादुहिरंगान उक्तं हरिणा षष्ठिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदे न वर्त्तते इति उत्तरपदेनेति तद्धितार्थे तत्रेदमुक्तं तदेव

=ऐणोन्नञिति इत्येऽर्थोन्यपदार्थेपूर्वपदार्थेउत्तरपदार्थे [redacted] वानञ्समस्येतइत्येवमर्थोननिर्दिष्टइत्यर्थः॥७॥ यदिचेति। यदिनञाब्राह्मणार्थ्यप्रतिषेधोगेस्वार्थप्रतिषेधरूपाभावविशिष्टोबोध्यतेतदाऽभावप्रतियोगीब्राह्मणइत्यर्थेसर्वात्मनाब्राह्मणेनत्वभावेत्तस्माननञर्थस्याभावा

नञ्। इहब्राह्मणादिनाक्षत्रियादेरभिधानंलोकेदृश्यतेतत्रप्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणायप्रश्नः। किंप्रधानइतित्रयश्चात्रपक्षाः। अन्यपदपूर्वपदोत्त
रपदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवंतियदाजातौब्राह्मणशब्दोवर्त्ततेऽविद्यमानंब्राह्मण्यं यस्यसो ब्राह्मणः क्षत्रियादिः तदान्यपदार्थेप्रधानंपदात्वसत्ता
मात्रवृत्तिर्नञ्ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यतेब्राह्मण [redacted] त्वेनासत्त्वमन्यथातुसत्त्वमर्थः क्षत्रियादिर्ब्राह्मणशब्देनोच्यतेतदापूर्वपदार्थः प्रधानं। यदातुउप
पदेशान्मिथ्याज्ञानात्ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियेप्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थेनिवृत्तिश्चस्वाभाविकीनञाद्योत्यतेतदोत्तरपदार्थप्रधानः। यद्यपिइहार्थोननिर्दिष्टः तथा
प्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। द्वंद्वस्तुस्वतंत्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्येनाशंकितं एवंपक्षत्रयसंभवेत्यप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमा
=भवताभावप्रभावकत्वइतिविधिनाबद्धचैवंब्राह्मणभिन्नइत्यर्थः फलितः॥२॥

नञ् किंप्रधानोयंसमासः उत्तरपदार्थप्रधानः यद्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोति अन्य
पदार्थप्रधानस्तर्हिभविष्यति यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षाः हेमंतइतिहेमंतस्ययल्लिंगंवचनंचतत्समासस्यापिप्राप्नोति पूर्वप
दार्थप्रधानस्तर्हिभविष्यति। यदिपूर्वपदार्थप्रधानं अव्ययसंज्ञाप्राप्नोति अव्ययंत्वस्यपूर्वपदमिति॥ ॥

ह उत्तरपदार्थप्राधान्यइति ब्राह्मणमात्रस्येति। इहानियतगुणस्यगुणविशेषप्रतिपादनायविशेषणंप्रवर्त्ततेनतउपयात्तपर्यायरिचुनञाब्राह्मणार्थः
प्रतिषिध्यतेतदासर्वात्मनातदर्थस्याभावात्कथंप्राधान्यंस्यात्तस्मान्नउक्तविशेषावचनान्नञनर्थकएवेतिब्राह्मणब्राह्मणशब्दयोः पर्यायताप्रसज्येतच
त्वारख्यानाद्विसाधुत्वं एवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्यसमासस्यस्यात्। अवर्षाइति। नचात्रपरवल्लिंगतास्तियस्मात्द्वासमेदेतद्वंद्वैकदेशिसमासयोरेवसोक्ताववचनदोषस्त
यथान्यासेप्यपरिहार्यएवं किंचनञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वअश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेनबहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणकोदेशइत्यादिनसिध्यति। असः असर्वस्यापिनिचो
त्तरोपसर्जनत्वात्स्मायादिसर्वनामकार्यप्रसंगः सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रसंज्ञोपसर्जनस्यप्रतिषेधाभिधानात्। अव्ययसंज्ञेति अलिंगमसंख्यमव्ययमपिसर्थाश्रयेण
पदार्थस्यो१
अव्ययसंज्ञाविधानादितिभावः॥ ७ ॥

भा० कै० २ पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारो भवतीति पाठमाश्रित्याह। नैष दोष इति पाठे नापीति पाठाभावात्समासस्य माभूद्व्यपसंज्ञा लिंगसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधान
५८ त्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। नेदं वाचनिकमिति वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकं एतदुक्तं भवति शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् असत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूप
58 =मनोजनमिति-कनएणुडंतमयोजकामितर्पः॥२८

नैष दोषः पाठे नाप्यप्रसंज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र प्रयुज्यते यद्यपि नञ्समासो न तत्र प्रयुज्यते नञ् तु प्रयुज्यते। पाठे नाप्यप्रयस्तानां सत्त्वाभिधेयवल्लिंगवचनानि भवंति प्रश्रे हार्थो विधीयते न तस्य लिंगसंख्याभ्यां योगोस्ति। नेदं वाचनिकं अलिंगता असंख्यता वा किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यंते अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यत्ततः प्राक् समासाल्लिंगसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत्॥ अथ वा आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यंति गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति पदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि परसौ द्रव्यं श्रितो भवति॥ ०॥

पं केचिदर्थैरिति धर्माधर्मवशात् अर्थवंतिः ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वान्नद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य तस्य स्त्रियाद्याश्रयगते लिंगसंख्ये भविष्यत इ एम०
त्यर्थः। पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षाद्वेवृत्तिंगसंख्यायोगः॥ इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः॥ ॥५८॥ ॥ ५८

समास इति॥ समासार्थ इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे दोषः प्रदिनाव स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादस्यापीभावस्य बाधनप्रसंगाद् मक्षिकमित्यादि
न सिध्यति तस्मात्तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः। अस्य सर्वस्यापि इत्यादौ पूर्ववत् स्यायाद्यसिद्धिः स्यात् आश्रयद्वारकलिंगसंख्याभ्युपगमे अवश्यं हेमंतोर्थः स्त्री
स्यादौ हेमंतायाश्रयगतलिंगसंख्या प्रसंग इत्यालोच्याह अथ वेति एतत्तदोः सुलोप इत्यत्र नञ्समासग्रहणं लिंगमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य अन्यथैतत्तदोर
र्थद्वारेण संबंधिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् नञ्विशिष्टस्येति आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः। कः पुन

=अर्थपारेरोक्ति। एवंपदस्यैवसदाती साथैकोपार्थविहितविधेयमणे तितदभासिः। एतत्तदोवन्नंतबोयः कुतिसर्थेतत्वाभावपि नञ्तयाकोनिषेधवैयर्थ्यं। सर्वपदार्थप्राधान्येऽपसर्जनत्वान्नतपक्षापरनौ हं अयादिलोपे विशेषाभावादितिभावः। १२

समासस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तत् समासस्यापि भविष्यति अथवा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः ननु चोक्तम् ब्राह्मणमानय इत्युक्ते ब्राह्मणमात्र
स्यानयनं प्राप्नोतीति नैष दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति अस्त्यत्र विशेषः रा
जा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ
निवृत्तपदार्थकं यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्त्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहो स्विद्वाचनिकी किं चातः यदि स्वाभाविकी किं नञ् प्रयुज्यमानः क

=यथप्रातियोगिकावो भावोभेदेवातत्वान्ब्राह्मणेश्च मर्यात्तदाब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीत्युक्तं। अथब्राह्मणप्रतियोगिकाएवमोऽभावोनेदेवाततत्रा ब्राह्मणमलर्थ, क्षत्रियादेश्च लाह भावाभावमो दिति। १२ ॥ रोति॥ ०

रोति इति भावाभावयोर्विरोधात् नञ्विशिष्टे ब्राह्मणार्थो नोपपद्यते निवृत्तपदार्थक इति निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरित्यर्थः सा
दृश्यादिना आरोपितब्राह्मण्येन नञ् द्योतिततद्वस्थ इत्यर्थः॥ इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह यदा पुनरिति किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्म
णपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः किं न त्विति ब्राह्मणशब्द एवाराच्छ्हु
इवदूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मणमविद्यमानब्राह्मण्यं वक्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०२ अर्थेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वात् पूर्वमेतदुक्तमिति सोऽत्रास्मत्पदस्ति नञ्प्रयुज्यमान इति ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शनेऽकथं पदार्थे न
५६ ञ् निवर्त्ये तद्वाचनिकनिवृत्तिदर्शने स्योत प्रयुज्यते वक्तुं एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणव
५७ वक इत्यदोषः अयमत्रार्थः केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थक
ण२ त्वाब्राह्मणत्वप्रतीयते यथा प्रतिष्ठन्त इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं नगम्यत इति द्योतकले
न प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ् पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचाराउच्यते कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत इत्या

अपवाचनिकी तदुक्तमेवं नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्त्तं प्रतीतिः एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति न ना०
ञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्त्तयति कथं कीलप्रतिकीलवत् तद्यथा कीलमाहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्तीति प्रद्योतनञ्जोमाहात्म्यं स्यात्
नजातु विद्वाजानो ह स्वसमर्थं विभयुः ने से वराजानो ब्रूयुः एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति। न
ञ्निमित्तात्पलब्धिः तद्यथा समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च ते प्रदीपो निवर्त्तको भवति। प्रदिपु

अनान्ब्राह्मणप्रत्ययस्य निवृत्तब्राह्मणप्रत्ययस्य सर्वः॥२–

॥नायं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते॥ ॥ ॥

हं कीलप्रतिकीलवदिति यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते। तथा क्षत्रियेण हृष्ट्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः। इतएव पथोन्क्रम
भिप्रायमप्रति पद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुयुंक्ते यद्येतदिति पृष्ठनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थे हस्तादिविक्षेपं रचितस्यर्थः। इदानीमभिमा
यं स्पष्टयितुमाह। एवं तर्हीति नञ्निमित्तेति क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मणत्वं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत इत्यर्थः। यदि पुनरिति। अप्रत्ययमानायश एम०
ब्दः प्रयुज्यते से चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ ५६

=नैतु नो संदेहः स्यादिति भाष्ये ननु समभिव्याहृतपदमुख्यामकत्वकस्य योनकत्वासंभवात्केवलस्य नञः प्रयोगार्हत्वमाप्नोति एवं तर्ह्यन्वययोग्यपदाक्षेपकत्वमपि नञो विद्योतकत्वं यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विमाय इत्यर्थं तदाक्षेपकत्वं तथा नञः प्रतियोगिवाचकपदाक्षेपकत्वं तत्र च

एवं यथेति प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तत्सक्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः स वेद्
ति तत्र पक्षे वगुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः तस्यैवासौ नञा द्योत्यते अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं परामृश्यमुच्यते अस्य
तिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह तप इति तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेदवेदांगादीनामध्ययनं योनिर्ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यां जन्म ब्राह्म
णकारकमिति शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः गुणसमुदायाभावेपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह तपः श्रुताभ्या

एवं यथा विज्ञायेत अयमस्य पदार्थो निवर्त्यत इति नेसुके संदेहः स्यात्कस्य पदार्थो निवर्त्यत इति तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते एवं चे
तत् अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्त्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकं तपः श्रुता
भ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः तथा गौरः शुच्याचारः पिंगलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यंतरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वंति समुदायेषु च वृत्ताः
शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते तद्यथा पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति एवमयं समुदाये ब्राह्मण
शब्दः प्रवृत्तो अवयवेष्वपि वर्त्तते जातिहीने गुणहीने च गुणहीने तावत् अब्राह्मणोयं ॥ ॥

मिति अधुना लोकप्रसिद्धान्बाह्यान्तथा दृष्टान्गुणानाह गौर इति पूर्वे पंचाला इति अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थपरित्यागा
र्थान्तरं वक्तुं समर्थः संबंधस्यानित्यताप्रसंगात् तैलमिति पदार्थसंस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनो यदा तु जातिशब्द ए
वायं शुक्ल इति स यम शुक्लोप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयः स्यादेवं समुदाहरणं स्वयंलवयवसंश्लेषोऽमुख्य एव
शुक्लशब्दः ॥ ॥०॥

यत्निष्ठत्निमितं तपःश्रुतयोरभावान्निंद्यात्वाग् ब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद् ब्राह्मणशब्दप्रयोगेन आनुस्वाभाविकी तपःश्रुतनि
वृत्तिर्घोसतेनेनच भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशंकनीयं द्वयोरपि समुदायविषयत्वाज्जदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण जातिहीने इतितत्रस्क
सा ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय संदेहादितिसंदेहनिमित्तगुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेशादर्शनाच्चगुणसमुदा
यस्य सन्निधिमवसाय यप्रमाणं तरेण जात्यभावं प्रतिपाद्य तेनतदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुंक्ते अब्राह्मणोयमिति। जातिकृतेति जातमभावकृतेत्यर्थः यथा

यत्निष्ठन्मूत्रपतितश्च ब्राह्मणोयं यत्निष्ठन्मक्षयति जातिहीने संदेहात् उरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते संदेहात्नावकौरंश्चा
चारं पिंगलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति। तत्र संदेहाद्ब्राह्मण
शब्दो वर्त्तते जातिकृताचार्थस्य निवृत्तिः उरूपदेशाच्च उरूपदिष्टमस्य भवति अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यव
स्यति ब्राह्मणोयमिति ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति तत्र उरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते जातिकृ
ताचार्थस्य निवृत्तिः आतश्च संदेहात् उरूपदेशाद्वा न द्वयं कालमाषराशिवर्त्तमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भव

वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमत्रार्थः एकदेशविगमात्समुदायोनिवृत्त उच्यते एकदेशांतरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते यथैकदेश
करणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघात उच्यते माषराशिवर्त्तमिति। कालत्वविशेष प्रतिपादनपरमेतत् आपणे आसीनमिति आचाराभावकथनं निर्ज्ञातमिति भ्रांतिबी
जाभावात्तथा स्थितं वस्तुतत्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मणप्रारोपाभावात् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद्ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदा
र्थप्रधानत्वं स्थापितं॥ १२॥

=अनर्थ इति विधायेत्यस्याप्रयोग्येत्यर्थः।व=

इदानीं तत्रैवोपचयमाह। इदं खल्वपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थे प्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः कथं पुनरिति अनेकशब्दो
यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोतीत्यर्थे एकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदानेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोतीति प्रसज्यायमिति विधायेत्यर्थः। निरा
श्रययोश्रुतयो रसंभवादनियतसंख्य उक्ताक्षेपस्त्वेकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते। पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवाने
कशब्दस्यार्थः। यस्माद्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथाऽक्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वं ततो यथाऽब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथाऽनेकशब्देन संख्यान्तरयु

इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किमनेकमिति किमत्र संगृहीतं एकवचनं कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां सं
प्रत्ययः स्यात् प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोतीति यथा आसय शायय भोजय अनेकमिति यद्यपि तावदत्रैतद्दृश्यते वक्तुं य
त्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र खलु न पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्र
त्ययः। तद्यथा न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति॥ ॥

क्तः यत्र तु खल्विति यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात्क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नं भवतीत्ययमर्थः आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगो स्कः पूर्व
बाधात्वर्थेन तावत्कारकस्याहेतोर्वक्ष्यपभावीति तत्रैकप्रतिषेधे सामर्थ्याद्द्वित्वादियोगि साधनाक्षेपः न न इति आबाधेवेति द्विर्वचनं शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयो
गे एवाधीन इति वा षष्ठी अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्याद्वसंख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं स्यात् तस्माद्यत्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भ
वति तत्र समासे वा कस्विल्लक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतोः किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०२
६१
61

अब्राह्मणत्वमिति न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भाव प्रतिषेधसंबंधविवक्षायां प्रत्यय समासप्रसंगे परत्वात्प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रसंग विज्ञानाच्च पश्चा
न्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ तत्र भावप्रत्य
यस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः॥ ॥ईषत् ईष द्गार्ग्य इति यथैकार्थ्ये समवेत

इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतापरत्वात् त्वतलौ प्राप्नुतः तत्र को दोषः स्वरो हि दोषः स्यात् अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत अब्राह्मण
त्वमिति चेष्यते नञ्समासे भाववचने उक्तं किमुक्तं त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति नञ् ईषद
कृता ईषद्गुणवचनेन न ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यं अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत ईषद्गार्ग्यः इह च न स्यादीषत्कडार इति ई
षद् षष्ठी कृद्योगा च कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः किमर्थमिदमुच्यते प्रतिपदविधा
ना च षष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥ ॥

क्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः ईषत्कडार इति गडेः कडुरेव सारं नु प्रत्ययान्तत्वात्कडरः कडा एम०
र शब्दः क्रियाकारकसंबंधसामान्यात्कृदन्त इति केचिदाहुः तदयुक्तं कृद्ग्रहणेन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते अथ पुनर्गणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणा ६१
दत्र समासः स्यात्तथापीषद्गुक्तं ईषद्गुणेन त इत्यत्र न स्यात्॥ ॥षष्ठी किमर्थमिति सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः। अपकर्ष इति अपवाद इत्यर्थः॥

का पुनरियमिति॥ प्रतिपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति सर्वा षष्ठीति

साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधाने सत्यर्थः। कृच्छब्दोपादानेन न तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते न त्वशेषविवक्षायां षष्ठी शेष इत्यनेनैव विहिता यां षष्ठ्यां ज्ञोऽविदर्थस्य करण इत्यादि प्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः। समासे हि सति त स्या ऽप्यभावः स्यात्। तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं तस्मिन्नुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यं। अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् प्रतिप्रसवप्रसंगेनान्यदपि कल्प्यते न तस्यैरिति तच्छब्देन सन्निधानात् गुण एव परामृश्यते तेनायमर्थः स्वात्मनि ये गुणाः ऽवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां भवति भेदनिबंधनत्वात् मुख्या धाराधेयभावस्य सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्

का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा न तस्यैव गुणैः न तस्यैव गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं। ब्राह्मणवर्णः चंदनगंधः पटहशब्दः नादीघोषः न तु तद्विशेषणैः॥ ॥ ॥

स्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते इह केचित् गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्य एव प्रत्याय्यंते न तु द्रव्यस्योपरंजकत्वेन यथा चंदनस्य गंध इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चंदनं गंध इति सामानाधिकरण्यं भवति शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यंते पटस्य शुक्ल इति कदाचित् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति। तस्मात् द्विविधगुणसद्भावान्न तस्यैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति। ब्राह्मणवर्ण इत्युदाहरणं प्रत्यबलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति तत्स्थं हि शौक्ल्यं सर्वदा वैयधिकरण्येन संबंधात्। नैष दोषः शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य इयेव तन्मानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्। न चासौ तत्स्थः अभेदाध्यवसायेन द्रव्यमप्यनुरंजकत्वदर्शनात् शुक्लः पट इति अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदात् अस्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वं रूपवान् पट इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायं भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्याहतमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव॥ ॥

भा० कै० २ ननु तद्विशेषणैरिति॥ तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते तेषां गुणानां ये पान्ति विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः॥ घृतस्य तीव्र इति तीव्रो गन्धस्य विशे
६२ षणं चन्दनस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वविशेषणं ननु घृतस्य गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति त
62 त्किं प्रतिषेधेन एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तद्यो पज्जनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समा
सप्रसंगः प्रत्युद्गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वान्न समासप्रसंगे

ननु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यं इह माभूत् घृतस्य तीव्रो गन्धः चन्दनस्य मृदुरिति किमर्थमिदमुच्यते गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुर
स्तादपकर्षः किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत नैवं शक्यम् इह हि न स्यात् काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकायाः
शौक्ल्यमिति एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणं यद्वीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णाः॥ असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथम
सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः तस्मात् गुणेन नेति वक्तव्यं गुणेन नेत्युच्यमाने तस्यैव गुणैरिति वक्तव्यं। तस्यै
व गुणैरित्युच्यमाने ननु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यं। षष्ठी न निर्धारणे प्रतिपदविधाना च प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यं इह माभूत् सर्पि

प्रतिषेध उच्यते ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात्समासप्रसंगात्तत्प्रतिषेधो नर्थकः एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेध
स्य विषयकथनं ननु तद्विशेषणैरिति तत्स्थत्वाभावान्नैः समासः प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः न पुनरिति तत्त्वगुणोपसर्जने न द्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति केवल राम०
गुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः॥ एतदेवेति केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः॥ द्रव्यमत्रेति तत्रस्थं दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी शुक्ला इत्यनेन संबंधः॥ ॥ ६२
भावात्समासस्य प्रसंगाभावात् नार्थः प्रतिषेधेन॥

पूरण ॥ अर्थशब्दस्य प्रसेकेऽसंबंधात् गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति नापदेष्टां किंतर्हि सत्वे निविशते पैती सेन तद्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते संसर्गिभेदकमित्या
दिलक्षणमुक्तं गृह्यते सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसंगात् नापि शुक्लादेरेवग्रहणं कंटकस्तैक्ष्ण्यमिसस्योदाहृतत्वात् गो विंशतिरिसादौ संख्यायास्समासो न
निषिध्यते शतसहस्रांताच्च निष्ठात्क्रोशशतयोजनं शतयोरूपसंख्यानं खरीशतमपि ददातीति मुनित्रयवचनात् तत्रापकादुत्तरपदार्थप्राधा
न्यमिसादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानिसत्वात् गोरगादिशब्दसिद्धिः गुणे किमिति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः भवतीति यदाप्रकरणादिवि
शेषण गुणस्तर्हि गुणे किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य लक्ष्मा इति नैतदस्ति प्रयोजनम् अस्सामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसाम
र्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दंताः इदं तर्हि काकस्य कार्ष्ण्यं कंटकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति इदं चाप्युदाहरणं ब्रा
ह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य लक्ष्मा इति ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्य
ते दंता इति नैष दोषः भवति वै कस्यचिदर्थात् प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं तद्यदा इति । मा भूदिति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य पक्ष्म न ब्राह्म
णस्य पक्ष्ममाणः नैतदस्ति प्रतिषिध्यते त्र षष्ठीलप्रयोगे नेति पाचश्रूयते एषा वा स्यमर्थ्यमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान् भविष्यति कथम
" सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः इदं तर्हि ॥ ॥ ॥
स्यादृक्तानद्यर्थ एवावसितत्वात्तेः शुक्लादिशब्दस्तदाततद्वर्योपजनितएव ब्राह्मणादेरतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसंग इत्यर्थः । ननु गुणस्य गु
णापेक्षत्वाद्गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणाः शुक्लगुणधारः नैष दोषः गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपर्जनद्रव्यवाचिनस्स्वव्याप्ति
न्याययाश्रयेण गृह्यंत इति गुणिनो गुणधारसंबंधिनः इत्युपपन्नः समासप्रतिषेधः प्रतिषिध्यते इति व्यावर्जनवाचिपर्यायाश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्मिमनस्ते
यथास्त लोकपङ्क्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः ततश्च ब्राह्मणस्येति षष्ठीपाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

भा०कै०२ ६३ 63

चोरस्य द्विषन्निति॥ नौ सदिसत्रनौ ग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वात् द्विषो मित्र इत्येतत् सूत्रविहितोपि शतामत्संज्ञः ननु चात्रापीति तन्निति प्रत्याहारे
ण शत्रुरपि ग्रहणं तं सूर्यस्योदेतोरिति सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः। वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति विशेषणसमा

चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः शत्रुर्वा वचनमिति अव्यये किमुदाहरणं ब्राह्मणस्यो
च्चैः वृषलस्य नीचैरिति नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते। आस
नं इदं तर्हि ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति एतदपि नास्ति प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति या च श्रूयते एषा
बाल्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः इदं तर्हि
पुरा सूर्यस्योदेतो राधेयः पुरा वत्सानामपाकर्तोः ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते अव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत् अव्ययप्रतिषेधे तो
सुन्कसुनोरप्रतिषेध इति समानाधिकरणे किमुदाहरणं राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य शुकस्य माणविकस्य पाणिनेः सूत्रकारस्य नैतदस्ति
असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति इदं तर्हि सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य
ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति अधात्वभिहितमित्येवं तत्॥ ॥

सोऽत्र भवत्येवं ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु परत्वे निपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसाम
र्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अधात्वभिहितमिति एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्युदाहरणं॥ ॥ ॥

राम० ६३

कर्म्मणि क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे हेत्वदर्शनात् पृच्छति। कथमिति। अकर्त्तरि क्तेनेति यः कर्त्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्र परत्वा-
दुपपदसमासेन भाव्यं क्वचित्तु तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति प्रतिषेधेन समभिप्रायेण कर्त्तरि ल्युटं इध्मप्रव्रश्चन इति करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी॥ ॥

कर्मणि च॥ कथमिदं विज्ञायते कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति। आहोस्वित् कर्मणि यः क्त इति। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतं तत्रा-
न्यतरच्छक्यं विशेषयितुं कस्मात्तु विशेषः। कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्त्तरि क्ततासमासवचनं कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदक-
र्त्तरि क्ततासमासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः। तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्त्तरि प्रति-
षेधो भवति पुरां भेत्ता यवानां लावकः अपां स्रष्टा कर्मणीत्येव सिद्धं अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति। किमुदाहरणं ब्राह्म-
णस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वात् प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः समासः कस्मान्न भ-
वति असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः॥ ॥

तृजकाभ्यां चेति कर्त्तरि यौ तृजकौ तत्रासामर्थ्यात् कर्म्मण्येव षष्ठी सत्वेनैव प्रतिषेधः सिद्धः इममत्रेति ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न
त्वोकाम्बय नित्येति प्रतिषेधात् ततश्च ब्राह्मणस्य ओदनादिस्सोऽन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्ते न संबंधाभावः॥ ॥

भा०कै०२ प्रतिषेध्यमिति चे दिति॥ प्रदापारंपर्येण संबंध संभवादुक्तवति वैकस्यचिदिति न्यायाद्वा समास शंकानिवारणायाबुधानां य त्नः क्रियतेतद्रा
६४ तिप्रसंगोपन्यासे स्यर्थेः इस्यर्थे इति अनेकार्थत्वान्निपातानां तेनकर्मणी त्वु यां या षष्ठीविधीयते सानसमस्यत इस्यर्थः ततश्च अशास्त्रयो
६५

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः अथैवं सति प्रतिषेधः कर्त्तव्य इति मन्यसे कर्त्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्याता ब्रा
ह्मणस्यागतः ब्राह्मणस्य ज्ञात इति पूजायांच प्रतिषेधानर्थक्यं पूजायांच प्रतिषेधोऽनर्थकः एतत्पूजितः एतन्नामर्चित
इति कर्मणी त्येव सिद्धं तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रति
षेधो वक्तव्यः स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इत्यर्थे यं चः पठितः कर्मणि च कर्मणीत्येवं या षष्ठी कर्मणि नित्यं कीदृशी षि
कयोः किमिह नित्यग्रहणेना मिति विधिग्रहो स्वित्प्रतिषेधः विधिरित्याह कुत एतत्तु विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः नि
संबध्य
स्यं॥ २०॥
गवां दोहो गोपालकेनेत्याद्युदाहरणं॥ ॥नित्यं प्रतिषेधे सिद्धे स्यारंभाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनंतरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति प्रश्नः किम्
मिहेति विधिर्हीति महाविभाषाधिकारात्॥ नित्य इ [redacted] ति विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारंभसामर्थ्यादेवनि एम०
६४
त्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः॥ २० ॥

कुगति॥ प्रादिप्रसंग इति प्रादिग्रहणस्येहागसर्थत्वात् कर्म्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रसादिविषय एवायं निषेधः तथा च स्वस्तोः समासो भवत्येव वृक्षं प्रतीति
वृक्षविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबंधस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसंगः संबंधाभावे तु द्वितीयापि न स्यात्। व्यवेता
नामिति व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः। आमंद्रैरिति याही सस्यां क्रियायां द्वयो रूपनिपातात् द्वारकोदधोदनादाविव परस्पसंबं

=प्रसादिविषय एवेति-वार्त्तिकमतेन कुस्वती निवचने कर्मप्रवचनीययोरपि स्वस्तोः समासस्यष्टत्वादिति भावः।३= संबंधस्यावच्छेदक इति संबंधस्य घोतक इत्यर्थः।२= व्यवहितानामिति स्वान्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया व्यवहितानां पदानां व्यवधायकपदांतरेणाव हितानां समासो न भवतीत्यर्थः।२=

कुगतिप्रादयः॥ प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् साधुर्दे
वदत्तो मातरं प्रति। व्यवेतप्रतिषेधश्च व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। आ मंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि॥ सिद्धं तु क्वाङ्स्वति दुर्गतयः समस्यंत इति व
क्तव्यं। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। आङ्। आकडारः। आपिंगलः। आङ्। सु। सुब्राह्मणः सुवृषलः। सु। अति। अतिब्राह्मणः अतिवृषलः। अति। दुर्। दु
र्ब्राह्मणः। दुर्गति प्रकारकः प्रणायकः प्रसेवकः। ऊरीकृत्य उररीकृत्य। प्रादयः क्तार्थे प्रादयः क्तार्थे समस्यंत इति वक्तव्यं। प्रगतः आचार्यः
प्राचार्यः प्रांतेवासी प्रपितामहः। एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितं स्वती पूजायां स्वती पूजायामिति वक्तव्यं॥ ×दुर्गतिवचनात् सिद्धमेतत्कपं

घोऽस्तीति समासप्रसंगः। तथा चैकस्वर्यसपादिति न प्रतिषेध उच्यते एवं पाणिनीयेलक्षणेऽपि व्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति सिद्धं
त्विति तेन मसतादीनां न भवति। आ मंद्रैरित्यत्राङ्ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यं प्रादयः क्तार्थ इति। प्रगताद्यर्थे मिदं हन्निविषये क्तार्थ
हृत्तयः प्रादयः। एतदेवेति। कात्यायनाभिप्रायमेव दर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कौ०२
६५
65

सुराजेति। नञ्पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः। उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति। तेनातिक्रमणे प्यतिः समस्यते अतिसिद्धमेव भवतेति। स्वकरइत्यादौ तत्पुरुषसमासोऽस्त्येव। दुर्निंदायामिति प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थोऽन्तरे पि गतित्वात्समासो भवति दुःकृतमिति। आङीषदर्थ इति क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः। आबद्धमिति। आमंद्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मंद्रस्यगतित्वान्न कृते षदर्थाभावाच्च स

=सुखाय श्त्तत्र स्वरः अर्थे एवं दुःकृतमित्यत्र दुः दुरर्थे १= अन्ये वेदिः खंचकवनरसेतदर्थेषु पाणे कर्मलक्षणं नावपकं। अतिरिक्तमित्याद्यर्थं नुभवसेत्ये वे बोध्यं। १=

सुराजा अतिराजा [redacted] दुर्निंदायामिति विग्रहः। दुष्कुलं दुर्गतः। आङीषदर्थे आङीषदर्थ इति विग्रहः। आकडारः

आपिंगलः। कुः पापार्थे कुः पापार्थ इति विग्रहः। कुब्राह्मणः कुपुरुषः। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यं

स्यंत इति विग्रहः। अतिक्रांतः खट्वामतिखट्वः। अतिमालः अवाकुष्टाद्यर्थे तृतीयया अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यंत इ

ति विग्रहः। अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यंत इति विग्र

हः। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या समस्यंत इति विग्रहः। निष्क्रांतः

×तद्गति विग्रहः। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रांतेवासी प्रपितामहः ×१ कौशांब्याः निष्कौशांबिः॥ ॥ ॥ ॥

×अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया सम ×२

मासाभावः कुः पापार्थ इति। प्रशस्तेपि देषान्निंदाभ वति पापं तु वस्तु स्थितागर्हितमिति निंदापापयोर्भेदः। पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषद

र्थे ऽपि समासो भवति कालवणमिति। अन्ये त्वाहुः। पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थ इत्युच्यते ईषदर्थे तु त्वरपदे कादेशविधानात्समासो रामं०

९ भवत्येव॥ ॥ ६५

॰॥ आवीतिङंतस्येति॰ उपपदस्येत्सर्थः॥५॥ तिङंतार्थस्य समासासंभवादाह॰ नव्ययदेनेति॰ सतदर्थमिति॰ तिङंतार्थकः शाह्यस्यर्थः॥११॥ पुरुषः प्रसत्त्वापरात्वादिस्वरूपः॥ उपग्रहः कर्त्रभिप्रायत्वादिः॥१२॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन पस्याव्ययस्य समासो दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः सह सुपेत्यनेनोक्तमपि पुनरिस्य(ह)णयोकं अव्ययं वावानिकरही तो यो योगविभागेन न तत्र सा धितइति पोनरुक्त्यभावः अनुब्यचलदिति। अत्र पूर्वपरत्वात्रिङ्॰ इति निघातस्तत उदात्तवत्वाभावात् इति मतेति पृष्य शुकं तत्र व्याख्यानं परागं समासे कृते समासांतोदात्तत्वं भवति तत् सुरु पेतुल्यार्थे स्य नेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवतिगतिर्गतात्वि स्य नेनानो रनुदात्तत्वात्त्वचोदात्तस्वरितत्वग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् यस्यरियंतीतिउदात्तवत उदाहरणं निपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषेधाद्यंती स्य प्रत्ययस्वरेण द्यु दात्तत्वात् स्यरिशब्दे स्यंती त्यनेन न समासः॥ ॥ उपपदं अतिङ्॰ तिङिमर्थमिति यदि तिङं॰ तस्य समासो निषिध्यते तदा सु ब्सुपेत्यधिकारात्तिङं॰ तस्य प्राप्त्यभावादन

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यं। पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति पुनर्गेयं पुनः सुखं इत्येव विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वा ससी इव कन्ये इव अव्ययमव्ययेन समस्यत इति वक्तव्यं प्रप्रयत्नयतिं उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यं अनुव्यचलत्। अनुव्याकरोति यत्सरियंति कुगति उपपदमतिङ्॰ अतिङि॰ तिङिमर्थं कारको व्रजति हारको व्रजति अतिङि॰ तिपाक्यमवस्तुं कस्मान्न भवति कारको व्रजति हारको व्रजति सुप्सुपेति वर्तते अतउत्तरं पठति उपपदमतिङि॰ तितदर्थप्रतिषेधः उपपदमतिङि॰ तितदर्थस्यायं प्रतिषेधः अस्य तिङ्॰ र्थे स्वकः पु

र्थकः प्रतिषेधः अथ तिङ्॰ शब्देन तिङ्॰ र्थो लक्ष्यते तिङं॰ तार्थेवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थे तथापि तदर्थे शब्दे तिङं॰ तएव मवतिइति अन्यर्थकएव प्रतिषेधइति प्रश्नः अतइति यस्मात्तिङं॰ तस्मान्नर्थकः प्रतिषेधइत्सर्थः। तेषु द्वेनार्थशब्दसंनिधाने तिङ॰ र्थे उच्यते सतिङं॰ तस्यार्थो यो पस्य सतदर्थः कस्येति। सामान्याभिधानात्तद्विशेषावधारणाय प्रश्नः कः पुनरिति कालसाधन संख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङ॰ र्थस्तदर्थस्य तिङं॰ तएव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः क्रियेति अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानं प्रधानं चार्थस्तिङ॰ ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते॥ ॥ ॥श्री॥ ॥७१॥ ॥

भा० कै० २
६६
66

क्रियाप्रतिषेधो वेति परिति ङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रियात्वक्षणीयान्तदाप्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कृतो ऽयमित्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबं-
तस्य क्रियावाचित्वाभावात् निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह अथेति कारको गत इति गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् कर्तुं गत इति
अर्थः अत्रापि ङ्ग्रहणात् समासाभावो ऽन्यथा गतकारक इति स्यात् अत्र च प्रकृतिवाच्य क्रियाश्रयो ण्वुलन्तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति
समासनिषेधः नैतदिति सुबन्तविशेषणमति ङ्ग्रहणं न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि प्रकृत्यर्थस्य सत्त्वगुणभावः प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं तस्य च द्रव्य-
रूपेण कृताभिधानं प्रधाने न च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाची सुबन्तम् अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति तस्यानुपपदत्वात् द्वयोश्च क्रियावाचित्वात् तदा

= कारकस्येत्यर्थो भवत्याक्रियाकृतस्य १ — ननु पचतीत्यत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात् बोधात् ... कर्ता ... लिंगसंख्यानन्वयी ... निधीयते ... क्रियैवैवं कारको गत इत्यत्र गतशब्देपि सत्त्व आह अस्येति द्रव्यरूपेणेति सुबर्थसंख्यान्वयानुरोधा-

क्रियाप्रतिषेधो वा । अथ वा यत्क्रमेवेदं पठितव्यं उपपदमक्रियेति । अथाक्रियेति किं प्रसुरादिक्रियते कारको गतः कारको यातः ने-
तत्क्रियावाचि किं तर्हि द्रव्यवाचि इदं तर्हि कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति । एतदपि द्रव्यवाचि कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती-
ति एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ङ्प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ॥ =६॥ [illegible]

[illegible]

= तदाश्रयेति प्राधान्येन क्रियावाचित्वेन धातुरूपोपपदाश्रयेत्यर्थः । नन्वेवं तुल्यन्यायात् ... नैवोपपदसमासः स्यात् तत्राह धात्वर्थस्येत्यादि १ — उपसंहृतक्रमरूपामिति ... उपसंहृतक्रमत्वरूपत्वं ... यथा एव तथाप्युपसं-

क्रियाप्रत्यययोः सन्निविरुद्धा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् सदा तत्र गौणार्थीभावासंभवात् समासस्य प्रसंगः धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च कारकस्य
गतिरिति गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भावः एतदपीति धातुरसाध्यभूतां क्रियां प्रसाधयन्ति प्रत्ययस्तु तस्या एव
क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थस्य प्रधानमिति यत्सुबन्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत्सुबन्तमित्यर्थः द्रव्यवदिति ॥ एम०
यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिंगसंख्यासाधनसंबन्धः न पाकादेस्तथापि भावस्येत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥ ६६

=योगविभागइति॰ अथक्त्वेऽ तिङि तिपूर्वक्त्वे च गतिरितीत्यर्थः।१= योगद्वयविहितइति॰ समासत्वलर्थः।न स्यात्तिङंत इव समासइति॰२= पदकार्यार्थं॰ राजदर्शीत्यादौ नलोपाद्यर्थं॰३= सङ्ग्रहणादिति॰ कर्तृकरणयोः क्रियाक्षेपकत्वात्क्रियावाचिनाकृदंतेन समासस्यासिद्धत्वात्सङ्ग्रहणमावि

अनयोरिति॥ नन्वत्रैवसूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते एवं तर्हि योगविभागः क्रियते तेनातिङिति सूत्रद्वयशेषो विज्ञायत इत्यदोषः। अतिङ्ग्रहणे न च योगद्वयविहितो विधीयते अतिङ्ः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सद्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदस्य पदकार्यार्थमनुवर्तते त एव भावेऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य गतिकारकोपपदानामिति। एतत्सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समाससिद्धिः कारकाणां तु कृत्तद्ध(?)करणोह [redacted] तावकुलमिति समासः क्रियते तत्र कृद्ग्रहणात्प्राक्सुबुत्पत्तेः समासः तिङः तेन तृतीयांतस्य सुपेत्यनुवर्तनात्समासाप्रसंगात्कृदंतेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदंतावस्थायामेवानुत्पन्नेऽपि समासार्थं अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यंते यदि तर्ह्युत्तरपदात्सुपनोत्पद्यते तेन दधिसेचाविसादौ पदादित्वाभावात्षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नो

अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुपेति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति पद्ये तं ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति समर्थेन पद्येनेवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति नैतद

तिपदत्वाभावादुत्तरपदस्यापदेशाच्च न तत एतत्तन्निबंधनस्य दोषो न भविष्यति नैष दोषः निरुपपदात्सेचपतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियत इति षत्वनिषेधो भविष्यति यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां पश्चात्कार्यसिद्धये क्वचिदुत्पन्नेऽपि समासः क्वचित्प्राक्सुबुत्पत्तेः। एवं कारकसमासोऽपि बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबंते न भवतीति साहितस्य घनक्रीतेति प्रयोग उपपन्नः उत्तरशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः पद्येतदिति प्राक्ते नोत्तरपदस्यानुपादानात्स्यः समर्थेनेति सुबित्यनुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् पद्येवमिति तत्र क्वचित्कस्य यादिप्रसंगः शाकलप्रतिषेधप्रसंगश्च। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति तत्र तयोः सामर्थ्यमस्ति उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियाः साधनयोगात्॥ ॥

=बहुलग्रहणादिति॰ बहुलग्रहणात्सुपेत्यस्यात्र संबंधाकल्पनादित्यर्थः। तत्कथमाह॰ क्वचित्सुबंतेनेति॰ एतेन कृद्ग्रहणसामर्थ्यात्सुपेत्यस्यासंबंधकल्पनमनुचितं काष्ठैः पचतीत्यादिसिद्धोः समासाभावार्थं बहुलग्रहणस्य चरितार्थत्वादित्यपास्तं॰ इत एवासत्समासे सा

भा० कै० २ पूर्वं धातुः साधनेनेति तत्र पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समा-
६७ साभावात्तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः उदात्तवता तिङेत्यभिनिर्दिष्टस्ये-
67 ति अनिष्पन्नस्य विशेषाकांक्षाया अभावात् अनुष्पते स्तरवमुपास्य ते गुरू रिसा देधातुरेव सक मिकां क्रियां वक्त्युपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चि-

पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण
विशेषः शक्यो वक्तुं षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन षष्ठीसमासस्या-
वकाशः राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः उपपदसमासस्यावकाशः स्तम्बेरमः कर्णेजपः इहोभयं प्राप्नोति कुम्भकारेण नगरकारः उपप-
दसमासो भवति विप्रतिषेधेन नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः नवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं षष्ठीसमासस्याभा-
वादुपपदसमासो भविष्यति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति समासवचनात्॥ ॥

दस्मिन्पक्षे दोषः षष्ठीसमासादिति निःसत्वानि सत्वाभ्यामनयोर्विरोधस्तद्वाक्यः कुम्भकार इति पंचकं प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिके नैव कर्म्मण उ कृ-
त्वात् नत्रैवोपपदेन गामाव्यं अपवादविषयत्वात् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कृत्कर्म्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्य प्रसंगः॥ गतिकारके- राम० ६७
ति न तत्र तन्त्रोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेरपेक्षणादन्तरंगत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

अथवेति॥ षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः क्वचित्कार्ये दोषदर्शनादाह। अनेनेति।सिद्धित्वसमासयोरित्यत्र नित्यसमासस्य ग्रहणे नास्वपदविग्रहणं यथा स्यात् अं
तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणे नास्वपदविग्रहणंमाभूदिति भावः। यस्य विग्रहो नास्तीति। अस्यापि विग्रहाभावः षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपप
दसमाससद्भावात् नित्याधिकार इति नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः नेवंशब्द मितिनित्यशब्दस्य स्वरितत्वे दोषबलान्नमति

अथवा विभाषा षष्ठी समासः यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति। अनेनैव यथा स्यात् तेन माभूदिति कृष्णा त्र विशेषः
तेन वा स्यादनेन वाऽव्ययमस्ति विशेषः उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा ननु च नित्यः पंसमासः स नित्यसमा
सः यस्य विग्रहो नास्ति नेत्याह नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः नैवं शक्यं अव्ययीभावस्यत्य नित्यसमासता प्रज्येत तत्र स्यान्नि म३
त्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति उपपद अमैवाव्ययेन एवकारः किमर्थः नियमार्थः नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धे विधिरारभ्यमाणोंतरेणैव
कारं नियमार्थो भविष्यति इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति यथैवं विज्ञायेत अमैवाव्ययेनेति मैवं विज्ञापि अमाव्ययेनैवेति अस्ति चे
दानीं कश्चिदनव्ययम मशब्दः यदर्थो विधिः स्यात् अस्तीत्याह स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति नैतदस्ति प्रयोजनम् अंतरंगत्वादत्र समासो भविष्यति इ
॥ दं तर्हि प्रयोजनं ॥ ॥

ज्ञायत इत्यर्थः॥ तदेवं प्रयोजनाभावाद्विमति षेधोनपठितः॥ ॥ अमैव॥ पदर्थ इति यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः स्वशयमिति अधिकरणे शेतेरित्यच् अ
तोमिति सोरंभावः। अनेनानव्ययेनामासमासोमाभूत् इत्येवमर्थोपि नियमः स्यात् अंतरंगत्वादिति। अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात्तु पेनित्समास
विधानकाले अनव्ययस्यामो संभवान्नियमांतरेवचुनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीत नियमो न भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

=अमै[redacted]साद्यनिर्मिति॰ आसेपजभ्मोर्थत्तत्पर्यकमध्यम्प्रमोगमंतरेणश्राद्यवोधेनभासतवसर्थमभिप्रेसाद्यनिरुच्यते॰ अमैवकृत्यविधानंमरुउपपदंतरे[redacted]वाक्यवेन समस्यतेइत्येतावतैवामंतातिरिक्ताव्ययेन समासाप्रसंगाद्धव्ययसामंतत्वाद्दोषात्॰१= माधविभाषायांमिति॰आ

अमै वेति॥ एवकारसामर्थ्यादमैस्सप्ततृतीरा श्रीयते ततोयेन वाक्येनामैवकेवलो विधीयते नप्रसयांतरसहितस्तेन वाक्येनयद्विधीते येउपपदेत त्रसप्तमीनिर्देशात्तदमासमस्यतेनान्यदित्यर्थः। अग्रेभोजमितिविभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति द्वयोःक्त्वा णमुलोर्विधानादत्रसमासो नभवति अग्र्यादिष्वि ति। यत्नोऽप्राप्तविभाषाततः प्रसयोस त्वा वग्रादीनांनिमित्तत्वात् निमित्तस्योपपदत्वात् समासप्रसंगः प्राप्तविभाषायांत्वग्रादीनांप्रसयोस नाव निमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः शेषो॥ ॥पदस्यार्थस्य चसर्वेस्योपयुक्तत्वाद्धेषमसंभाव्य पृच्छतिशेष इतिपदत

अमैवयत्तुल्यविधानंउपपदंतत्रयथास्यात् अमाचान्येनयत्तुल्यविधानंतत्रमाभूदिति अग्रेभोजं अग्रेभुक्त्वा अग्र्यादिष्वप्राप्तविधेः समास प्रतिषेधंचोदयिष्यतिसनवक्तव्यो भवति अमैशेषोबहुव्रीहिः शेषइत्युच्यतेकः शेषोनाम येषांपदानामनुक्तः समासः सशेषः शेषवच नंपदतश्चेन्नाभावात् शेषवचनंपदतश्चेत्तन्नकिंकारणंअभावात् नहिसंतितानिपदानियेषांपदानामनुक्तः समासः अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणंयेष्वर्थेष्वनुक्तः समासः सशेषः अर्थतश्चेदविशिष्टं अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति कुतः पदतं नहिसंतसर्थाःयेष्वनुक्तः समासः त्रिकतस्तर्हिशेषग्रहणंयस्यत्रिकस्यानुक्तः समासः सशेषः कस्यचानुक्तः प्रथमायाः॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेम

हाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥

श्चेदितिपदेनपदत इत्याद्यादित्वात्तसिः नहीति सर्वेषांसामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः नहिसंतसर्था इतिपूर्वोत्तरान्यपदार्थेषुतत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् प्रथमायाइतिद्वितीयादीनांप्रतिपदंसमासविधानात् प्रथमायांशेषत्वंततश्च प्रथमांतानांपदानांबहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानांभवतिकं ठेकाल इत्यादौतुसप्तमीविशेषणे इति एवनिपातविधानात्त्ज्ञापकाद्भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकंसमाप्तम्॥१०॥

[illegible]

अनेकाणामनेकग्रहणस्य वार्त्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तृत्वाच्च पश्चादन्यग्रहण-
स्य विचारः पदग्रहणमिति अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थे वर्तिरिक्ते अर्थान्तर आश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वृत्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्या-
र्थे वृत्तसंभवात् त्रिविधसर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः यथा मे माते ति कश्चित्केन चित्पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना नव विनेतिसमा-
ह्य यथा मे माते ति एतानि पदानि तथा मे पिते त्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसंगः अथ वाक्यस्याहीति कश्चित्केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मा ते सादिय

अनेकमन्यपदार्थे पदग्रहणं किमर्थं इह अनेकमन्यार्थे इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नातं भो
इति पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथान्यग्रहणं किमर्थं अनेकं पदार्थे इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्
९ राजपुरुषः तक्षपुरुष इति नैतदस्ति प्रयोजनं॥ ॥

यथा शुद्धकुला मे माता तथा पिता पीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं वा स्नानेन स्नानेने सर्थः ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्त्तमानानां प्रत्यासत्तीनां प-
दानां समासाभावार्थं पदग्रहणं अश्रुत वाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां सिस्नासुः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरि-
ति वाक्यार्थः प्रतीयते अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लभ्यत इति प्रश्नः स्वपदा-
र्थेऽपीति अपिशब्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात्॥ ॥

=समानाधिकरण[illegible]पदानां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिर्नाव्ययानामेतदुक्तमस्माभिरिह वर्तिनी

मा॰कै॰२ तत्पुरुष इति बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थेऽवकाशः परं कार्यत्वाच्चेति तत्पुरुषसंज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासांतप्रसंगः शेषवचन इति शेषग्रहणप्रत्याख्या
६९ नं स्मारयति संख्येति द्वित्रा वती कोवीरपुरुषकोऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वात् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीति तस्माच्छेषग्रहणं
69 न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं अन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितं अक्रियमाण इति नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादा
नादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कंठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् अन्यग्रहणेतु स

तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यतीति भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वेतु न सिध्यति आरंभसामर्थ्यात् तत्पुरुषः परं कार्यत्वा
च्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति परं कार्यत्वे च न दोषः शेष इति वर्त्तते अशेषत्वान्न भविष्यति शेषवचन उक्तं किमुक्तं तत्र शेषवचना
द्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन एकसंज्ञाधिका
रे च कर्तव्यं। अक्रियमाणेऽप्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत अथाने
कग्रहणं किमर्थं अन्यपदार्थे इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात्॥ ॥ ॥

तिस्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः अथेति एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते पदविधित्वात्सामर्थ्ये रा॰म॰
सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्यैकनापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थे त्वनेन उत्तरपदे परतः समास ६९
संज्ञाविधानात् तत्प्रकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः॥ ॥ ॥

सर्पिषोपि स्यादिति ग अपि शब्दो विंशदर्थे वर्त्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगस्ततश्च कप्समासांतप्रसंगः पदांतरेणास्यादिसने न चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थेप
रिभाषापि न व्याहन्ति करोतीस वं के चिद्व्याचक्षते अन्ये त्वाहुः अपिः पदार्थे सन्नाप्यर्थता विंशादेर्निराकृतात स्मात्स्यादिति पदं विंशदर्थे वर्त्तेत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञा
प्रसंगः। अपि तु ग्रहणेन च स्वरूपमेव सुप सुपे त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङ. तस्य प्राप्तिः स्यात् नैतदिति योगद्वय एवाति ग्रहणेन सुप् सुपेत्यस्यासं
बंधो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप् सुपेत्यनुवर्त्तते एवेत्यर्थः॥ बहूनामपीति। अन्यथा सुप् सुपेति गुणे संख्याया विवक्षितत्वात् द्वयोरेवस्यात् उत्तरपद इति द्विगुग्र
हणं तद्धितार्थे सने न विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिशः समानाधिकरणे नोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समास
सर्पिषोपि स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सुप् सुपेति वर्त्तते इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि यथा स्यात् सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा उत्तरार्थ
त्वो ग्रहणं कर्त्तव्यं चार्थे द्वंद्वः अनेकस्मिन्निति इहापि यथा स्यात् प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति नैष दोषः ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न
भविष्यति अतउत्तरं पठति अनेकवचनमुपसर्जनार्थं अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थं प्रथमानिर्दिष्टं समासमित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्॥०॥
स्य ज्ञापकमिति स्यर्थेः द्विगुस्त्रक्षु बहूनां जाता दोषावकाशत्वान्न ज्ञापकः तत्पुरुषोपीति ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसंगो महत्कष्टं श्रितइ सत्रापि
तत्पुरुषप्रसंगात् ग्रहणेनेति विशिष्टस्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः तत्र द्वितीयां तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रसंगग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समु
दायस्याद्वितीयांतत्वादत्र न तत्पुरुषाभावः यद्येवमिहापि सुप् सुपेत्यनुवर्त्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरयज्ञापके न संख्याविवक्षाबाध्यते तदा द्वितीयादिष्व
पि संख्याया अविवक्षा स्यात् नैष दोषः तत्पुरुषविधौ सुप् सुपेति संख्याप्रतीपते द्वितीयेस पिदं द्वबहुव्रीत्यो स्त्र सुपेसत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापके नै
कैव संख्याप्रतीतिर्बाध्यते तावता चरितार्थत्वात् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः॥
॥

भा॰कै॰२
७०
70

चित्रगुरिति॥ सत्सनेकग्रहणे स्तुविसेव चानुवर्त्तते नेननु स्तुपेतितान्निहत्तस्थर्थत्वात्तस्य ततश्चोत्तरपदमपितेनप्रस्ताप्यत इति समासशास्त्रेगो शब्दस्य प्रथमा
निर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः नवेति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेपि वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिसर्पः
यदि तर्हीति। अयं भावः चित्रागावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्येन कस्यचिदनेकविभक्तित्वं परदपेक्षया वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथा कथं
चित्रगुः शबलगुरिति। न वैकविभक्तित्वात् नवा एतदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणमेकविभक्तित्वात् एकविभक्ति चापूर्वनिपातइत्युपसर्जे
नसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतं
चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वं चित्रा यस्य गावश्चित्रगो निधेहि चित्रा यस्य गावो
हे चित्रगो इति यदि तर्हि कुतश्चिदेव किंचित्सदमधाहृ स एकविभक्तियोगः क्रियते एतदप्येकविभक्तियुक्तं इहापि प्राप्नोति राजकुमा
री तिष्ठ कुमारी राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतं राज्ञो या कुमारी राज
कुमार्यै देहि राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय राज्ञो या कुमारी राजकुमार्योः स्वं राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि राज्ञो या कुमारी राज
कुमारि इति एकविभक्तियुक्तमेवयन्निसंनचैतन्निसमेकविभक्ति [redacted] युक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमा
चित् अन्य सा नेकविभक्तित्वमाश्रित्य सर्वत्र पदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदाति प्रसंगो राज्ञो या कुमारी तां पश्य तया कृतं तस्यै देही साम्प्रयेणाकु ॥ राम॰
मारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जन ह्रस्वत्वं स्यात्। एकविभक्तियुक्तमेवेति अयं भावः। नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं ॥ ७०
किं तर्हि द्वितीयायंतस्यापि तत्र समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः॥ ॥

एकग्रहणसामर्थ्यादिति॥ एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति एतदपि
किमर्थमुच्यत इति चेत्तत्र ह्यनिर्देशार्थे ऽन्यथा ह्यप्रथमे निपात इत्येतावदुच्यमाने संख्या निर्दिष्टः स्यात् पदार्थाभिधान इति देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान्
बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थे तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः। यथा चार्थे द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति

एकग्रहणसामर्थ्यात् यदि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् विभक्तियुक्तमप्रथमे निपात इत्येव ब्रूया
त्। पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्। पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः चित्रगुर्देवदत्त इति। किं कारणमभिहितत्वा
त् चित्रगुणाभिहितः सो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति न वानभिहितत्वात् न वा एष दोषः किं कारणं अनभिहितत्वात् चित्रगुशब्देनानभिहि
तः सो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति कथमनभिहितः यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति सामान्या
भिधाने हि विशेषानभिधानं सामान्येनाभिधीयमाने विशेषो नभिहितो भवति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषो ऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु
ः देवदत्त इति भवेत्सिद्धं पदार्थसामान्ये वृत्तिः यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः तदा न सिध्यति चित्रा गावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्तः तदा
ऽपि सिद्धं कथं नेदमुभयं युगपत्संभवति वाक्यं समासश्च यदा वाक्यं न तदा समासः॥ ॥

एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् सामान्याभिधाने हीति चित्रगुशब्देन तद्द्रव्यमात्रमुच्यते न तु विशेषः पदार्थसामान्य इति चित्रा गावो ऽस्य स एवं विग्रहे कृते ऽन्य
पदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगः यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः नेदमुभयमिति लौकिके प्रयो
गे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत्प्रयोगाभावात् एकेनैवार्थस्य प्रसापितत्वादितरप्रयोगायोगात्॥ ॥ ॥

भा०कै०२ पदासमास इति॥ शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थे सामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः।
७१ सामान्यस्यैव तर्हीति। सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् सामान्यमपीति यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्त्तकस्तद्वत् सामान्यमपि विशेषाणां निवर्त्तकं सद्विशेष
ना। एवेत्यर्थः चित्र गविति लिंगसर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः सर्वं वा विमृष्टं वेत्याकारप्रश्नश्लेषः कृतोऽन्यथा प
र्यायप्रयोगं स्यात् तत्रावश्यमिति चित्रगु सर्वमित्युक्तेन स्वकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः। अन्यथैवेति कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासि

पदासमासो न तदा वाक्यं यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्र गुः कः देवदत्त इति सामान्य
स्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोतीति चित्रगुः कः चित्रगु तच्चित्रगु किंचिच्चित्रगु सर्वमिति सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् तेन चित्रगवि
त्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वा विमृष्टं वेति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति अन्यथा वा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते
एतच्चात्रयुक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्रा हि सर्वे पश्चात्सदं वर्त्तते अन्यस्येति विभक्त्यर्थोऽभिधानेऽद्रव्यस्य लिंगसंख्योपचारानु
पपत्तिः विभक्त्यर्थोऽभिधानेऽद्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः बहुयवं बहुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति॥ ॥

द्विष्ठो दिता परिहृता च यदा तु विभक्त्यर्थः संबंधादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मा नुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यमनुप्र
योक्तव्यः कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गम्यत इत्याह तत्र हीति पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधा
न्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः सर्वे पश्चादिति भाष्यकारवचनप्रामाण्याद् द्वयेनापि षष्ठीसमासः अद्रव्यस्येति असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिंगसं राम०
ख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ७१

अपर इति॥ अपकारप्रश्लेषोत्र व्याख्यानेनास्ति। आश्रयत इति पदापदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोस्येति मतुब्लुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियत इत्येकत्व
नपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगप्राप्तेर्विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानि प्रतिपादितानि वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धान्याश्र
यविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात् तत्र यद्यपि चित्रगुशब्दे न संबंधोभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात् संबंधमभिधीयते तेन द्विष्ठत्वेपि संबंधस्य प्रधानत्वात् स्वामि

अपर आह विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिंगसंख्योपचारानुपपत्तिः विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिंगसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुप
पन्नः बहुपटं बहुपटा बहुपटः बहुपटौ बहुपटा इति कथं द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु सिद्धमेत
त्कथं यथा गुणवचनेषु गुणवचनेषूक्तं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवन्तीति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शु
क्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि
यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यल्लिंगं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति यदि तर्हि विभक्त्यर्थोभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः
कथमभिहितो भवति स द्रव्यः सलिंगः ससंख्यश्च॥ ॥

न एवाश्रयत्वमवस्थाप्यत इति तद्गते लिंगसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये। यदि तर्हीति यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी तथा चित्रगुशब्दे
नैकेवलस्यापि संबंधस्याभिधानं प्राप्नोतीति संबंधिन एव तु सर्वदैष्यते तन्न सिध्यतीत्यर्थः। कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कात्स्न्यं प्रतिपाद्यते स द्रव्य इति द्रव्यशब्देन स
स्वरूपोर्थ उच्यते॥ ॥

अभेदोपचाराद्द्रव्याभिधानस्योक्तत्वाद्यदि तर्हि विभक्त्यर्थोभिधीयते नामांकारः सर्वेतिरवं च कथमनभिहित इति भाष्यस्य सर्वदेशादिर्थः॥१२॥

=स्वार्थमात्र इति अर्थग्रहणसामर्थ्यात् संबंधादिर्विभक्त्यर्थस्तस्याभिन्न एव प्रतीयते न केवलोऽपीत्यत आह ॥ १ =

प्रा० कै० २ ७२ ७२ अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न कुर्यात् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः । परिहृतीति
यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिंगसंख्ययोरप्यभिधानात् तयोर्वा चकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्तीति सिद्धं त्विति स्त्रियां यस्मात् प्रातिपदि
कं वर्त्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवन्तीति दोषाभावः कर्म्मादीनामिति चित्रगुरिति समासेन प्रा
तिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्ताः ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्तीति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति प्रथमेति

अर्थग्रहणसामर्थ्यात् इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धं कथं पुनः पदेनामवृत्तिः स्यात् परं नाम शब्दः शब्देष्वेषः शब्देष्वसंभवादर्थेकार्यं विज्ञा
स्यते सोऽयमेवं सिद्धे सति पदार्थग्रहणं करोति तत्स्यैतत्प्रयोजनं एकत्वः पदार्थो यथाभिधीयते स द्रव्यः सलिंगः ससंख्यश्चेति यदि तर्हि एकत्वः प
दार्थोऽभिधीयते लैंगाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति उक्तं वा किमुक्तं लैंगेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय
इति सांख्येष्वप्युक्तं किमुक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समयाद्भविष्यति परिसामपि
कीन नियोगतः अन्याः कस्मान्न भवन्ति कर्म्मादीनामभावात् षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ ॥

समासेन संख्याया अभिधानात् समपादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति न नियोगत इति नियमेन प्रतिनियतं
वयरिन भवन्ति विभक्तिः ततः समपरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्तीति नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्म्मादीनामभावादिति कर्मरूपे वद्वितीये लेवं कर्म्मा
दिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः । षष्ठी तर्हीति कर्म्मादीनामभावे शेषः स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थमात्रस्य राम० ७२
प्रथमाविधानादुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

=नियमार्थमिति प्रातिपदिकात्सन्नः सुप्रत्ययः एव भवति नान्यः ... इति नियमः एवं धातोरित्यपि ॥ २ =

=अथ तत्र इति = अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेर्बलवत्त्वाद् इति भावः ॥ १ = प्रकारान्तरेणेति = पूर्वं [illegible] रेवाविग्रहवाक्यार्थस्मरणतः संख्याविशेषाभिव्यक्तिः वचनानां कारकत्वेनानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वेन परिहृतः इदानीं तु संख्यासामान्यमेव समासाकुध्यनेऽस्तीति सं

एवमपीति ॥ समयात्प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्यातिक्रमप्रसंगः = अर्थेत इति यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवंस्तेवं हि स मयस्य परिपालितो भवत्यर्थः स्यानुसरतः अथ वेति = असंकरं प्रथमाविधानं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति पराचित्रगुरिस्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विना सोऽनभ्यक्ताते मस्यायपितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयं एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनं बहुवचनविधिः परप्रधानेति संख्येयप्रधाने स्यर्थः । एवमपीति षष्ठ्यर्थस्यात्र भावात् व्यभिचरतीति लिंगान्तरसंख्यान्तरयोगे स्यलिंगसंख्यापरित्यागात् अभि

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने = अर्थेतो व्यवस्था भविष्यति = अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयम नयाविशेष्यं यद्विचात्रप्रथमानस्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् = अथ वा वक्ष्यते तत्वचनग्रहणस्य प्रयोजनं उक्ते ष्यप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् एवमपि षष्ठी प्राप्नोति किं कारणं व्यभिचरते वस्त्वयं समासो लिंगसंख्ये षष्ठ्यर्थे पुनर्नैव्यभिचरति अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति नन्त ह्री दानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी परिगणनं कृते व्यंबहुव्रीहिः समानाधिकरणानां समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः किं प्रयोजनं व्यधिकरणानां मा भूदिति पंचभिर्भुक्तमस्येति = अव्ययानां च = अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ ॥

हितइति संबंधस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात्षष्ठ्यर्थेतानास्तीत्यर्थः । सर्व एवात्र संबंधोऽन्तर्भूतत्वात्प्रातिपदिकार्थतां गतः इत्निमत्वाए छाति नन्त ह्रीति भवति बाह्यमिति गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबंधः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः बहुव्रीहिरिति भाष्यकारेण त्रिकृतः शेषो गत्यन्त इत्ययमर्थः सा ॥

॥ धितो वार्त्तिककारेणाऽवचनेन प्रतिपाद्यते ॥ ॥

भा० को० २ उच्चैर्मुख इति॥ उच्चैः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनं कंठेस्थ इति सुपिस्थ इति कः अमूर्द्धमस्तकादि सलुक् समासे त्वसिद्धे वचन
७३ मुत्तरपदलोपार्थं उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् उष्ट्रस्योपमानत्वेति उपमानपूर्वे उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेययो
73

उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उ
त्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कंठेस्थः कालोस्य कंठेकालः उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहु
व्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः सुवर्णविकारो लंकारोस्य सुवर्णालंकारः प्रादिभ्यो धा
तुजस्य वा प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः प्रपतितपलाशः प्रपलाशः न
ञोस्त्यर्थानां च नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः अ
विद्यमानभार्यः अभार्यः तत्तर्हीदं बहुवक्तव्यं [redacted] न वा अनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः। न वा वक्तव्यं। असमा
नाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भव[redacted]ति पंचभिर्भुक्तमस्येति अनभिधानात् तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं क्रियमाणे
ऽपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः यथा पंचभुक्तवंतोस्येति॥ ॥

त्रिलासदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च समुदायविकारषष्ठ्या इति समुदायावयवसंबंधे प्रकृतिविकारसंबंधे च या षष्ठी राम०
तदंताद्यसंतदंतस्य शब्दांतरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः॥ ॥ ॥ ७३

क्रियेतेतदर्थपरिगणनं

अथैतस्मिन्निति। अनभिधानमभ्युपगम्यापि पदिमं रबुद्धिमुत्पादनाय परिगणनं मपि कर्त्तव्यं वर्त्तनं वर्त्तः समासः स विद्यते यस्मिन् स वर्त्ती मत्व
र्थग्रहणमिति। षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थे श्चमत्वर्थः। संख्येयेति संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् यदा त्वनेन म
त्वर्थे समासस्तदा सार्थकमिति सर्थः॥ व्याख्यानान्तरमाह अपर इति कर्म्मवचनेनाप्रथमाया इति प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्म्म

=अर्थस्यान्यपदार्थरूपस्यानियमेनापरिविधेरर्थग्रहणं कार्यमित्यर्थः।

अथैतस्मिन्नसत्यनभिधाने परिवृत्तिपरिगणनं क्रियते तर्हि वृत्तिपरिगणनमपि कर्त्तव्यं कथं कर्त्तव्यं। अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं क
र्त्तव्यं मत्वर्थीयः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यं। इह मा भूत् कष्टं श्रितमनेनेति तथा चोत्तरस्य वचनार्थः एवं च कृतोत्तरयोगस्य वचनार्थ उपप
न्नो भवति के चित्तावदाहुः यद्वृत्तिसूत्रइति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति अपर आहुः पदार्त्तिके इति कर्मवचने
नाप्रथमायाः कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। ऊढो रथो येन ऊढरथोनड्वान् उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्रः उद्
धृतः ओदनः स्थाल्याः उद्धृतोदना स्थाली यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते। अथ कर्तृवचनेन कथं प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः आग
ता अतिथयो ग्रामं आगतातिथिर्ग्रामः कर्तृवचनेनापि कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यं। अप्रथमाया इति किं मर्त्थे वृष्टे देवे गतः। अथा

॥प्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति वृष्टे दे

वाचिना समासो भवतीत्यर्थः॥ इदं च वार्त्तिकमेव मुपपद्यते पदिमत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति।

अन्यथैतद्वक्तव्यं स्यात्। आद्यमेवतु युक्तं व्याख्यानं न हि वार्त्तिककारः स्ववचनमेव वृत्तापकत्वेनोपन्यस्यति। ऊढरथ इति। रथशब्दः कर्म्मवचन ऊढ

॥शब्देन सामानाधिकरण्यात्॥ ॥श्री॥

भा०कै०२ ७४ ७५

बहिरंगेति। वर्त्तिपदार्थेनिमित्तान्तरंगा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरंगेति न गृह्यत इत्यसिद्धत्वादित्यर्थः। उपसर्गेविभक्तीति। स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैव तदुक्तं। प्रतिवचनमिति वृत्तिपदार्थाबहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्तत्रैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थे विशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः। इष्ट समासस्थापनाय दिगंतराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति। एवं तर्हीति। प्रतिवचनमिति कठानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं ननु कठ इत्यनेनेत्यर्थः। स्वरे चेत्यंतो

बहिरंगा अत्रापि प्रथमास्त्वधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनं सुब्धिकारेऽस्तिक्षीरे सुपसंख्यानं कर्तव्यं। अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वाव्यय॰त्वात्। न वा कर्तव्यं। किं कारणं अव्ययत्वात्। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वं उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवंतीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा अथ किं सब्रह्मचारीति कोऽयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोऽस्य विग्रहः। के सब्रह्मचारिणोऽस्येति यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयं एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारीति प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति किं सब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत किं सचारीति चेष्यते एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारीति भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किं सब्रह्मचारीत्वमिति। अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति [redacted] ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपप

द्यतः स्यात् आद्युदात्तश्चैष्यत इत्यर्थः। कः सब्रह्मचारीति सुप्सुपेति समासं मन्यते विशेषण विशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति। कः सब्रह्मचारी तवेति एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृ॥ श्री॥ ष्यत इति विशेषाभावं मत्वाह। अथवेति॥ एप० ७४

= विशेषणविशेष्यभावाभावादिति। पदद्वयेऽपि विशेषणविशेष्यभावो हि विशेषणविशेष्यभावत्वात्समासाभावादित्यर्थः॥ =

अग्नौ करवाणिन्यायेनेति। अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत्कर्म्मोपीति सकर्म्मकत्वाल्लोटेति क्रियायाः एवं कठ इति नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः। तथाहि समाने ब्रह्मणि व्रतञ्चारी सब्रह्मचारी कथ्यते तत्र श्रुतस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वं न खल्वपीति वर्त्ति पदार्था नामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किं सब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिव

अग्नौ कर वाणिन्यायेन भविष्यति तद्यथा कश्चित्कंचिदाह अग्नौ करवाणीति स आह कुर्विति कर्त्तर्यनुज्ञाने कर्मोप्यनुज्ञातं भवति अपर आह अग्नौ करिष्यं इति क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्त्ताप्यनुज्ञातो भवति यथैव खल्वपि के सब्रह्मचारिणोस्येति कठा इत्युक्ते संबंधादेतद्गम्यते नूनमयमपि कठ इति एवं कठ इत्युक्ते संबंधादेतद्गंतव्यं नूनं तेपि कठा इति न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुं उपसर्जनं हि ते भवंति अथार्द्धतृतीया इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः अर्द्धं तृतीयमेषामिति कः समासार्थः समासार्थो नोपपद्यते अन्यपदार्थो हि नाम स भवति येषां पदानां समासस्ततोन्यस्य पदस्यार्थोन्यपदार्थः। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते अर्द्धं तृतीयमनयोरिति एवमपि कः षष्ठ्यर्थः षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते किं हि तयोरर्द्धं भवति अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमेषामिति ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति नैष दोषः॥ ॥

चनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः। पदानुके सब्रह्मचारिणोस्येति वा केपुनः प्रश्नः क्रियते ननु समासेन तदा कठा इत्येवमतिवचनं कः समासार्थ इति वर्त्ति पदार्थव्यतिरिक्ते नान्यपदार्थेन भाव्यं इह बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां च वर्त्तिपदार्थस्याप्यंतर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते किं हि तयोरिति तृतीयस्य हि तदर्द्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबंधो नास्ति स्वस्वामिसंबंधे चाज्ञानभिधानात् बहुव्रीहिर्न भवति समासस्यानुपपत्तिचोदनात् मूलाभावात् द्विवचनप्रसंगेन चोदितः॥

=आर्णी पंतामिति बहुवचनवाच्यबहुत्वान्यथानुपपत्तेरर्थः।२= क्रियायां आनयनरूपायां २=

अवयवेनेति॥ अर्द्धस्य द्वयोश्चायः समुदायः स समासार्थः समुदायावयवानां च कदाचिद्भेदविवक्षा कदाचिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानां संघः संघीभवति ब्राह्मणा इति। असिद्वितीय इति द्वयोः पूरणः द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानात् द्विवचनप्रसंगः। अर्थेति नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबंधोस्तीति भावः एतच्च वार्त्तिमिति असारवाची वार्त्तशब्दः मातापित्रमामेवपुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबंधो ननुप

अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः असिद्वितीयोनुसंसार पांडवं संकर्षेण द्वितीयस्य बलं लक्षस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति अस्त तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धतृतीयमनयोरिति ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत इति नैष दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति न चैतस्मात् एकस्मान्मातुरुद्भव इति एतच्च वार्त्तं तद्यथा सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परमभिसंबंधो भवति एवं जातीयकं भ्रातृत्वं नाम अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यतां इहतर्हि अर्द्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोति अस्त तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धतृतीयमेषामिति ननु चोक्तम् असिद्वि द्वयोर्द्विवचनमिति
तीयोनुससार पांडवं संकर्षेण द्वितीयस्य बलं लक्षस्य वर्द्धतामिति द्विवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः अयं तीयां [redacted]
तः शब्दो स्येव प्रयोग वर्तते असित्ति सहायवाची तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणं असिद्वितीयः। असि सहाय इति गम्यते एवमप्यर्द्धतृतीया इत्येक स्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति एकार्थो हि समुदायो भवति यथा शतं यूथं वनमिति। अस्त तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धतृतीयमनयोरिति ननु चोक्तमर्द्धतृतीया

रस्यैरणकश्चिदित्यर्थः। अत्र चेदिति परस्परोपकाराभावेपि यदिसमानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबंधः तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबंधोयुक्त इत्यर्थः। इहतर्हीति अर्द्धतृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वात् आनयनं स्यात् नार्द्धस्येत्यर्थः। असित्ति सहायवाचीति असुस [redacted] न एवेत्यर्थः॥ ॥ एम०
७५

वपो०

भवति बहुव्रीहावितिः उपलक्षणार्थे सहितयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः संयोगसमवायलक्षणे संबंधे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानो भवति शुक्लवाससं
बकर्णः इति स्वस्वामिभावादिके तु संबंधे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः द्विवचनप्रसंगात् दुष्टोयं पक्ष इति मत्वाह
अर्थवेति संख्यानामेयमिति। अयमर्थः अर्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोन्यपदार्थो वाक्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अव
यवप्रसाद्यं बहुत्वं यथा च दृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिर पलाशा इति चतथा अर्धं तृतीया इत्यर्थः इह तर्हीति अर्धेस इ

भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि तद्यथा शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरंतीति तद्गुणआनीयते तद्गुणाश्च प्रचरंतीति अ
यवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः संख्यानामेयं परप्रधानासंख्येयमनया विशे
ष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् इह तर्ह्यर्धतृतीयाद्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते नैष दो
षः समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तंते तद्यथा पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति
एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोवयवेष्वपि वर्तते कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धाढकं च तदापि प्राप्नोति अर्धतृतीया द्रोणा इति नकृत्स्नं स
मुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केषवयवेषु वर्तंते यो वयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति कं च समुदायं न व्यभिचरति। अर्धद्रोणो द्रोणं अर्धाढकं पुनर्व्यभि

योश्च द्रोणयोर्येः समुदायः समासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावात् द्रोणा इति नोपपद्यत इत्यर्थः नैष दोष इति अर्धेपि द्रोणत्वोपचारात् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्य
र्थः नकृत्स्नमिति स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीये अवयव इत्यर्थः अर्धं द्रोणो द्रोणमिति द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः। अर्धाढकमिति।
=अर्धाढकोर्धद्रोणं न व्यभिचरतीति भाष्ये उक्तं तत्र चतुराढको द्रोणः न तच्च विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावे व्यर्धस्य भावः॥
आह द्रोणेनेति द्रोणेन द्रोणबुध्यादिना अर्धद्रोणबुद्धेरभावादिति भावः। एवमुत्तरत्र विनापि द्रोणेन द्रोणबुध्या एकाढकसद्भावेपि तद्बुद्धिसद्भावेपि अर्धस्य अर्धाढकस्य भाव इत्यर्थः॥ २=

=संशयेति संशयस्तत्सर्थः अनेककोपयनगाएकानस्यसंशयमत्वाद्वयोरिवत्रयाणामपि [illegible] बहुवचनमिति भावः ४= अत्रेति अनिर्ज्ञातेर्थस्त्वत्र ४= अंतर्भाविनेति अंतर्भाविताद्वर्वसंख्यारकत्वादित्व [illegible]
=परस्परमतिशयेनेणसमभिव्याहृतपदार्थमनाक्रूपस्य विकल्प [illegible] मादिति भावः ५=

संख्ययांद्वित्राइतिबहुव्रीहिर्निमित्त्वस्यइचोदशेनादात्वाभावाच्चनिश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयायप्रश्नः कोयंसमासइति स्वाभिप्रायंप्रकाशयितुमाह कोस्येति यदितावत् द्वौत्रयएषामुन्मुख्यानामितितदा मत्वर्थत्वाद्द्वैरोण बहुव्रीहिः सिद्धः समासांतस्तु डजूनसिध्यति=असंख्येयद्वित्रित्वाद्बहुव्रीहेः अथद्वौवात्रयोवेतितदा पक्षेद्विवचनप्रसंगः भवेद्यदेति विकल्पो वार्थ इतिद्वित्रशब्दः कदाचित् द्वयोर्वाचकः कदाचित्त्र्याणां अनिर्ज्ञाते र्थे इति केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अस्मेतुन्यायसिद्धमसंतेअयमर्थः संशयोत्रवार्थो नविकल्पः स चानियतसंख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनं अर्थेशब्देनांत्र

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये द्वित्राः त्रिचतुराइति कोयंसमासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्यविग्रहः द्वौवात्रयोवेतिभवे यदाबहूनामानयनंतदा बहुवचनमुपपन्नंयदातुखलुद्वावानीयेतेतदासिध्यतितदापिसिद्धं कथं केचित्तावदाहुः अनिर्ज्ञाते र्थे बहुवचनंप्रयोक्तव्यमितियथा कतिभवतः पुत्राः कतिभवतोभार्याइति अपरआह द्वौवेसुक्ते त्रयोवेतिगम्यते त्रयोवेसुक्ते द्वौवेतिगम्यते सेषापंचाधिष्ठानावाक्तत्रयुक्तं बहुवचनं अथद्विदशांत्रिदशाइतिकोयंसमासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्यविग्रहः द्विर्दशद्विदशा इति संख्यासमासे सुजंतत्वात्संख्याप्रसिद्धिः संख्यासमासेसुजंतत्वात्संख्येत्वप्रसिद्धिः नहिसुजंतासंख्यास्ति एवंतर्ह्येवंविग्रहः करिष्यते॥ ॥ =विमर्शस्येति संशयात्मकज्ञानस्येत्यर्थः तथाचोभयपक्षावलंबिज्ञानस्यानेकविषयत्वात्

संख्येवोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः कतिभवतइति अंतर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्यापृच्छ्यतइतिबहुवचनं द्वौवेति विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनयापंचाधिष्ठानमुच्यते द्विर्दशेति अयंभावः द्वौदशेति विग्रहो विरोधान्नक्रियतेतथाहि द्वित्वंदशसंख्यायाएकत्वान्नोपपद्यते नापिसंख्येयानांदशानांतस्याद्विश[redacted]देनदशत्वावच्छिन्नगतद्वित्वसंख्याप्रतिपाद्यतइति सुजंतेनवाक्यंक्रियते अत्रदूषणमाह संख्यासमासइति सुजंत ९ सुशब्दांतरत्वात्संख्यावाचित्वं नास्तीत्यर्थः॥ ॥ ॥

=इत्यावृत्तीति यदपिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेसत्वसुचोविधानादस्यावृत्तीसुसंगतंतथापि [illegible] ९= पर्यायेत्यस्यार्थ [illegible]

=णपाआवृत्तिक्रियायाअभ्यावृत्तिलक्षणेऽर्थेजन्मलक्षणेऽर्थः संख्येयोदशत्वसंख्या [redacted] पुक्तोद्वित्वसंख्ययापरिच्छेद्यः ॥४=

द्वौ दश नावृत्ति । द्वौ दश तौ द्विगो वित्यर्थः । नवेति नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात् अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते तत्र
वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विश इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव न चात्रेति वृत्ता वित्यर्थः । अभिहित इति शाब्दशक्ति स्वाभाव्या
त्समासः सुजर्थं प्रत्यायतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्दत्वं नमाश्रित्याह किं चभो इतियथा चार्थे द्वंद्वस्य विधानात् द्वंद्वे च शब्देन प्रयुज्यते तथा पद्यर्यं स
मासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्यात् नान्यथेति प्रश्नः । नखल्विति नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किंतु स्वाभाविकं सचेति क्रियाभ्यावृत्ति

द्वौ दश तौ द्विदशा इति एवमपि प्रत्याख्यातत्वात्संख्येयसम्प्रसिद्धिः । नस्यकारणं नासंख्यास्ति अस्त्येव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा [redacted] इति । ननु चोक्तं सं
ख्यासमासे सुजंतत्वात्संख्येयसम्प्रसिद्धिरिति । न वा सुजंतत्वात् न वा एष दोषः किं कारणम सुजंतत्वात् सुजंतस्येत्युच्यते न चात्र सुजंतं पश्यामः
किं पुनः कारणं वाक्ये सुजदृश्यते समासे न दृश्यते सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समासे समासे सुजभावः किं कारणम् अभिहितार्थत्वात् अभिहितः सु
जर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थे इत्युच्यते गम्यते सुजर्थः कथं याव तासं
ख्येयो यः संख्या या संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः सचोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्ये
यार्थाभिधायित्वात् अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किं कारणं संख्येयपदार्थाभिधायित्वात् [redacted]

लक्षणेऽर्थे संख्येयो न तु दशासंख्या नापि तत्संख्यायुक्तः एतच्च पूर्वमुक्तं वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुचःप्रयोगः ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते
द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन दश तावित्यपि विग्रहः कार्यो न्यायसाम्यं तु प्रतीयमानत्वात् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः तदुक्तं शब्दान्तरत्वात् वाक्ये सुविशे
षायद्यपिश्रुताः वृत्ति शब्दोन्य एवायमर्थान्तरनिबंधन इति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

=दयानावित्संपीति-पूर्वस्मिन्पक्षेद्वनौ द्विशदस्मसुजर्थ इतिसवस्त्रपक्षेदमारादश्मद्शोदशाद्रर्थइतितं [redacted] ऊकृतावयवभेदश्चासौसमासार्थइतिबहुवचनोपपत्तिः ॥ र=

=...तोविंशतिरिति [redacted] दशतोपरिमाणमस्येत्युभयथापि समासोत्पत्तिरिति भावः॥१२

भा०कै०२ संख्येयमिति॥ अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः दशदर्थ इति संख्याने
77 संख्येये चेत्यर्थः। अधिकदशा इति दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः तस्माद्दशाद्यर्थे सूत्रं कर्त्तव्यमेव इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययी
77 भावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थं उपदशा इति दशानां समीप इति सप्तम्या समीपे प्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति सामी
प्यमिति धर्मेण धर्मी लभ्यते कस्य सामीप्यवानित्यर्थः उपशब्दो हि समीपमात्रवाची उपकुम्भादिषु दृष्ट इति न तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशानां वृक्षस्य समी

संख्येयं वाच्यत्वेनाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येवमसिद्धं भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति यत्तेन द्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परी
माणिनि वेति इदं तु न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्त्तते अथोपदशा इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह को
स विग्रहः दशानां समीपे उपदशा इति कस्य पुनः सामीप्यमर्थः उपस्य यद्येवं नान्यपदार्थो भवति तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं प्रा
क्यमनुमत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः अमत्वर्थोयमारंभः कब्भावार्थं वा अथवा कप्मा भूदिति संख्यया॥०॥

पवानर्थः स एवाह यद्येवमिति यद्युपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः। एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितं संख्याग्रहणं तु न कर्त्तव्यं द्वित्रा इत्यादेर्वार्थे सान्य
पदार्थत्वादित्याह नन्वेति इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह। अथवेति ननु मत्वर्थे ग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धय इत्याह कब्भावार्थं वेति शेषाद्विभाषेत्य एम० ७७
त्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्त्तते नोत्तरेषु योगेषु॥ ॥ ॥

=शेषाधिकारविहितबहुव्रीहिग्रहणे ... [redacted] ... शेषाधिकारविहितबहुव्रीहिग्रहणेन ... इति भावः॥१२

दिङ्नामानि तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सह विचारः दिक्समाससहयोगयोरिति। अभिधेय इति पूर्वे वार्त्तिको क्रममपेक्ष्यते दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तच्चान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पितामप्रधानमन्यपदार्थाभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। अथ पुनरितिसूत्रारंभविशिष्टकाले इत्यर्थः। तत्रा रंभे यमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि व

=ध्नोतेत्रिमथपातितत्स्वपतितान्यथोगयस्य सतत्किनोअरणमाह कल्पनामादिति –

दिङ्नामान्यन्तराले तेन सहेति तुल्ययोगे दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् दिक्समाससहयोगयोश्चा

धानाभि

श्रिष्योर्बहुव्रीहिः किंकारणं अन्तरालप्रक्षानात् दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते न त्वान्यपदार्थ इत्येव सिद्धं यद्येवं दक्षिणपूर्वादिक्समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति अथ पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कल्प्यते समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति॥ ॥ ॥

नैतेनानि समस्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं तत्तश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति सूत्रे त्वनारंभे न्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वाशब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरूपगंतव्या ततो वैयधिकरण्ये ननु सामानाधिकरण्येपि विशेषण समासः सिध्यतीति नारंभ्यमिदं नैनदस्तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समास इति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं बहुव्रीहिसंज्ञैष्टव्या॥ १८ ॥

=दिशि प्रवृत्तिनिमित्तेनेति। दृष्टा इति दिक्षु प्रवृत्तिनिमित्तेन विनेत्यर्थः। रूढिशब्दानां शब्दानां दिक्प्रवृत्तिनिमित्तानभ्युपगमादिति भावः। २ — व्यवस्थायां सतामिति अयमस्मात्पूर्व इत्याद्याकारकबुद्धिविशेषविषयत्वरूपव्यवस्थायां सतामित्यर्थः। दिक्शब्देष्वपि क्रमेण रूपावधायां आयाः संभवात्

भा०कै०२ ७८ 78 न सिध्यतीति इति ग नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किंतु भाषितपुंस्कत्वनिबंधनोऽपि समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावो भाषितपुं
स्कशब्दस्य त्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तत्वलक्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्दः दिक्शब्दा इति विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्ता इत्यर्थः यदि पुन
रिति तत्त्वश्च य एव स्यादाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः कथं यानीति यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या न ता दिक्शब्दत्वानु

न सिध्यति भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ भाषितपुंस्कौ ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते समानायामाकृतौ यद्भाषित
पुंस्कं आकृसंनरे चैतौ भाषितपुंस्कौ दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः
कथं यानि दिक्षु परिदृष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वपि प्रसंगो भवति र
मणीयादिक् शोभनादिगिति अयमत एतत् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्व
ति प्रसंगो भवति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थं एवं च लब्धा
स्तु दिक्समाससंहयोगयोरंतरालप्रधानादिसेवं ननु चोक्तं दक्षिणपूर्वो दिक्समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति नैष
दोषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगः अमत्वर्थोऽयमारंभः कबभावार्थो

पपत्तिः। यद्यपि दिश इति विषयव्यवस्थायां प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि वृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः दिशि दृष्ट इति रूढिरूपेण न तु प्रवृत्त इत्यर्थः राम०
अत एवं द्वारयोर्योगित्वान्न दिक्शब्दाः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति अत्र हि वैयधिकरण्ये तु पुंवद्भावो न प्राप्नोति इत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति तेनैव दक्षि ७८
ण पूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥

=विषयव्यवस्थादिशि नियतावधिसापेक्षादिरूपविषयव्यवस्थायामित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामिति। अयमस्मात्पूर्व इत्याद्याकारकबुद्धिविशेषविषयत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामित्यर्थः। रूढिरूपेणेति। तथा च दिग्योगव्यवस्थासंबंधेऽपि न तद्रूपेण वाच्यं त

तत्रतेनेदं क्रियाभिधानादिति इतिकरणाद्विवक्षार्थो केशाकेशि दंडादंडीतिसमासो युद्धक्रियायामेव भवतिसचान्यपदार्थे इतिपूर्वेणसिद्धःसमासइत्यर्थः।न
वेति केशेषुचकेशेषुचगृहीत्वेदंयुद्धं दंडैश्चप्रहृत्येदंयुद्धमितिग्रहणेप्रहरणेचसहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तोवचनसामर्थ्या
त्समूहान्यथानुपपत्त्यासमूहविषया । नयाबहुव्रीहिसंज्ञयानवकाशयाबाध्यते पूर्वयोगेणतुपरत्वादेकशेषोनप्राप्नोतेबाधितुंअन्यपदार्थत्वापेक्ष

=युद्धक्रियायामेवेति· युद्धइत्येववक्तव्येयुद्धक्रियायामितियुक्त्वा प्रकृतेनोदाहरणयोर्युद्धस्याविशेष्यत्वं भवायुद्धसमानाधिकरणक्रियामात्रहतित्वं समासस्यसूचयति· भाष्येपिक्रियाभिधानादित्येवोक्तं· एवंचकारणंकार्णिप्रथितत्वसाधनामभिकाधुतमिसकुः॥=

तत्रतेनेदंतृतीयासप्तम्यंतेषुचक्रियाभिधानात् तृतीयासप्तम्यंतेषुचाशिष्योबहुव्रीहिः किंकारणं क्रियाभिधानात् क्रियाभिधीय
तेतत्रान्यपदार्थे इत्येवसिद्धं नवैकशेषप्रतिषेधार्थं नवाशिष्यः किंकारणं एकशेषप्रतिषेधार्थमिदंवक्तव्यं पूर्वेदीर्घार्थं चपूर्वेदीर्घार्थंचेदं
वक्तव्यं केशाकेशिस्यादेतत्प्रयोजनंपदेनियोगतो [redacted] नेनैवदीर्घत्वेस्यात् अथेदानीमन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वंनप्रयोजनंभवति
मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात् । अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगः अमत्वर्थोयमारंभः कर्मभावार्थंवा अथवाकर्मभामाभूदितितत्रतेनेदं॥०॥

=समूहान्यथेति· अनेकसुबंत [redacted] समूहान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। समूहविषयेति· अनेकसुबंतविषयेत्यर्थः। अनेकमितिसंख्याउद्देशेनेतिभावः। अथवा· मत्वर्थपर्यायमितिसमूहविषयेत्यर्थः। केशाकेशीत्युक्तेहियुध्यमानसंघातमभिव्यक्तिकेशग्रहणंप्रतीयते· इत्यनेहक्षाःप्रोक्तमनाः॥

त्वान्नस्यबहिरंगत्वात्पूर्वेदीर्घार्थंचेति तत्रतेनआउदमिसाकारप्रश्लेषेणपूर्वपदस्यदीर्घोविधीयते उत्तरपदस्यतुयस्येतिलोपेनभावमितिप्र
योजनाभावादात्वाभावः। अथेदानीमिति एवंमुष्टीसादिभवति आकारप्रश्लेषेतुमुष्टामुष्टीतिस्यात् कर्मभावार्थंवेति। इच्कर्मव्यतिहारइति
कर्मभावपक्षेसावकाशः पक्षांतरेतुपरत्वाद्बाधित्वाकप्राप्नोतिशेषग्रहणेनचशेषा धिकारोगत्यतेनतत्पुरुषादन्यः॥ ॥

भा०कै०२ ७६ ७५

चार्थे चार्थे इत्युच्यत इति पदितु समाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात् प्राक् समासादिति वाक्ये च शब्दे न द्योतस्यार्थस्य लिंगसंख्ये न स्तः समास
स्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः श्रितो भवति समास इति समासशब्देन समासार्थ उच्यते तस्य समुच्चित द्रव्याश्रये लिंगसंख्ये भवि

चार्थे द्वंद्वः चार्थे इत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति नैष दोषः पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पठ्यते पाठेना
प्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिंगवचनानि भवंति यश्चेहार्थोभिधीयते न तस्य लिंगसंख्याभ्यां योगोस्ति नेदं वाचनिकं अलिंगता असंख्य
ता वा किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यंते अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थव
द्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भ
वति स्वाभाविकमेतत् अथवा आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यंति यथा गुणवचनेषु गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि
भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं
च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिंगं वचनं तत्समासस्यापि भविष्यति अथेह कस्मान्न भवति याज्ञिक
श्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति शेष इति वर्तते॥ ॥ ॥ ॥

घ्यत इत्यर्थः याज्ञिकश्चायमिति एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद्द्वंद्वसंज्ञाप्रसंगः तत्र श्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपा एम०
तः स्यात्तत्पुरुषे तु कारणं खंजवदनियमः परं कार्यत्वे चायं दोषः एकसंज्ञाधिकारे तु विप्रतिषेधविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः॥ ॥ ७५

अशेषत्वादिति॥ विशेषणाभिसंबंधोपयुक्तत्वादित्यर्थः॥ उपास्नानादयः पंचतीर्थविशेषास्तांश्चैत्यंगं तु शक्तवांस्ततः कृताकृतेत्युक्तं तदुक्तं त्वां मातानांप्रा
नतापयेत्तां इत्यर्थः॥ तीर्थस्नानप्रशंसेयं कृतं क्षीणं सत्तापापसंकृतेत्व निष्फलहेतुत्वेन कृताकृते इत्येतदुदाहरणं अत्रकेननविशिष्टेनानंत्रितिस
मासविधानादशेषत्वात्द्वंद्वाप्रसंगः कर्म्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिक[redacted]रणं मत्वा प्रश्नः॥ अन्यद्धि कृतमितितत्तत्स्वैवेयधिकरणपात्रं सुरूषा
भावाच्छेषत्वमेव न त्यत्रैकं कर्म्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्नेकर्म्मणी समुच्चिते चार्थे द्वंद्ववचन इति चार्थानुवादेन द्वंद्वस्य विधानात् तस्य चानि

= समाभिनिर्वर्तककैर्न्यादिभिः ... कर्मसामान्यं चेति ... कर्मसामान्यं ... अधिकरणं वाचक ... पथा ...

अशेषत्वान्न भविष्यतिपदिशेषइ निवृत्ते तेउपास्नातं स्थूलसिक्तं त्वं गंगमहाह्रदं द्रोणं चेदशाकोगं तु मा त्वां ताप्रां कृताकृते इत्येतन्नसि
ध्यतिनेषदोषः॥ अन्यद्धिकृतमन्यदकृतं चार्थेद्वंद्ववचने समासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसंगः॥ चार्थेद्वंद्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्यया
दनिष्टं प्राप्नोति। अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदी इतिद्वंद्वस्त्वष्टाब्रूणोवायुरादित्य इति सिद्धं तु युगपदधि
करणे द्वंद्ववचनात् सिद्धमेतत् कथं युगपदधिकरणे द्वंद्वो भवतीति वक्तव्यं तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्त

= भिन्नेकर्मणी इति ... समानाधिकरण ... पीतिमा ... =

१ ख:॥ २३

ष्टेपि विषये सद्भावादतिप्रसंग इत्यर्थः॥ दुर्मदीति दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः॥ तत्र न च न क्रियायां गवादीनां स
मुच्चयार्थसद्भावादस्ति द्वंद्वप्राप्तिः॥ इंद्र इति इंद्रादीनां लोकपालत्वाद्गम्यमानक्रियायां समुच्चयोऽस्ति सिद्धं त्विति नित्यासांतरेणेति प्रसंगपरिहारः॥ युगपदेकै
केन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वंद्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वंद्वः॥ गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतंत्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् पृथक् साप्य
न्त इति युगपद्वाचित्वाभावान्न द्वंद्वाभावः॥ ॥ ॥

भा०कै०२ पट्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति विप्रतिषिद्धेषु चेति । येऽर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेनाभिधा
८०
४० नं विरुद्धानां तु सहानवस्थानात् युगपदनुभवाभावात् सह विवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात् पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्टा
इष्टमिति । किं कारणमिति सुखप्रतिघातेनेति । आरादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते दर्शनीयामातेति वक्तावेकार्थी

पट्वीमृद्व्योः समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अ
नुपपत्तिः शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे किं कारणं सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखं यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भा
वप्रतिषेध इति इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयायामाता दर्शनीयामातेति प्रथमतमेतत् प्रा
क्समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति इहापि न दोषो भवति यदप्युच्यते विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति सर्व एव
शब्दाः विप्रतिषिद्धाः इहापि लक्षन्यग्रोधाविति लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः लक्षार्थं संप्रत्याययति ॥ ॥

भावेन मात्रर्थे दन्तिला दर्शनीयाश्च दृष्टसामानाधिकरण्यमत्रास्ति । प्रथमतमिति दन्तो सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविपर्ययं सामानाधि
करण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्याविति सत्त्वापि न दोषः लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्थं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तेन लौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी एम०
च मृद्वी चेति विप्रतिषिद्धा इति विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः ॥ परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् ॥ ॥ ॥ ८०

न्यग्रोधार्थमिति॥ एकस्मिन्नर्थे ऽवगते ऽपर्यायोदर्थान्तरस्य निवृत्तिः इहापीति विरुद्धानाम पर्यायानामेकशब्दाभिधेयतायां ऽविरोधान्तथाहि जन्ममरणयो
विरुद्धयो रूपैकसंज्ञा सहस्रंप्रसयाय क्रियते तदानं छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवसे वेदानीं युगपद्वाचितायां ऽसंभवं प्रति पादयति एवमपीति ऽभिधानक्रमात्
ऽभिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धीरद्धि गुणा विनितत्र शब्दक्रमात् क्रमवदर्थावगमान्न संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः न्यग्रोधश
ब्द इति न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्यनावगतिः स्यात् तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्। तस्मात् द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्ल

न्यग्रोधार्थे निर्वर्तयति न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रसाययति प्लक्षार्थं निवर्तयति ऽन्तरेयुक्तायुगपदधिकरणवचनताद
पपत्ते इहापि युक्तादृश्यतां एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोतीत्य
तः किं युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यं शब्
द पौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेत् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः शब्दपौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्यं चेत् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्ल
क्षन्यग्रोधा इति प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थित एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं यु
गपद्वचनस्य विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति॥ ×र्वापर्याभिधानमिति×२ ॥

प्लक्षन्यग्रोधाविति सा दृष्टैकैकोऽनेकार्थाभिधायी संप्रपन्नं तस्यैवं युक्तायुगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति विग्रहे चेति द्यावेति द्यो शब्दो द्यावा पृथि
व्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक् इत्याकारो गुणो निपातितो शब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वात् गोतो णिदिति द्यावादेशः एवं पृथिवी शब्दो दिवः
पृथिव्यो वक्तीति प्रथमा द्विवचनेवा छन्दसीति सर्वे सवर्णदीर्घः संनमेते इति द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इति पदकारैर्द्विवच नान्त्रयमक्षरस्य संज्ञा निबंध॥
॥ न समप्रकृतिभावस्य विधानाद्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते॥

भा०कै०२
८१
४१

किमेतदिति। यथोक्तमप्रतिपद्यप्रष्टुराह। उपोद्धलकमिति। उत्कृष्टबलकमुद्धलकं प्रसक्तं तत्समीपमनुमानमुपोद्धलकं ॥ आगमसहायानुमानत्वेनोप
न्यासात्। विग्रहे किलेति। सा हि धुर्योदिनिमित्तान्याश्रयेण गावेप्यपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे ऽपि कियन्त एव गावाके ऽ द्रू
ष्टानामपि दर्शनादसंभावनोकार्यसद्यर्थः। युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह समुदायादिति। द्वन्द्वेन समुदायरूपो

किमेतद्युगपदधिकरणवचनतायां उपोद्धलकं विग्रहे किल नामयुगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे समुदायात्सिद्धं समुदा
यात्सिद्धमेतत् किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति द्विवचनबहुवच नाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैका
र्थत्वात्समुदायस्य समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न किं कारणं एकार्थत्वात्समुदायस्य एकार्थो हि समुदायो भवंति तद्यथा शतं यूथं वन
मिति नैकार्थ्यं नायमेकार्थः किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्च प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थस्त
योरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्र संगः तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंग इति चेन्न बहुत्वाभावात्
तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंग इति चेत्तन्न किं कारणं बहुत्वाभावात् नात्र बहुत्वमस्ति किं पुनः बहुत्वाभावादिति यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षो
पि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति याभ्यामेवार्थैकोद्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः ॥ अन्यवाचकेनान्यस्य
॥ वचनं नोपपद्यते अन्यवाचकेनान्यस्य

र्थोभिधीयत इति द्विवचनसिद्धिः नैकार्थ्यमिति उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहिता
वयवभेद इत्यर्थः बहुवचनप्रसंग इति एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् याभ्यामेवेति नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थाविसर्थः अ
न्यवाचकेनेति लौकिकात्प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्यायपति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायको
॥ न युक्ताविसर्थः ॥

एम०
८१

प्लक्षस्येति॥ प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थस्येवाभिधानेनास्य र्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्याल
र्थान्तराभिधायित्वमुच्यते। इत्निविषये चैकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः प्लक्षोपि न्यग्रोध इति न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः एवं न्यग्रोधोपि
प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः॥ कारणादिति शब्दार्थावसायहेतुर्लौकिकव्यवहारो न कारणशब्देन विवक्षितः न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधा

प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानं। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् एवमुच्यते तत्र किं कारणं।
प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भवति। प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः कथं प्लक्षोपि न्यग्रोधः पुनः २
स्यात् न्यग्रोधोपि प्लक्षः स्यात् यावता कारणं द्व्येशब्दनिवेशः कारणं द्व्येशब्दनिवेश इति चेत् तुल्यकारणत्वात्सिद्धं कारणात् द्व
येशब्दनिवेश इति चेत्। एवमुच्यते। तत्र तुल्यकारणत्वात्सिद्धं तुल्यं कारणं। यदि तावत्प्रक्षरतीति स प्लक्षः स्यात् न्यग्रोधेप्येत
द्भवति तथा न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येतद्भवति। दर्शनं वै हेतुः न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो वर्त्तते। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यं। दर्शनं हेतुरि
ति चेत्तुल्यमेतद्भवति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः तुल्यं हि कारणं न वै लोके एष संप्रत्ययो भवति॥ न हि प्लक्ष आ
नीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते। तद्विषयं चेत् तद्विषयं चेत् तत् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वं किं विषयं द्विविषयं॥ २७

भिधायित्वं प्रतीतं। इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह। कारणादिति। प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानं। न्यग्रोहणमधः शाखावस्था
पनं इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। दर्शनमिति लोकव्यवहार इत्यर्थः प्लक्षेपीति लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः क्रियान्वयात् द्विवचनं दर्श
नाच्च॥ तुल्यं हीति। तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः॥ तद्विषयं चेति। द्वंद्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः॥ २७ ॥ ॥

युक्तं पुनरिति॥ किं युक्तमेतदित्यर्थः। बाढमिति। मित्ररूपत्वात् मित्रशक्तित्वाच्च। अश्वः शोण इति। यथाश्वादन्यत्र शोणशब्दो न वर्त्तते तथा विना द्वंद्वा
त्प्लक्षादयो न्यग्रोधादयो न भवन्तीत्यर्थः। यदि तर्हीति। ननु तद्विषयं चेत् उक्ते कोऽस्य दोषः स्यात् अवसरः एवं मन्यते। परस्परसन्निधाने न यदा द्वयोरपि साम
र्थ्यमाहितं तदान्यतरवियोगेऽपि सामर्थ्यहानाभावो यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वह्नौ। अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगमं
तरेणेत्यर्थः। उक्तं स्यादेतत् द्वंद्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेवताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ सहभूतावि ति।

युक्तं पुनर्यन्नियतविषयानाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तं। अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्। अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दाः दृश्यन्ते। तद्यथा। स
माने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति। अश्वः शोण इति। समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति। अश्वो हेम इति। समाने शुक्ले वर्णे गौ
श्वेत इति भवति अश्वः कर्क इति। यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्लक्षः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः एकेनो
क्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगोऽनुपपद्यते प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्त
त्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेन्न। किं कारणं अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोध
प्रयोगः अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः यावता [redacted] इदानीमेवोक्तं प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्य
ग्रोधोऽपि प्लक्ष इति सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः
स्वाभाविकं। स्वाभाविकमभिधानं अथ वेह कौचित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौचित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः न्यग्रोध इवायं
न्यग्रोध इति। तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्। किमिमौ
भारोद्यंतत्वसारस्परशन्नत्वाविर्मावात्। प्राथमकल्पिकाविति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात् तदर्थावसा
यानुरव्यावित्यर्थः। कौचिदिति। तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात् तद्रूपात् गौण इत्यर्थः। यथोक्तं यदि प्लक्षरजनीसादि। संदेहः स्यादिति॥ उपक्रमे संदेहो गौणस्या
र्थस्य संभवमात्रेण। ननु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति न तु तनः संदेहः॥

[redacted] [illegible]

भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह ॥ इयमिति । दुःखेति । मतीनामनुपारोहात् । दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । दृष्टव्यवहारो हि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्द
स्य न्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते ॥ न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्ते पर्यायप्रतीतेः । वृत्तिः
यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात् ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति यु

से यं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निबंधनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति । तदपि छांदसं तत्र सुपां सुपो भवंतीति से
व सिद्धं सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे द्वंद्ववचने समासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसंग इति । नैष दोष
ः ॥ इह चेद्वंद्व इतीयता सिद्धं । कथं पुनस्तेन नाम वृत्तिः स्यात् । शास्त्रे ह्येषः शब्दे संभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥ सोयमेवं सिद्धे सति यद् ग्र
हणं करोति तत्स्यैतत्प्रयोजनं । एवं यथा विज्ञायेत । चेन कृतोऽर्थश्चार्थ इति कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ॥ ॥ ॥

गपद्वाचिता प्रतिपत्तिः । लिंगदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह । यच्चापीति ॥ एकवचनस्यास्थाने द्विवचनमित्यर्थः ॥ चेन कृतोऽर्थ इति । अर्थे शब्द[redacted]स्य सन्निधाना
दुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इत्यर्थः ॥ ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं वा स्यात् प्रकाशनं वा । न तावदुत्पादनं तावदुपपद्यते ॥ न हि शब्दैरर्था उत्पाद्यं
ते । यथोक्तं न हि शब्दकृतेन नाम अर्थेन भवितव्यमिति ॥ अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसंग इति मत्वा पृच्छति कः पुनरिति ॥ ॥ ॥

भा०कै०२
८३
83

समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः। यथा योगयागमश्वं पुरुषमित्यादौ वाक्ये परस्परानपेक्षाणां गवादयोनयन
क्रियासंबध्यंते तत्र चेत्येतेनोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैवयः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वंद्वो गामश्वमित्यत्र तु विनापि चेन समुच्चया
वगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते॥ सामर्थ्ये त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नात्रा सामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः प्लक्षश्चेत्युक्त इति।

समुच्चयः अन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति॥ समुच्चये प्लक्षश्च सुक्ते गम्यते एतत् न्यग्रोधश्चेति। अन्वाचये प्लक्षश्च सुक्ते गम्य
ते एतत् सापेक्षोयं प्रयुज्यते इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च सुक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहा
य इति। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च सुक्ते समाहारे पि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति तत्रायमप्यर्थः॥ ॥ ॥

न्यग्रोधोदृश्यतामिति सुक्ते यदा प्लक्षश्च सुच्यते। यदा लेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासंबंधात् भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमि
ति अन्वाचये समासाभावः प्रधानाभिधायि परं चार्थेन वर्तते अपि तु प्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावात् द्वंद्वाभावः इतरेतरयोगः प
रस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता च शब्देनेव इति तत्र समासो भवति॥ समाहारे पीति। तत्रापि परस्परसहित
तावगमात॥ ० ॥

रामः
८३

द्वंद्वैकवद्भाव इति॥ युगपदधिकरणवचनतायां द्वंद्वे तु वक्तव्यः स्यात् एकैकस्यानेकार्थत्वात्। न च विषयविभागार्थो सो वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभा
गस्य सिद्धत्वात्। दशादिभिरिति। आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यंते विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वंद्वे न कश्चिद्दोषः वचनमिति द्विवचनं

द्वंद्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति। समाहारैकत्वादेव सिद्धं। एकादश द्वादशेति कोयं समासः एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्वः एकादीनां दशादि
भिर्द्वंद्वः समासः। एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसंगः एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्रा
प्नोति एकविंशतिः सिद्धं त्वधिकांतात् संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे धिकलोपश्च सिद्धमेतत् कथं। समानाधिकरणाधिका
रे वक्तव्यं। अधिकांता संख्या संख्यया सह समस्यते अधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति। एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः
द्वाविंशतिः। यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति। यद्धि तत्संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वंद्व इत्येवं तत् किं पुनः कारणं द्वंद्व इत्येवं
तत् इह माभूत् शतसहस्रमिति। अस्तु तर्हि द्वंद्वः। ननु चोक्तं एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसंग इति। नैष दोषः
सर्वो हि द्वंद्वो विभाषैकवद्भवति। यदा तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिंगं प्राप्नोति। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य चार्थे॥ ॥

बहुवचनं चेत्सर्वः। सिद्धं त्विति। शाकपार्थिवादित्वात्। शतसहस्रमिति। षष्ठीसमासः सर्वो हीति। तिष्यपुनर्वस्वोरि[redacted] त्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतत् ज्ञापि
तं लिंगमशिष्यमिति। स नपुंसकमिति न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०२
८४

उपसर्जनं॥ परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति। वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः। नवेति। निसेषुशब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रं इहतु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन प्रयत्नेनेत्यर्थः। इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति। अथ

उपसर्जनं पूर्वं। किमर्थमिदमुच्यते। उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं। उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते। परप्रयोगो माभूदिति। नवा निष्ठादर्शनात्। नवा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणं। अनिष्टादर्शनात्। नहि किंचिदनिष्टं दृश्यते नहि कश्चिद्राज पुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुंक्ते। यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। अथ यत्र द्वे षष्ठ्यंते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति। राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति। षष्ठ्यंतयोः समासेऽर्थाभेदात् प्रधानस्य पूर्वनिपातः षष्ठ्यंतयोः समासे अर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति। एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति। अर्थ इत्यभिन्न इति कृत्वा
प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति॥ उपसर्जनं॥ ॥

यत्रेति राज्ञः पुरुषस्येति द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातानियमप्रसंगः। अर्थाभेदादिति॥ उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वाप्रधानस्यैव भवति पुरुषस्यात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षयान्यतीरिच्यत इत्यर्थः॥ नचेदमिति। अबुधत्वान्निराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः॥ ॥ एम०
८४

अल्पाच्तरं॥ किमयमिति किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः द्वयोरिति। प्लक्षन्यग्रोधाविति सादृशेव स्यात्॥
न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्। बहुषु तु सहिते बुद्धिवचनोपपदत्वाभावात्तरपो नु सक्तिरिति तत्रानियमप्रसंगः।
तत्र च शंखदुंदुभिवीणानामिति तत्र दुंदुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात्। अतं चेतरपि दुंदुभिशब्दापेक्षयाल्पाच्त्वसद्भावाच्छंखवीणा

अल्पाच्तरं किमयं तं चेतरनिर्देशः आहोस्विदतं चं किं चातः यदि तं च द्वयोर्नियमः बहुषु नियमः तत्र को दोषः शंखदुंदुभिवीणानामिति
न सिध्यति दुंदुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति। अथातं चे मृदंगशंखतूणवाः पृथग्वदंतिसंसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवा
नामिसेतन्न सिध्यति। यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावत्तं चे ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुषु नियम इति तत्र शंखदुंदुभिवीणानामिति न
सिध्यति दुंदुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति॥ नैष दोषः यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति। अथवा पुनरस्त्वतं चं।
ननु चोक्तं। मृदंगशंखतूणवाः पृथग्वदंतिसंसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामिसेतन्न सिध्यतीति अतं चेतरनिर्देशे शंखतूणव
योर्मृदंगेन समासः अतं चेतरनिर्देशे शंखतूणवयोर्मृदंगेन सह समासः करिष्यते। शंखश्च तूणवश्च॥ ॥ ॥

पादयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुंदुभिशब्दस्येति दोषाभावः। मृदंगशंखतूणवा इति। शंखशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तं चे तु त
रपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुषु नियमादेतद्रूपं सिध्यति। यदेतदिति। तं चे दोषप्रसंगात्। प्रयोजनाभावाच्चतरनिर्देशो न कृत इत्यर्थः॥ अतं चे तु तस्मिंस्त
स्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनं॥ ॥ ॥

भा०कौ०२
८५
85

शंखतूणवाविति॥ नियतद्वन्द्वविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः। तूर्यांगाणामिसपि न भवति। शंखस्यात् तूर्यांगत्वादि सेके तूर्ये शिल्पोपजीविन एव तू
र्यांगत्वेन गृह्यंते। तेषां हि मुख्यं तूर्यांगत्वमिति परे॥ अथ यत्रेति। यदि जातिपदार्थपक्षस्तदाश्रीयते तदा लक्षणं ऽऽ वृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणा
मनियमेन भाव्यं। अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्त्तनात्सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति॥ उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशात् जातिपक्षा
मर्दंगस्य
शंखतूणवौ शंखतूणवौ च मृदंगशंखतूणवाः। रामश्च केशवश्च रामकेशवौ रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामके
शवानामिति। अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसंगः किं तत्रैकस्य नियमो भवति आहोस्विद् विशेषेण अनेकस्य प्राप्तावेकस्य नियमोऽनिय
मः शेषेषु अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेषु नियमः। पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्लमृदव इति। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण
समानाक्षराणां। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः शिशिरवसंतावुदगयनस्थौ। कृत्तिकारोहिण्यः। अ
भ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यं। मातापितरौ श्रद्धामेधे। लघ्वक्षरं लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यं। कुशकाशं। शरचापं अपर आह।
सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी। वर्णानामानुपूर्व्येण वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनि
पातो भवतीति वक्तव्यं। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुश्च ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ। संख्याया अल्पीयसः संख्याया अल्पीयसः पूर्वनि
पातो भवतीति वक्तव्यं। [redacted] एकादश द्वादश धर्मादिषूभयं। धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यं। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुण
श्रयेण उदगयनस्थाविति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगदर्शनपरमिदं। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पितुरपेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वं श्रद्धामेधे इति स सांश्रद्धाया राम०
मर्थक्रियाकारित्वामेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वं लघ्वक्षरापीति पूर्वविप्रतिषेधेन दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा व ८५
र्णानामिति। वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण नामानुपूर्व्यं। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः एतच्च द्वंद्वविषयमिसाद्वेकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥१०

एव० द्वंद्व१

मध्यवि०

सप्तमी विश्वदेव इति। यदा विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणं। विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतत् अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्मात् द्विपुत्रः इत्याद्युदाहरणं॥ परत्वात्संख्याया इति शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्या सर्वनाम्नोरिति न कृतं॥ ॥

=सर्वनामसप्तमी ग्रहणं त्रिया तः पोषपक्षे समानाधिकरणेनानिति वार्त्तिक मते च समस्यंतानां समासज्ञापनार्थमेकविभक्ती सत्यापूर्वनिपात इति असत्यप्रतिषेधो वाध्यसामान्या चिंतौ चेति पक्षे सप्तम्यंतस्य पूर्वनिपातप्रतिषेधे प्राप्ते विधानार्थं

सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्रः द्विभार्यः अथ यत्र संख्या सर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यं। परत्वात्संख्यायां अन्याय अन्यायवा प्रियस्य

गुडप्रियः ३ पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यं। प्रियगुडः सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनं सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यं। गडुकंठः गडुशिराः सप्तमी॥ निष्ठा निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनं। निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यं। शार्ङ्गजग्धी पलांडुभक्षिती। मासजाता [redacted] सुखजाता दुःखजाता नवोत्तरपदस्यांतोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। उत्तरपदस्यांतोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य। यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परा निष्ठा भवतीति॥ प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसंगस्तस्मात् राजदंतादिषु पाठः प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति॥ अकृतमितप्रतिपन्ना इति॥ तस्माद्राजदंतादिषु पाठः कर्त्तव्यः॥ ॥ ॥ ॥

निष्ठा॥ प्रतिषेधे त्विति॥ अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनामंतोदात्तत्वप्रतिषेधात् अंतोदात्तविधाज्ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०२ नवेति। गउत्तरपदांतोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते। यदि च परनिपातस्तत्तत्र संगे नान्यथा॥ कडाराः॥ बहुवचननिर्देशादिति। कडारशब्दस्यैकत्वा
८६ देकवचने कर्तव्ये साहचर्याद्गोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा त्रिगोयांतीति॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्र
86

नवाकर्तव्यः। अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परनिष्ठा भवतीति। प्रहरणार्थेभ्यश्च। प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्त
व्यं। अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दंडपाणिः द्वंद्वे घ्यजाद्यदंतं द्वंद्वे घीसस्मा जाद्यदंतमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन द्वंद्वे घीस
स्यावकाशः पटुगुप्तौ। अजाद्यदंतमित्यस्यावकाशः उष्ट्रखरौ॥ इहोभयं प्राप्नोति। इंद्राग्नी॥ अजाद्यदंतमित्येतद्भवति विप्रतिषेधे
न उभाभ्यामल्पाच्तरम्। उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन द्वंद्वे घीसस्यावकाशः पटुगुप्तौ अल्पाच्तरमित्यस्यावकाश
ः वाग्दृषदं। इहोभयं प्राप्नोति वागग्नी। अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन अजाद्यदंतमित्यस्यावकाशः उष्ट्रखरौ अल्पाच्तर
मित्यस्यावकाशः वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति वागिंद्रौ। अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन कडाराः कर्मधारये। कडारादय इ
ति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात् गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुलः खंडवात्स्यः। वात्स्यखंडः तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। बहुवचननिर्देशा
त्कडारादय इति विज्ञास्यते॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये भगवत्पतंजलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम्॥ एम०

कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम्॥ ॥द्वितीयः॥ पादः॥ समाप्तः॥ ॥श्रीसंकटादेव्यायोन्नमः ८६

अनभिहिते॥ प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारंभवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति॥ किमिदमिति। अभि पूर्वेस्तावद्दधातिर्बंधनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्त्तते॥ अस्याभिधानीमादत्तइत्यत्र बंधनवृत्तिः अभिहितश्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः अभिहितार्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां बंधनोद्यर्थवन्तु श्यासंभवात्प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः

अनभिहिते॥ अनभिहित इत्युच्यते॥ किमिदमनभिहितं नाम। उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थांतरं॥ यावद्भूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते॥ अनभिहितवचनमनर्थकं किंकारणं अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते॥ अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति। क्वान्यत्र चित्रगुः शबलगुर्बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। गर्गाः वत्साः विदाः॥ ॥ ॥

प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह॥ उक्तमिति प्रतिपादितमित्यर्थः। यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति यावद्बूयादिति॥ यावता वक्ष्यत्रे निपाताव भिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः॥ अनभिहितवचनमिति। अर्थप्रत्यायनार्थो हि शब्दः प्रयुज्यते सचार्थो यदा शब्दांतरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दांतरस्य प्रयोगेणानभाव्यं॥ अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगते ये शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दांतरप्रतिपादिते र्थे॥ ॥०॥

भा०कै०२
८९
87

यत्रत्र्यप्पामिति॥ यत्रंते नात्रंते न चेत्सर्थः। यत्रत्रोस्तु लुप्तत्वादर्थो भिधानं न संभवति। न्याय्योसन्निरिति। उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्धा न्याय उच्यते॥ बहुवचनोदाहरणं गार्ग्यो गार्ग्याविति एकत्रय त्रेव परदेशस्यावष्टब्धत्वादणाउत्सस्य भावात्॥ बहुवचने तु यत्रत्रो लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थत्वाश्रये णौवाणोनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या सप्तपर्ण इति॥ वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते। अस्ति चेह वीप्सा सप्तसप्तपर्णान्यस्येति। समासे न तु शब्दश

उर्वोः यत्रत्र्यप्पामुक्तत्वादयत्सार्थस्य न्याय्योसन्निर्ने भवति। सप्तपर्णो ष्टायद इति समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः द्विर्वचनेन भवतीति॥ यत्राव उच्यते चित्रगुः शाबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यं। यदप्युच्यते गार्ग्याः वत्साः विदाः उर्वा इतियत्रत्र्यप्पामुक्तत्वादपत्सार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते॥ ॥ ॥

=ननु चित्रगुरस्तीतियत्रनिर्देश्योनस्तिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह·वाक्यैर्यस्योनीति·अन्यपदार्थउपसंक्रांत= ने भवतीति॥
=त्वादिति·तथाचान्यपदार्थाभिधायिनोस्तियोरस्तिसामानाधिकरण्यमपिस्वार्थदशायां विशिष्टयोरस्तिसामानाधिकरण्याभावइतिभावः। ननु दियमानचित्रगोसंबंधवतश्चित्रगुरितिगोबोधवाक्यार्थेप्यस्तिसमानाधिकरण्येभवत्येवेत्यत आह·तत्रैवांतर्भूतत्वा

स्तिसामान्याद्वीप्सायागमितत्वाद्द्विर्वचनाभावः॥ आरंभवादी दृष्टांतेषन्यथासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह॥ यत्राव इति॥ न चात्रास्तिनेति वृत्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसंक्रांतत्वादस्त्यर्थस्यतत्रैवांतर्भूतत्वात्स्वार्थस्यसंसर्गत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। यदात्वन्यपदार्थेनतद्गुणप्रतिपिपादयिषितातदा चित्रगुमानिति भवत्येव॥ ॥ ॥ राम० ८७

नचैतदिति॥ समर्थो नाम प्रथमादिसधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यंतात्प्रत्ययेन माभूत् न त्वपत्यवाचिनः यञञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधा
यिनीति अपाए न भवतीत्यर्थः। पदत्वेति। वीप्समानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्वार्थस्य वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः अ
मोक्तत्वादिति॥ भावकर्मणोः कर्त्तरि विकरणार्थो इति [redacted] पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तं॥ तत्रापि न्यथासिद्धमाह॥ ॥नन्विति। तत्रचोक्तत्वस्य दृष्टांता
भावाद हेतुत्वं। नानादेशत्वादिति॥ विरोधो बाधकारणं न विशेषो [redacted] पविधानमेव॥ वार्त्तिककारस्य चेदं दर्शनं। भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषवि
नचैतत्समर्थो नां प्रथमं। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतं। पदस्य च्यते समर्थः परोंगः षष्ठापदइति। समासे नोक्तत्वाद्वीप्सायाः द्विर्वचनं न भवतीति॥ प
दत्वद्वीप्सायुक्तेनादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्सर्वे शिपर्वणि सत्रपर्णान्यस्य॥ पंचौ पंक्त्या वृष्टो पदान्यस्य अमम्बरुजकस्तु तर्हि अमम्। भिनत्तिच्छि
नत्ति। अमोक्तत्वात्कृते त्वस्य कर्त्तरि शप् न भवति। बरुच्। बरूकृते बरुभिन्नमिति। बरुचोक्तत्वादीषत्समाप्तेः कल्पबादयो न भवंति। अकच्। उच्चकैः नी
चकैरिति। अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवंति। ननु च अमम्बरुजकचोपवादाः ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यंति। अमम्बरुजकस्तु नानादे
शत्वात् उत्सर्गाप्रतिषेधः समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति॥ नानादेशत्वान्न प्राप्नोति॥ किं पुनरिहाकर्त्तव्योभिहिताधिकारः क्रियते। आहोस्वि [illegible]
धानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्राबोचत् तत्कृतानं च दृष्टिदानस्यविरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते। तदेवं अमादिदृष्टांतावष्टंभेन हेतुत्वमुक्तत्वं स्यापितं स्वपद
इदानीमारंभवादी पक्षांतरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति॥ किं पुनरिति। आहोस्विदन्यत्रेति। अपपूर्वो द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् अमा
॥ दिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्त्तव्यः सन्न क्रियत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०२ मत्साख्यानमाह॥ इहाकर्त्तव्य इति। अपूर्वौ द्वाविसादौ तु गतार्थेसार्पिदि शब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते। अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावा
८८ देव सिद्धः इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सत्त्वं समर्थयितुमाह॥ अनभिहितस्त्विति॥ कर्मणि द्वितीयेसादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता
४३ तत्पदे कत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकं यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्मद्वितीयार्थः संपद्यते। तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं
भवति तदा गतार्थत्वाद्द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेण। यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणोपदे कत्वादि तत्र

इहाकर्त्तव्यः क्रियते। एष एव हि न्यायः पदभिहिते विहितं न स्यात् अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनं। कः पुनर्विभक्त्य
र्थः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेषु नभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय माभूवन्निति तस्मादनभिहितवचनं॥
तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं एकत्वादयो विभक्त्यर्था इति॥ ॥ ॥

द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यंते ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिषु नभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसंगे तन्निवारणा
य कर्त्तव्योनभिहिताधिकारः कर्मणि द्वितीयेसादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति कः पुनरिति। एकत्वादय इ
ति कर्मणि द्वितीयेसादिसप्तमीनिर्दिष्ट एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तत्त्वभिधेयप्रतिपादनाय निमित्तत्वायेति॥ कर्माद्या एम०
श्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोस्त्येवेत्यभिप्रायेणोक्तं॥ ॥ ॥ ८८

अभिहित इति॥ यदा वक्ष्यमाणेनाकर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिके नैवोक्तत्वात् रक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्रा
प्नोति। एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्त्तत एवेति दोषाभावः प्रसंख्यानवादाह नन्वक्वचिदिति वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिके नोक्तेपि तद
र्थे प्रथमा भविष्यति॥ द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति। तिङोक्त इति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्ति

अभिहिते प्रथमाभावः। यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेषु नाभिहितेषु सामर्थ्यादन्ये विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति। वृक्षः
प्लक्षः। किं कारणम्। प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति। नन्वक्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः उच्यते च प्रथमा सा वचनाद् भविष्यति॥ त
वैवं तु खल्वेष दोषः यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाऽभाव इति प्रथमा तेन प्राप्नोति कथं च सोदनं देवदत्त इति। किं कारणं तिङो
क्ता एकत्वादय इति। अनभिहिताधिकारं च लंकरोषि परिगणनं च नन्वक्वचित्तिङा एकत्वादीनामनभिधानं उच्यते च प्रथमा सा वचनाद् भविष्यति।
ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्ष इति। अत्राप्यभिधानमस्ति। कथं वक्ष्यसे तत् अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वृक्षः
प्लक्षः अस्तीति गम्यते। न वैवं तु खल्वेष दोषः यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते प्राप्नोति॥ कटं करोति॥ वा
विधानं पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः परिगणने चेत्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङा स्यैकत्वस्याभिधानमिति
प्रथमाया अप्रसंगः आरंभवादाह। नन्वक्वचिदिति। सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति॥ प्रातिपदिकार्थे सत्त्वे सर्थः। भवन्तीपर इति। लु
ट्परइत्यर्थः। तत्र वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वादभिहितेप्येकत्वादौ प्रथमा भवति। एवमारंभवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे

भा०कै०२ भीष्ममिति॥ भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतीति क्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीया
८६ याऽप्रसंगात्प्रथमा प्राप्नोति। आरंभवादिनस्तु परिगणनात्कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यती
८७ ति न दोषः कर्म्मविशेषण इति। भीष्मादियुक्तकटसंबंधिकर्मत्वं प्रतिपाद्यं तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मा
दिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति। न ह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्यायितुं शक्यते। अथ वेति। यद्यलं करोतिक्रियया पुनरिष्टत

भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति कान्तर्हि प्राप्नोति
प्रथमा तद्यथा कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति। करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति।
कान्तर्हि प्रथमा नैष दोषः न हि समानाभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनं सामर्थ्यान्नो विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति। अस्ति च सामर्थ्यं।
किं कर्मविशेषो वक्तव्यः अथ वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणि तेन सिद्धं अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्विती

यं तत्संबंधकर्म्म द्रव्यं गुणाश्च न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यतीति तत्र करोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणवि
शेष्यभावः यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबंधस्तथापीप्सिततमत्वप्रकर्षस्याश्रितत्वात् द्रव्यस्यैव क्रियांतर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यै
व कर्म्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह। अथ वेति। तत्सामानाधिकरणादिति। भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि विशेष्यसंबंधिन्येव विभक्त्या भाव्यं। तदेकयोग राम०
क्षेमत्वात्॥ केवलानां च प्रातिपदिकानां प्रयोग इति नियमादप्रयोगार्हत्वात् ततो यथेष्ट्यारसु हृदः स्वयं निर्देना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः ए ८९
वं गुणा अपि॥

= क्रियांतरे आसनशयनादिरूपे क्रियाविशेषे ०२ =

ऽप्रत्ययेन द्वितीयायाविधमर्थं दर्शयति। अस्ति खल्वपीति। अनवयवेनेति। साकल्येन सर्वमिति। भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः। कटस्थमिति प्रातिपदिकार्थगतायाः एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। न कर्मविशेष इति। भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः। एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह। तद्वैवेति। एष दोष इति वक्ष्यमाणः। प्रातिपदिकेनोक्तत्वादित्यनभिहितेन कत्वाद्यभिधानाय तद्विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति। प्रथमायाः प्राप्तिः। आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह। कर्मादिष्वपीति। यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहुषु

अस्ति खल्वपि विशेषः कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च कृतः कटः भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च। करोतेः कस्यमानः कः। अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते कट शब्दात् पुनः कस्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत् शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः। तद्वैव तु खल्वेष दोषः यस्य तेऽकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अनभिहिते प्रथमाऽभाव इति प्रथमा तेन प्राप्नोति। कः एकः द्वौ बहव इति किङ्कारणं प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति। कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अपवर्गमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे

बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां चाभ्युपगन्तव्यात् गुणप्रधानभावः एवं तु तस्य विपरीतः तत्र प्रातिपदिका ऽत्व इति। न चैकत्वादीनामेकत्वार्थगते कत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिवाक्यार्थस्तस्य संपद्यते। कर्मण एकत्व इति नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनां च विशेष्यत्वं तत्र कस्मात्कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते। नैष दोषः प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टकर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः तत्स्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोऽपि प्रथमानस्यादित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰२ अथ संतीति॥ व्यतिरिक्तानीत्यर्थः। नन्वेकं हरिणा निमित्तमेकं इत्यत्र विभक्त्यानाभिधीयते। न ह्यत्र तु परैकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्त्तत इति। यथा शतमित्यत्र प्रवृत्ति
९० निमित्तं शतसंख्यान्या अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या तथैकमित्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे। एवं शब्दशक्त्या
९० श्रयेणैकत्वादिभेदेन समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह॥ अथ वेति। गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्य
र्थः। यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दात् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः यत्स्येमा विति॥ यस्मिन् द्र

अथ संतिममापि संति। तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति॥ अथ वा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्योसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वा
दय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशे
षितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनं उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति। अथ वा समयाद्भविष्यति॥ य
दि सामपि कीन नियोगतः अन्याः कस्मान्न भवंतिकर्म्मादीनामभावात्॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी॥ ॥

व्येस्थित एकत्वादिर्गुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः। संख्येयमविशेषितमिति केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमा
या अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात्॥ एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह अथ वेति। समयादिति परस्य सस्मात्प्रत्ययपरे
व प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवं रूपादित्यर्थः। कर्म्मादीनामिति। कर्म्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात्॥ षष्ठी तर्हीति कर्म्माद्यभावः शे राम॰
ष इति भावः॥ ॥ ॥ ९०

अशेषत्वादिति॥ प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावः अर्थतो व्यवस्थेति सामर्थ्यादित्यर्थः एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्राति
पदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तत्र यथा समस्य पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवतीति त
था कर्त्तव्यमि[illegible]त्यर्थः तदेवं संख्याविभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितं औपगव इति अपत्यप्रत्ययवत् संबंधस्य तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भ

अशेषत्वान्न भविष्यति॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्ये
कवचनद्विवचने प्राप्नुतः अर्थतो व्यवस्था भविष्यति॥ परिगणनं कर्त्तव्यं॥ तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसं
ख्यानं कर्त्तव्यं। तिङ्. क्रियते कटः। तिङ्. कृत् कृतः कटः। कृत्तं तद्धितः॥ औपगवः कापटवः। तद्धित। समासः। चित्रगुः शबलगुः समासः। उत्सर्गे हि प्रा
तिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनं। उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या। कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं द
र्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति॥ ॥ ॥

वृत्ति। चित्रगुरिति। समासेन तस्य स्वामिसंबंधस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः। उत्सर्ग इति अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः॥ यत्र बहूनि प्रातिपदिका
नि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकेनोत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात्॥ ०॥

भा०कै० २ परिगणनमंतरेणाप्येतद्दोषंपरिहर्त्तुंशक्यतइति। कातर्हीति। अनभिहितइतिपर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधेचदोषदर्शनात्तच्चिरएकतरेणापदेशोऽभावेनकर्त्तुमाह। द्वयोरि
९१ ति। प्रासादआस्तइत्यत्रसदिक्रियायाआसिक्रियायाश्चैकमधिकरणंप्रासादाख्यं। तच्चान्यतरेणसदिप्रत्ययेनद्युत्वाभिहितमितिसहितेनेतिसप्तमीनप्राप्नोति।
९१ अभिहितादन्यइत्यत्रापिपक्षेऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वंनास्तीतिनप्राप्नोतीति। इयंचकारकंमन्यतेतद्व्यतिरेकेणशक्तिसद्भावेप्रमाणाभा

कातर्हिस्यात्। षष्ठीशेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति। अन्याऽपिनप्राप्नुवंतीतिकिंकारणं। कर्मादीनामभावात् समयश्चकृतः नकेव
लाःप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइतिनचान्याउत्पद्यमानाएतमभिसंबंधमुत्सहंतेवक्तुमितिकृत्वाद्वितीयाभविष्यति। अथवाकारो
पिकर्मभीप्सायोऽपितत्रकर्मेणीसेवसिद्धं। अथवाकारकएवकर्मत्वसामानाधिकरण्याद्द्वीप्सादि[redacted]प्योद्वितीयाभविष्यति। तस्मान्नार्थःपरिगणे
नद्वयोःक्रिययोःकारकेऽन्यतरेणाभिहितेविभक्त्यभावप्रसंगः द्वयोःक्रिययोःकारकेऽन्यतरेणाभिहितेविभक्तिर्नप्राप्नोतिप्रासादेआस्तेशयने
आस्तइति। किंकारणंसदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमितिकृत्वासप्तमीनप्राप्नोति। नवान्यतरेणानभिधानं। यतोऽनभिधानेनतदाश्रयासप्त
मीभविष्यति। कुतोनुखल्वेतत्सत्यभिधानेचानभिधानेचानभिहिताश्रयासप्तमीभविष्यति। नपुनरभिहिताश्रयःप्रतिषेधइति॥ ॥

वात्। नतावत्सत्त्वलक्षणंद्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदिसमुपजायते। द्रव्यस्वरूपातिरेकेणशक्तिरूपानुपलंभात्। प्रत्यक्षाप्रवृत्तौचतत्पूर्वकस्यानुमानस्या
पिशक्तिसद्भावावेदनेनास्तिप्रवृत्तिः कार्यंचद्रव्यस्वरूपायत्तमेवेतिकार्य[redacted]व्यतिरेकादपिनास्तिशक्तिसद्भावावगमः पर्युदासंशक्तिसाधनप राम०
"क्षंचाश्रित्याह। नवेति। प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याहकुतोनुखल्विति॥ ॥ ॥ ९१

पर्युदासमाश्रित्याह॥ अनभिहिते हीति। पर्युदासेपि दूषणमाह। यद्यपि तावदिति। आसनं आस्तं इत्यत्र केवलासनक्रियातस्मात् अधिकरणे ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः। अत्राप्यन्यत्वमिति भिन्नपदत्वसापेक्षे भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबंधे अनेन विभक्त्ययो निवार्यते ननु वाक्योपात्ते। आस्तिः साधनमिति। आसनमित्यत्र यास्तिक्रियातस्या आस्तिक्रियासाधनं। कथमिति चेत्। उच्यते। आस्यते स्मिन्निति आसनमुच्यते। यदि चासनक्रियास्तेसन्निधीयते ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते॥ एवं सामर्थ्यादासेरास्तिः कर्त्ता भवति। नन्वेवं सत्यासनमित्यत्रया आस्तिक्रिया

अनभिहिते द्विविधानं अनभिहिते सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रात्मा चान्या च क्रिया॥ यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथं। आसने आस्ते शयने शेत इति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति कुतः साधनभेदात्कालभेदाच्च एकस्यात्रासेरास्तिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्य वाक्यस्य साधनं वर्त्तमानकालश्च प्रत्ययः॥ ॥

दिशा २

सा अन्यस्या आस्तिक्रियायाः साधनं भवति। न त्वस्या अन्या। एवं तर्ह्यर्थांतरे स्वयं च सताऽसत्यंतरयमत्र परमार्थः आसनशयनकरणयोरासनसंप्रदानादेरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरेव अपेक्ष्यते ततश्चास्तिः साधनमिति साधनांतर निरपेक्षः क्रियते शब्दस्तु सत्त्वयेके वलमात्रास्तिक्रियाधारो यत इत्यर्थः॥ सर्वकालश्च प्रत्यय इति कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् वाक्यमि ॥
इति॥ देवदत्तादिकमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०२ किंपुनरिति। यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव तत्त्वाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारेण न संगच्छते। अथ शक्तिः साधनं तदा तस्याभेदादभिहितत्वानभिहितत्वसं
९२ भवादुक्तिसमाधानमिति मत्वा न समभ्यस्तः आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता। स एव पृच्छति। किंपुनरिति। गुण इत्याहेति। अयं भावः। यदि द्र
९२ व्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धना बाधितप्रसङ्गाभिन्नविषयत्वान्नानार्थक्रियाकारणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्यात्। दृश्यते चासौ विति
=एवमनुमानं द्रव्याश्रिताया शक्तिर्द्रव्यप्रतियोगिकभेदवती परस्परप्रतियोगिकभेदवती च ... निबन्धनप्रमाभिन्नविषयत्वे मितिभिन्नविषयकव्यवहारविषयत्वाद्घटपटादिवदिति०१=
किंपुनर्द्रव्यं साधनम् आहोस्विद्गुणः। किं चातः। यदि द्रव्यं साधनं नैनदन्यदुक्तस्याभिहितत्वात्। अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात्। अन्यो
हि सद्गुणः अन्यश्चासौ गुणः। किंपुनः साधनं न्याय्यं गुण इत्याह। कथं ज्ञायते। एवं कश्चित्कंचित्पृच्छति क्व देवदत्त इति। स तस्माचष्टे असौ वृक्ष इ
ति। कतरस्मिन्य आस्तिष्ठतीति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्तृत्वं संपद्यते। द्रव्ये पुनः साधने सति यत्त्वमेकमेव
स्यात् करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव। अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनभिहितवच
नमनर्थकं किं कारणं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् अनवकाशा प्रथमा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा प्रथमा कोऽवकाशः अकार
कं वृक्षः प्लक्ष इति। अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्ति भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति। अवकाशोऽकारकमिति चे
नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह। अनभिहितवचनमिति क्रियते कटं कृतः कटइत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणाय अनभि
हिताधिकारः क्रियते। यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात्। तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यती ॥ राम० ९२
ति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणोत्सर्गः। वृक्ष इति क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यंतराप्राप्तिं मन्यते॥ ॥

अस्तिर्भवंतीपर इति॥ ज्ञातंवस्तुपरंप्रतिपादयितुंशब्दःप्रयुज्यतेज्ञानंचसमतइतिप न क्रियापदांतरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गेतःसत्ताप्रतीतिरित्यस्ती
तिक्रियापदानुषंगात्कर्त्तरितृतीयाप्रसंगादनवकाशाप्रथमेत्यर्थः प्रतिषेधाद्वेति॥ सावकाशत्वमप्युपगम्येदमुच्यतेषष्ठीति क्रियाकारकसंबं

अस्तिर्भवंतीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिगम्यते वृक्षः प्लक्षः अस्तीतिगम्यते विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः अथवा द्वि
तीयादयः क्रियंतां प्रथमा चेति। प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधे न द्वितीयादीनामवकाशः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति।
प्रथमाया अवकाशः अकारकं वृक्षः प्लक्ष इति। इहोभयं प्राप्नोति कटं कर्त्ते भीष्म उदारं शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति
विप्रतिषेधेन न सिध्यति परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्याप्तस्त्वप्रति
षेधार्थे। कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कट इति। सकर्थं कर्त्तव्यः पद्येकत्वा
द्योविभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयोविभक्त्यर्थाः नार्थोनभिहिताधिकारेण अनभिहि॥ ॥ ॥

धसद्भावात्॥ अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकाभावात्। कर्त्तव्यः कटइति। प्रथमां परत्वाद्बाधित्वा कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति
१९ इतितद्बाधनार्थोनभिहिताधिकारः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कौ०२ ६३ ९३

कर्म्मणि॥ समयाग्राममिति। सामीप्यसंबंधे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः एवं निकषायोगे हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोतिऽभितो ग्राममिति पर्य
भिभ्यां चेति तसिलंतावभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्त्तेते तद्योगेपि षष्ठ्येव प्राप्नोति। आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभितः श
ब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोतिऽध्यधि ग्राममिति। उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोऽत्रोपर्यर्थे वर्त्तते इति षष्ठी प्राप्नोति धि

कर्मणि द्वितीया॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं समया। समया ग्रामं। समया निकषा। निकषा ग्रामं।
निकषा। हायोगे। हा देवदत्तं हायज्ञदत्तं। अपर आह। द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं द्वितीयावि
धानेऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अभितो ग्रामं। अभितः। परितो ग्रामं। परितः। समया ग्रामं समया। निकषा ग्रामं निकषा। अध्यधि ग्रामं। अध्यधि। धिग्जाल्मं धिग्वृषलं धिक्। अपर आह उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु
द्वितीयाम्रेडितांतेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते। उभसर्व इत्येताभ्यां तसंताभ्यां द्वितीया वक्तव्या। उभयतो ग्रामं सर्वतो ग्रामं। धिग्योगे। धिग्जाल्मं धिग्वृषलं। उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितांतेषु द्वितीया वक्तव्या। उपर्युपरि ग्रामं। अध्यधि ग्रामं। अधोधो ग्रामं। ततोन्यत्रापि दृश्यते। न देवदत्तं प्रति

=भातेः प्रतिमममभिव्याहारे विषयजापनिमाऽबोधकत्वादकर्मकत्वमेवं च देवदत्ते षष्ठी प्राप्तिरुपपद्यते॥

१९ भाति किंचित् बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् कर्मणि द्वि॥ ॥

ग्जाल्ममिति धिक्शब्दस्य निंदार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः हा तातेत्यादौ त्वंतरंगत्वात्संबोधनविभक्तिरेव भवति। उभसर्वतसोरिति उभसर्वयोस्तसाविति ष
ष्ठीसमासः उभशब्दावयवस्योभशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाविषयत्वात् उभशब्दस्य तसंतस्याभावात्। दृश्यत इति दृष्टिग्रहणात्प्रयोगानुसर रा०म० ६३
णार्थं। न देवदत्तं प्रतीति षष्ठ्यन्त प्राप्नोति प्रतिशब्दस्यात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किंचित्कर्मनमिति दर्शनार्थं नेत्यस्य तूपन्यासः॥ ॥

तृतीया चेति किमर्थमिति॥ अन्तरेण ह्येतत्सूत्रं द्वितीया तृतीये सिद्धे इति प्रश्नः तृतीयेति। देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपे जुहोत्यर्थः तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्ते तत्र तृतीया विधीयते॥ अथ द्वितीयेति॥ किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते। अथ तृतीयया माबाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः॥ असत्येतस्मिन्निति॥ नहि प्रा

=प्तेः॥ असत्येतस्मिन्निति। सुपां सुपो भवन्तीत्येतस्मिन्वार्त्तिके असति सन्देहार्थः। तस्मात्तात्पर्यमाह नहीत्यादि॥ ~ मन्त्रवाजिनमिति पाठः। कैयटव्याख्यानव्याकरोऽर्थोऽत्र पदमंजर्यामितस्येव पाठस्य व्याख्यातत्वात्॥ =

तृतीया च होश्छन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते। तृतीया यथा स्यात्॥ अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा कथं कर्मणीत्येव तृतीयापि सिद्धा कथं। सुपां सुपो भवन्तीत्येव॥ असत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारंभः। यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा कथं। कर्तृकरणयोरित्येव अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्त्तते तद्यथा। अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति अस्ति हविषि वर्त्तते॥ तद्यथा। अग्निहोत्रं जुहोतीति जुहोति अस्त्येव प्रक्षेपणे वर्त्तते अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्त्तते। तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्त्तते॥ जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे। तद्यथा। यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। अग्निं प्रीणातीति यदा यवागूशब्दात् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्त्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे॥ तद्यथा। यवागूमग्नि
(होत्रं जुहोति। यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति॥ तृतीया च॥ ॥ ॥

णिनेः सूत्रकरणात्तेकारस्यायं नवचनस्वभावः। अग्निहोत्रमिति। अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः॥ अग्निं प्रीणातीति। अग्निषु हूयमानेष्विति प्रीणा
(त्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात्॥ ॥ ॥

भा०कै०२
९४
९५

अंतरा ग अंतरेणा ग ते ने ति। अंतरा शब्दो ऽत्र विशेषवाची विशेषेण ज्ञानेन किं तेन प्रयोजनमिति वाक्यार्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति तृतीयांतो ला भणितो विभक्तिप्र
तिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः। दृष्टापचार इति। दृष्टव्यभिचारः अनिपातस्यापि भावात् अंतरा शब्द इति नन्वंतरा शब्दो ऽप्यनिपात आवंतो ऽस्ति अंतरायां पुरि व
सतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः एवं तर्हि टावंतस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षत्वात् प्रयत्नाद्बहिरंगत्वाच्चाग्रहणं मन्यते। अथवा परस्परसाहचर्यान्निपात
योर्ग्रहणमिति वाच्यं। अप्रधान इति। युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वात् प्राधान्यं कमंडलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानतानंतः पुनरिति। अंतरांतरेण शब्दाभ्यामाधेयप्रधा

अंतरांतरेण युक्ते॥ इह कस्मान्न भवति किं ते वाप्रवशाल्लं कायनानामंतरेण गतेनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति प्रत्यवायघ
पितावद्यमंतरेण शब्दो दृष्टापचारः निपातस्थानिपातस्थ। अयं तु खल्वंतरा शब्दो दृष्टापचारः निपात एव। तस्यास्य कोन्यः सहायो द्वितीयो भवि
तुमर्हति। अन्यदतो निपातात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः अंतरांतरेण युक्ता नाम प्रधानवचनं। अंतरांत
रेण युक्ता नाम प्रधानग्रहणं कर्तव्यं। अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यं। अंतरा त्वां मां च कमंडलुरिति कमंडलोर्द्वितीया मा भूदिति कः पुनरेता
भ्यां कमंडलोर्योगः। यत्त्वां च मां चांतरा तत्कमंडलोः स्थानं तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कमंडलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति। उपपदविभक्तेः कारकवि
भक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति"
नं मध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवाव धेर्योगो न तु कमंडलोरिति मत्वा प्रश्नः यत्तदिति मध्य इत्येनस्मिन्नर्थे तयोर्वे
त्तेनावधेरपि ताभ्यां योगो ऽस्ति आधाराधेयत्वादाधेयस्य कमंडलोः अं ऽत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोंतरा शब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची अन्यथा तस्या
नमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् कमंडलुयोग प्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः त्वौ किके तु प्रयोगे मध्य इत्यु द्भूताधारशक्तिकेमध्येंतरा शब्दो वर्तते उपपदविभक्तेरिति अ
सीति क्रियानुषंगात्कमंडलोः कर्तृत्वं तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः सा चांतरंगा क्रियाकारकयोः संबंधस्यांतरंगत्वात्। उपपदार्थे न तु क्रिया द्वारकः संबं
=आधाराधेयत्वादिति·आधारान्मितादिदर्भः।९=आधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यामिति·कमंडलुरूपाधेयान्व्याधाव · नमध्यार्थकाभ्यां·अंतरातां मां च कमंडलुरिस्मत्वन्मदवधिकमध्यनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयत्ववान्कमंडलुरेवमंतरेण योगेपीतिबोध्यं·४ अंतरा·यत्त्वां च मां चांतरान

रामं०
९४

कालाध्वनोः पाणिनीयेसूत्रन्यासेसतिमासमास्यतेदेवदत्तेनेतिभावएवलादयःस्युर्नतुकर्मणितत्रत्वास्यते [redacted] मासः आसितव्योमासः स्वासोमासइतिप्रयोगानुप
पत्तिरितिवार्त्तिकारंभः असंततसंयोगइति। अनंसततसंयोगेतुअधिकरणसप्तम्येवभवति। समावासायांयजतइतिलाघवर्थमिति। आदिशब्देननिष्ठादीनां
ग्रहणं। तथाचोदाहृतं। कर्मोतिदेशेनैवमासमास्तेदेवदत्तइतिद्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेतिभावः स्वाश्रयमपीति॥ यथाब्राह्मणवदस्मिन्क्ष
त्रियेवर्त्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रियेक्रियंते नतुस्वाश्रयाणिनिवर्त्यंतेतद्वदत्रापिकर्मकार्योत्ति अतिदिश्यंतेनस्वाश्रयाणिनिवर्त्यंते। य

कालाध्वनोरसंततसंयोगे॥ असंततसंयोगेकर्मवत्त्वालाघवार्थं। असंततसंयोगेकालाध्वानौकर्मवद्भवतइतिवक्तव्यं॥ किंप्रयोजनं लाघवार्थंलादिभि
रभिधानंयथास्यादिति॥ लादिभिरभिहितेद्वितीयामाभूत् आस्यतेमासः शय्यतेक्रोशः अपथवत्करणंकिमर्थं। स्वाश्रयमपियथास्यात्
आस्यतेमासं शय्यतेक्रोशं। अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोयथास्यात्॥ तत्रहिवक्तव्यं नवक्तव्यं। प्राकृतमेवैतत् कर्मयथाकटं
टंकरोतिशकटंकरोतीति॥ एवंमन्यते। यत्रकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजायतेतत्प्राप्यंकर्मेति॥ नचेहकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजा
॰यते॥ नैवंशक्यं॥ इहहिदोषःस्यात॥ ॥ ॥

=तत्रूपासंगः। कर्मणोरूपस्यकर्मभावस्यासंगः संबंधालभिसर्थः।१२=

ध्येवमंतरेणापिवतिस्वाश्रयाणिकार्याणिभविष्यंति॥ नैतदस्तिसाश्रयकार्येनिरत्नयेतद्रूपासंगआशंक्येत। प्राकृतमेवेति॥ सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थयोगेआ
सनादावासादीनांवर्तनात्स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः ततश्चमासमास्तइत्यसमासमासेनेनव्याप्नोतीत्यर्थः॥ नियतलाघवप्रयोगस्यकृटआस्त
इत्यादौआसनमात्रेणंगीकृतक्रियांतरेआसिवेतनइतिप्रतिप्रसंगोनोद्भावनीयः किमर्थंतर्हिवार्त्तिककारेणातिदेशआरब्धइत्याह॥ एवंमन्यत
॰इति॥ यत्रकश्चिदिति॥ यथाकांडानिलुनातीत्यादौ॥ ॥

भा०कै०२
९५
95

आदित्यमिति॥ नहि दर्शनक्रियया दित्से प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते। केवलं दर्शनक्रियया मुमिष्टतमत्वादादित्यः कर्मेति द्वन्द्वमासमास इतिमासोपी सर्थः। नचके चिदिति। यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावान्तरभावनिबंधनमपि सं भवत्सकर्मकत्वं तथापि धात् नामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणान्ते षां प्रयोगं तरे तदर्थानामेव कालादिसंबंधदर्शनान्नैरकर्मकत्वा संभवात्सामर्थ्याद्विशेषांगीकरणमिति द्रव्यकर्मणा कर्मकत्वं विज्ञापत इ

आदित्यंपश्यतीति हिमवंतं शृणोति ग्रामं गच्छतीति॥ तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति। यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्मेऽपकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति॥ आस्यते मासं देवदत्तेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यं। नवक्तव्यं अकर्मकाणामित्युच्यते नचके चित्कालभावादिभिरकर्मकाणामेवं विज्ञास्यामः। कचिद्ये अकर्मका इति॥ अथवा येन कर्मणा सकर्मका स्युः अकर्मका स्यु भवंति तेनाकर्मणा कश्चिदकर्मकः अथवा यत्कर्म भवति नच भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं यत्राक्रियया संततसंयोगः तदर्थं क्रोशं कुटिला नदी॥ क्रोशं रमणीया वनराजिः काला

कर्मकाणां नचैतेनत्र

(९ध्वनो॥ ॥ ॥

सर्थः क्वचिदिति द्व्यइत्यर्थः अथवेति। अंतरंगत्वाद्द्रव्यकर्मणो वहिरंगस्य कालादेस्तिरोभावान्तरपेक्षस्य सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्त्तत इत्यर्थः यत्रावांतरं यस्यास त्रिविधस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवस्येवेता स्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति। अथवा यत्कर्मेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावात् वार्त्तिकं दूषयित्वा सूत्रस्यापयितुं पृच्छति। नतर्हीति। क्रोशं कुटिलेति। गुणेनात्यंतसंयोगो न तु क्रियये ति कर्मत्वाभा

(९वृः॥०॥ सम०
९५

अपवर्गे॥ अपवर्गो निष्ठा सकृदाचिरकृलावाप्तौ सत्सां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति। कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्त्तिकारंभः। क्रिया पवर्ग इति॥ यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोस्ति तथापि विशेषोपादानसामर्थ्याद्विशेषत्वाश्रीयते क्रियाया एव योपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनि मित्त सत्वे त्यर्थः॥ ॥सप्तमी॥ ॥अद्य देवदत्त इति॥ द्रव्यं कारकं तच्चात्रैकमेवेति भेदनिबंधनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः। पंचेति। लक्ष्यं यत

अपवर्गे तृतीया॥ क्रियापवर्ग इति वक्तव्यं॥ साधनापवर्गे मा भूत्॥ मासमधीतोनुवाको न चानेन गृहीत इति॥ अपवर्गे॥ ॥सप्तमीपं चम्यौ कारकमध्ये॥ ॥क्रियामध्य इति वक्तव्यं॥ इहापि यथा स्यात्। अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता॥ कारकमध्य इतीय त्युच्यमाने इहैव स्यात्॥ इहस्थोयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। पंच विध्यति यत्र च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भव ति। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ नांतरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति॥ तत्र कारकमध्य इत्येव

१ सिद्धं॥ ॥सप्तमीपंचम्यौ॥ ॥श्री॥ ॥

तिपदेशात्॥ तत्र च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मोपादानयोर्भेदात्तन्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे॥ नांतरेण साधनमिति॥ शक्तिमित्यर्थः॥ कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशस्स्येवेत्यर्थः॥ ॥ ॥०॥

भा०कै०२ कर्मप्रवचनीय॥ परि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते तदा वृक्षं परि विद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात्पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंच
९६ मी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति न चाप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह प्रत्यादिभिर्लक्षणादि
७६ ष्विति॥ ततश्च पुनर्द्वितीयविधानात्पूर्वोक्तदोषानवतारः॥ शिष्टं स्पष्टं॥ यस्मादिहाधिक्यं स्लदन्ते पंचाला अधि पंचालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिर्लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपंचम्योः प्रतिषेधार्थं। कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभि
र्लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यं। वृक्षं परि विद्योतते। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति साधुर्देवदत्तो मातरमनु। किं प्रयोजनं। सप्तमीपंचम्योः प्रतिषेधा
र्थं। सप्तमीपंचम्यौ मा भूतामिति॰ सप्तमी साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी। तत्रायमप्यर्थः अप्रतेरिति न व
क्तव्यं भवति। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं उक्तं वार्तिकमुक्तं॥ एकत्र तावदुक्तं अप्रतेरिति॥ इतरत्रापि यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने च अवर्जे
ने च। अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारः वर्जनार्थ एव तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा अस्य गोर्द्वितीये
नार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः। कर्मप्रवचनीय॥ ॥ यस्मादधिकं॥ कथमिदं विज्ञायते यस्य चेश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावः तस्मात्क
र्मप्रवचनीययुक्तादिति। आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरः तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति॥ कश्चात्र विशेषः यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देश
श्चेद्वचनात्सिद्धं। यस्य चेश्वरवचनमिति॥०॥ ॥

पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्मिन्वक्तुमाप्नोतीति विचारः क्रियते कथमिति। तत्र पक्षान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्दे नैश्वर्यमुच्यते अथवेश्वर राम०
उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमी स यमर्थो भवति। यदा यस्येति सनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबंधीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं ९६

कृते निर्देशश्छन्दोवदिति ॥ ईश्वरिताव्यक्तत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमी सुक्ता भवति ॥ अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेणाविनापीत्यर्थः आधता इति ॥ स्वामि न्याधारे पंचालाः स्थिता इत्यर्थः ॥ ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधानात् ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवतीति वि भक्त्यर्थवृत्तिलेलब्धेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति अधिकरणं संमन्यते ॥ ॥ प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्यात् प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते ॥ षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् ॥ अथे

कृते निर्देशश्छन्दं तरेण वचनं न सिद्धं ॥ अधिब्रह्मदत्ते पंचालाः आधता स्तेत स्मिन् भवंति । सत्यमेवमेतत् निसंपरिग्रहीतव्यं परिग्रहीत्रधीनं भवति ॥ ॥ प्रथमानुपपन्निस्तु ॥ प्रथमा नोपपद्यते कुतः पंचालेभ्यः का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ स्वामीश्वराधिपतिदायादे तिन तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते पर्यायं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा षष्ठी अपवादत्वान्न भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेः पंचालानां चा

(भिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ ॥ ॥

षत्वादिति ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात् द्वितीया तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् । सप्तम्येति ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संबंधस्याभिधानात् पंचालशब्दात् द्वितीया न भवतीत्यर्थः ॥ भवेदिति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरे सोपि तत्साप्याक्षेपादीश्वरत्वस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह॥ स्ववचनादिति। यस्येश्वरवचनमिति तेनास्वस्य सप्तमी प्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात्। स्ववचनात्तु सिद्धमिति सेतदन्यथा व्याख्यातुमाह। एवं तर्हीति। अधिरीश्वरे इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्वे इति वक्तव्यं। तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते। तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावान्नतो द्वितीयाया अभावः तेनाधि पंचालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धं। अधि ब्रह्मदत्ते पंचाला इत्येतदधिकरण

स्ववचनात्तु सिद्धं। अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। एवमपं तरेण वचनं सिद्धं अधि ब्रह्मदत्तः पंचालेषु आधेयः सत्येषु भवति सस्यमेवं तत्तन्निसं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवतीति। प्रथमानुपपत्तिस्तु। प्रथमा तु नोपपद्यते कुतः ब्रह्मदत्तात् क्वा तर्हि स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ स्वामीश्वराधिपति दायादेति॥ न तत्राधिशब्दः प्रयुज्यते। यद्यपि न प्रयुज्यते। अधिरीश्वरवाची न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते। यदयं कस्यचित् पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति। अधिपति दायादेति। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अप्रोषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सप्तम्योक्तत्वात् तस्याभिसंबंधस्य द्वितीया न भविष्यति। भवेद्यो घेः पंचालानां चाभिसंबंधः सप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबंधः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति अधिं स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पंचालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति॥ कथं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विती

"येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति॥ यस्मादधिक॥ ॥

सप्तम्या सिद्धं अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति एवमपीत्यादिना भविष्यतीति संतेन निर्दिष्टेति संनिवेतिस्थानादि क्रियापेक्षया पंचालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्र
थमेति भावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वधि पंचालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था। यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति
च न कर्तव्यं। ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावात् ... सुपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोऽपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते॥

गत्यर्थ॥ स्वं रूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्नमित्याह। अध्वन्यर्थग्रहणमिति। तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति। द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति
। आस्थितप्रतिषेध इति॥ आस्थितमाक्रान्तः सम्प्रदायः पन्था गम्यते तदा नाध्वनीति प्रतिषेधः यदा तूत्पथेन पन्थानमाक्रमितुमिष्यते तदा भवति चतुर्थी। किमर्थमिति॥
अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः क्रियाग्रहणमपीति। यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैवन्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य
सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतं। अथवा तत्र सन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तं तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वा
त्कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति। यदा तु भेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावात्ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति॥ भेदाभे
गत्यर्थकर्मणि द्वि। अध्वन्यर्थग्रहणं। अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् पथा नं गच्छति। आस्थितप्रतिषेधश्च आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः। योऽप्युत्प
थेन पन्थानं गच्छति यथे गच्छतीत्येवं तत्र भवितव्यं। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात् अथ द्वितीया सिद्धा कर्मणीत्येव। चतुर्थ्यपि सिद्धा कथं स
म्प्रदानइत्येवं नसिध्यति कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ याममभिप्रैति कया क्रियया गमिक्रियया। क्रियाग्रहणमपि तत्र चो
द्यते। चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छस्त्वजां नयती त्यतिप्रसंगः चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छस्त्वजां नयतीत्यतिप्रसंगो भवति। सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्
सिद्धमेतत्कथं। असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यं। अध्वन स्त्रायमनपवादः एवं च कृत्वाऽध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति संप्राप्त
दविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषये सा न भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः। अतएवापवादविषयेऽपि द्वितीया विधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीया
ग्रहणं [redacted] प्रत्याख्याने न भिन्नफलत्वाद्व्याख्यानीयमिदानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह चेष्टायामिति। सिद्धं त्विति असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन तस्मिन् प्राप्स्यते तस्मिन्
कर्मणीत्यर्थः स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः अजां नयतीत्यत्रापि जायाः संप्राप्त्यणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति। प्रतीयते ह्यत्र गतिः नह्य
सौ नयतेरर्थः। तस्य प्रापणं वा चित्तादिरात्तु। अध्वनस्त्विति। यदा त्वसंप्राप्तो ध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तं॥

भा०कै०२ चतुर्थी तादर्थ्य इति॥ तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते तेन तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते तेन तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारण
९८ संबंध उच्यते॥ समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबंधाभिधानमिति वचनात्तद्धितेऽपि संबंधस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्यात् राज्ञः पुरुष
७४ इति तथा चतुर्थी। यूपाय दार्विति। तृतीयापि दारुशब्दान्न भवति। हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीया याविधा

चतुर्थी संप्रदाने॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानं कर्तव्यं। यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति। कि
मिदं तादर्थ्यमिति॥ तदर्थस्य भावः तादर्थ्यं। तदर्थं पुनः किं। सर्वनाम्नोयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः कथं चात्र चतुर्थी उत्पन्नेनै
वायं घेवमितरेतराश्रयं भवति किं तरेतराश्रयता निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यं। चतुर्थ्या च निर्देशः तदितरेतराश्रयं भवति इत
रेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति यद
यं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति। न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन सह समासो भवति किं

=सामर्थ्यलोकाभ्यां संगृह्णाति। तस्मादुत्तीसादि०९=

तर्हि॥ ॥ ॥

नादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् तस्मा इत्युपकार्यं हि कार्यं प्रसवमपेक्ष्यते। तदर्थशब्दात्संबंधे भावप्रत्यय इष्यते। गम्यमानविभक्तित्वा राम०
च्चतुर्थी कार्यवाचिनि गुणे उक्तत्वात्प्रदानस्मात्कारणं नावगाहते॥ किमिदमिति। तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः सति समासे तद्धितवादेन चतु ९८
र्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं प्रसङ्गः॥ ॥ ॥

षष्ठ्यन्तस्यापीति॥ संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यपि स्यात्। क्लृपीति संपद्यमान इति। मूत्रमपि यवागूर्भवति। उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकारात्तु चतुर्थी विकारस्य च प्रकृतिरूपापोपात्तस्यापि नाधिकरणं यच्च रूपमुपजायते तत्र चतुर्थीति प्रकृते न भवति। यदा प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकारे चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति॥ नमःस्वस्ति। स्वस्तियोग इति। प्रत्युदाहरणं विप्रतिषेधार्थं वचनं। स्वस्तिजाल्माय इति तत्त्वकथनमिदं। जाल्मस्तदाशीरभावः। अलमिति भूषणप्रतिषेधवाचिनो। लेशः

ष्ठ्यन्तस्यापि भवति। तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन यो युष्माध्यायाय गौरीयते उपाध्यायार्थः संभवतीति तत्रा दर्थ्ये इत्येव सिद्धं। अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं। यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थं छात्राय रुचितं छात्रायस्वदितमिति। तत्रार्थ्ये उपसंख्यानं कर्तव्यं। न कर्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति परं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति। क्लृपि संपद्यमाने। क्लृपि संपद्यमाने च तुर्थी वक्तव्या मूत्राय कल्पते यवागूः उच्चाराय यवान्नमिति। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। मांसो दनाय व्याहरति मृगः हितयोगे च हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या हितमरोचकिने हितमामयाविने च तु॥ नमःस्वस्तिस्वाहा स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वा विधानात्। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वा विधानात्भवति विप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय। कुशलार्थैराशिषि वा विधानस्यावकाशः अन्ये कुशलार्थाः कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय इहोभयं प्राप्नोति स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं। इह मा भूत् अलंकुरुते कन्यामिति। अपर आह अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं। इहापि यथा स्यात् अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति सनिरासार्थवचनं। तेनालंकुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह अपर आहेति॥ सूत्रे लंशब्दमयनी पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं। तेन नत्वस्यां रामपि ग्रहणं सिध्यति॥ अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्॥ अथवालमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः॥ ॥

मन्य एवं तर्हीति॥ योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते न त्वा श्वुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्य इति। अप्राणिष्विसनेन त्वप्राणिविषयानन्त्वात्तृणाय मन्ये न त्वा
तृणं मन्य इति। इहापीति। श्वादेन योगेनेति भावः॥ तदेवं योगविभागेपि दोषदर्शनात्स्मासांतराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह॥ परेत दिति॥ प्रकृष्य कुत्सितग्रहण
मिति॥ यद्वा चिन्नस्त्वतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न सामान्यविवक्षायां तेन प्रतिषेध उक्तायां चतुर्थी विधाने संप
कुत्सायां

मन्यकर्मण्यनादरे॥ अप्राणिष्विसुच्यते। तच्चेदं न सिध्यति। न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा श्वुने मन्य इति॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। मन्यकर्मण्य
नादरे विभाषा ततः अप्राणिषु च विभाषेति इहापि तर्हि प्राप्नोति। न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति। परेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति व
क्ष्यामि इमे च नावादयो भविष्यंति। न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यं न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धमिति। अथ ये शुप्राणिषु नेष्यते तेनावा
दयो भविष्यंति। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं। इह माभूत्त्वां तृणं मन्य इति मन्यकर्म॥ ॥
॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥

द्यते। क्वचित्प्रतिक्षेपेति पाठस्तत्राप्ययमर्थः। तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न तु सामान्यविवक्षायां प्रतिक्षेपेति निकृष्येत्यर्थः।
मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाप्राणिष्विसापिशलिरधीते स्म॥ ॥ इति श्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये ॥ राम०
॥ पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ९९

=पर्य्यापादिका इत्यर्थः इति। एतेन विशेषणविशेष्यभावे दर्शितः समानविभक्तित्वं विरुद्धविभक्ति [redacted] शादिगतत्वं वा तन्निमित्तमित्यवादन्प्रयुक्तः। प्रायेण न याज्ञिका इत्युक्ते बहवो याज्ञिका इत्यर्थप्रतीतेः सर्वसंमतत्वात्। १= प्रथमा षष्ठी वेति। गोत्राभिः गार्ग्य इत्यादि विशेषणे आद्यात्मा नाद्विधे

कर्तृकरणयोः प्रकृत्याभिरूपइतिक्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रायेणेति प्रायशब्दो बहूर्थवाची बहवो याज्ञिका इत्यर्थः। तत्र प्रथमा प्राप्नोति
गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति समेनेति द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति पञ्चकेने
ति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः तत्र द्वितीया प्राप्ता पशून्निसवनेनैतत्र समानाधिकरणं संबंध संदिग्धोर भेदस्य विवक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रं परिमाणं: सं

कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणाः माठरो
ऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण समेन धावति विषमेण धावति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति पञ्चकेन पशून्क्रीणाति साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति। तत्र हि
वक्तव्यं न वक्तव्यं। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धं इहतावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति प्रकृतिकृतं तत्स्याभिरूप्यं। प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वै
याकरणा इति एषत त्र प्रायः येन तेधीयते। माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण एतेनाहं संज्ञाये समेन धावति विषमेण धावतीति इदमत्र प्र
योक्तव्यं न प्रयुज्यते समेन पथेति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं द्विद्रोणेनार्थं द्विद्रोणं द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति। पञ्चकेन प
शून्क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ता [redacted] द्यं पञ्च पश्वर्थे पञ्चकः पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति॥ साहस्रेणाश्वान्क्रीणातीति सहस्रपरिमाणं साहस्रं सा

=धात्वर्थस्यार्थसाधनत्वेन करणत्वं कर्तृत्वं वा। = हस्रेण हिरण्येनाश्वान्क्रीणातीति॥ कर्तृकरण॥ ॥
=अत्र नकरणत्वम्॥ करणत्वाभिसंस्कारलक्षितम्॥ ३=

घः साहस्रः शतमानविंशतिकेत्यणप्रत्ययवदत्र द्वितीयाप्राप्तिः प्रकृतिकृतमिति गम्यमानापि क्रियाकरणादिव्यपदेशनिमित्तं भवतिय यामर्विशपिंडीमित्यत्र [redacted]
इह चक्रणांतरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितं स्वभावेनायं कृतोभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एषत त्र प्राय इति बाहुल्यमित्यर्थः। तच्चाध्ययनस्य
करणत्वेन विवक्षितं॥ इदमत्रेति प्रतीयमानत्वात् द्विद्रोणं पञ्चकं साहस्रशब्दास्तत्क्रियार्थे मूल्ये उपचारात् द्रव्येनेरतिकरणत्वात्तृतीयासिद्धिः॥ ॥

भा०कै०२
१००

सहेति किमुदाहरणमिति। सूत्रांतरेण तृतीयासिद्धिमत्वा पृच्छति तिलैः सहेति। अत्र माषा उपमानत्वात् प्रधानं कर्म्मेति तिलास्तु तथा युक्ततया वक्ष्यमूलानी वोपसर्प्पेत्तः प्रधानकर्मोणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः तिलैर्मिश्रीकृतेति। अंतरंगत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यंते पश्चादुपनक्रियायां कर्म्मत्वमिति सिद्धा तृतीये सर्थः पुत्रेण सहागत इति पितुरेवात्रागमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्तात् तृतीयाविधीयते त्वादय इति आदिशब्देन क्रादीनां ग्रहणं तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यत्वाद्गुणप्रधानयोः कर्त्तोरभिधानासंभवात्प्रधाने कार्ये संप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याप्यमि

सह युक्ते प्रधाने॥ किमुदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति॥ नैतदस्तीति तिलैर्मिश्रीकृत समाषा उप्यंते॥ तत्र करणे इत्येव सिद्धं॥ इदंतर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति। अप्रधाने कर्त्तरि तृतीया यथा स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं प्रधाने कर्त्तरि लादयो भवंतीति। प्रधानकर्त्तो क्तेनाभिधीयते पश्चादप्रधाने सिद्धा तत्र कर्त्तरी सेव तृतीया॥ इदंतर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति। षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति॥

॥ इदंतर्हि॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥

ति अप्रधानस्य मतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्त्तृत्वाश्रयेण तृतीयासिद्धेः सर्थः पुत्रेण सहागमनमिति। स्तुटा कर्त्तुरनभिहितत्वात् उभयत्र तृतीयाप्रसंगे नियमार्थमिदं अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान इति। षष्ठ्यत्रेति। कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन सा च प्रधानयोरेव कर्त्तृकर्मणोः प्राधान्यादेवास्य पत इति अप्रधाने कर्त्तरि न भविष्यति॥ यदा तु लक्ष्यहरणमप्रधानकर्त्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृ एम०
॥ तीयाविधानमत्रापि भवत्येव॥ ॥ १००

पुत्रेण सह स्थूल इति गुणसंबंधप्रतिपादनपरत्वात् तत्र क्रियाया अभावात् सुतस्य कर्तृत्वाभावः। यदि भविष्यतीति। अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां कर
णत्वाभावमाह॥ एकक्षेत्रे चवापात् सहयोगः कालभेदेप्यविरुद्धः॥ सह युक्त इति। अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चांतरंगत्वात्
कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः। शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबंधोंतरंग इति उपाध्याया
क्रियायाअभावादिति। अस्ति क्रियासतोपि स्थूलादिपदप्रयोगेस्थौल्यस्यात्मसत्त्वेपि प्रमती नेति इति भावः॥
पुत्रेण सह स्थूलः पुत्रेण सह पिंगल इति इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति। ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यंते न च करणं इत्येव सि
द्धमिति॥ भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन्॥ यदा तु खलु कस्यचिन्माषबीजावापे उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किंचिदुप्यते
यदि भविष्यतीति तदा न सिध्यति॥ सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकं उपपदविभक्ति बलीयस्त्वाद् अन्यत्रापि सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकं
किं कारणं॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात्॥ अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रपच्यमा भवति॥ एवम
त्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रपच्यमा भविष्यति॥ क्वान्यत्र। गाः स्वामी व्रजतीति सहयुक्ते येनांगविकारः॥ ॥
क्तेः कारकविभ
स्वक्षेत्रे भविष्यतीति न तत्रीयां गाः स्वामी व्रजतीति। अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबंधना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्त
म्यौ बाधित्वा प्रवर्तेते॥ येनांगविकारः। अंगशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनांगस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगस्याह॥१०॥

भा० कै० २ इहकस्मादिति॥ इहैव कस्मान्नेत्यर्थः॥ अक्षिकाणमिति॥ कणनिमीलने इत्यस्य चौरादिकस्य रूपं काणगुणयोगाद भेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति मतुपो लु-
१०१ विधानाद्वाक्षिकाण शब्देनोच्यते॥ तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। काणो न हि गुणो नाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते॥ अक्ष्णा काण इत्यत्र लक्षिप्राप्नोतीति॥ अंग-
101 विधानाद्वाक्षिकाण शब्देनोच्यते॥ तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। काणो न हि गुणो नाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते॥
द्विकृतादिति॥ अंगवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणत्वेगुणवचनादित्यर्थः एतावत्युच्यमाने अक्षिकाणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह॥ त-
द्विकारस्येदिति॥ यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनांगेन विकारवान्प्रकाश्यत इत्यर्थः॥ अंगशब्द इति अंगान्यस्य संतीत्यर्थे अर्शआदित्वादच्प्रत्ययांतोऽंग-

कृताकृतच्छि

इहकस्मान्न भवति॥ अक्षिकाणमस्येति॥ अंगाद्विकारवत इत्युक्ते अंगिनो वचनं। अंगाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या नैव चेद्विकारेणांगी द्योत्यत इति वक्त-
व्यं॥ तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। अंगशब्दोऽयं समुदायशब्दः येनेति च करणे एषा तृतीया येनावयवेन समुदायोंऽगी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यं। न चैतेना-
वयवेन समुदायो द्योत्यते। येनांग॥ इत्थंभूतलक्षणे। इत्थंभूतलक्षणेन तस्य प्रतिषेधः इत्थंभूतलक्षणेन तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अपि भवान्कमं-
ॱॱ डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। न वेत्थंभूतस्य॥ ॥ ॥
शब्दो निर्दिष्टः येनेत्यनेन विकृतमंगं निर्दिश्यते। न ह्यविकृतेनांगिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते। न चैतेनेति अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणे
नावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः अवयवद्वारावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः॥ ॥ इत्थंभूतं यदा लक्षणवाची शब्दो ल-
क्ष्यवाचि समासावयवस्तदा तृतीया माभूदिति वचनं॥ इत्थंभूतलक्षणेन तस्य इति लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः॥ कमंडलुपाणिमिति बहुव्रीहौ कृते कमंड- राम०
लुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो नड्, संबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधात् ज्ञायकात्। न च तृतीयालुक्प्रा- १०१
ॱॱ प्नोति समास प्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समास उत्पादनात्॥ ॥ ॥

लक्षणेनेति॥ पृथग्विनेति तृतीयां तथा स्वयमिति। षष्ठी न स्युः षस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्॥ इत्थंभूतस्य पत्नलक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं नत्त्वत्रतृती
या यथाक्रमं इत्युनाह्या त्वमद्राक्षीदिति॥ बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनो पदार्थोऽभिधायित्वाद्बहुव्रीहिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यं संज्ञोऽन्यतरस्यां मात्रा
=बहुव्रीहेरिति कमण्डलुपाणिमित्येतस्मिन्‌ १=
लक्षणेन पृथग्भावात्॥ न वा वक्तव्यं॥ किं कारणं इत्थंभूतस्य लक्षणेन पृथग्भावात्॥ यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यं। न चात्रेत्थं
भूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं॥ किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति इत्थंभूतस्य लक्षणं इत्थं
भूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति॥ इत्थंभूतासंज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मा
त्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन॥ संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः मातरं संजानीते मात्रा संजानीते कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः इध्मस्य व्र अ४
नः पलाशशातनः इहोभयं प्राप्नोति। मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन उपपदविभक्तेः॥ उपपदविभक्तिः उपपदविभ
क्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन॥ अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः अन्यो देवदत्तात् स्वामीश्वराधिपति
दायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः गोषु स्वामी गवां स्वामी इहोभयं प्राप्नोति। अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी। स्वामीश्वराधिपतिदा
॥ पादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेसेतद्भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः॥ ॥
संजानीत इति संप्रतिभ्यामनाध्याने इत्यात्मनेपदं अन्यो गवां स्वामीति॥ एकस्मिन्वाक्ये सह प्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते। नह्यत्र गाव इति। युक्तग्रह
णाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पंचमी न चात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात्। किं तर्हि स्वं स्वामापेक्षं॥ ॥ ॥

कस्तर्हि स्वामीति भूतपूर्वो पः स्वामीसोऽप्ययुक्त इत्यर्थः। तुल्यो गोभिः स्वामीति गवां यः स्वामी स गोभिर्ज्योड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थे विवक्षायामस्ति गवां पदद्वयार्थे
योगः॥ ॥हेतौ॥ योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारो यो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः॥ निमित्तेति॥ असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं ननु सर्वना
म्नस्तृतीया चेत्यत्र। तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतो न्यास्तु यथादर्शनं भवंति। पर्यायोपादानं केचित्पर्यायांतरनिरसार्थमिच्छंति अ

कस्तर्हि स्वामी एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति सस्यावकाशः तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यो देवदत्तेन स्वामीश्वराधिपतिदायाद
साक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया
न्यतरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ संज्ञोन्यहेतौ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनं निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यंत इ
ति वक्तव्यं। किं निमित्तं वसति केन निमित्तेन वसति कस्मै निमित्ताय वसति कस्मान्निमित्ताद्वसति कस्य निमित्तस्य वसति कस्मिन्निमि
त्ते वसति किं कारणं वसति केन कारणेन वसति कस्मै कारणाय वसति कस्मात्कारणाद्वसति कस्य कारणस्य वसति कस्मिन्कारणे वसति को हे
तुर्वसति कं हेतुं वसति केन हेतुना वसति कस्मै हेतवे वसति कस्माद्धेतोर्वसति कस्य हेतोर्वसति कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ॥ अपादाने पंचमी॥ पंच
मीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं पंचमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पंचम्या उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्ष
ते॥ अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। आसनात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते॥ ॥ ॥

स्येत्यपलक्षणार्थमिच्छंतः प्रयोजनादिप्रयोगेप्येतद्विभक्तिविधानमन्यंते॥ ॥अपादाने॥ ल्यब्लोप इति यत्र ल्यबंतस्याप्रयोगे तदर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां
पंचमी विधीयते॥ अधिकरणे चेति॥ ल्यब्लोप इत्यपेक्ष्यते सप्तम्यपवादोऽत्र पंचमी॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्चेति विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते । यत्र लोके पंचमी प्रयुज्यते तेन कस्मात्पयमञ्चो देवदत्तस्य यमञ्चः इत्यादौ पंचमी न भवति । कुतो भवानिति
क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति यदाध्रिताध्वकालौ परिच्छिद्येते तत्र पंचमीसप्तम्यौ : गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरं तद्युक्तात्कालात् इति ।
कालेविषये तेन पंचम्यन्तार्थेन योयुक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीसर्थः अथवा पंचमीयुक्तार्थात्काल इत्यर्थः अध्वन इति युक्तादित्यपेक्षते

प्रश्नाख्यानयोश्च । प्रश्नाख्यानयोश्च पंचमी वक्तव्या । कुतो भवान्पाटलिपुत्रात् । यतश्चाध्वकालनिर्माणं । यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पं
चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या
कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि गवीधुम
तः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । तत्र हीदं बहुवक्तव्यं । न वक्तव्यं । अपादान इत्येव सिद्धं । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते । अपक्राम
ति तत्तस्माद्दर्शनं । यद्यपक्रामति किं नासंतत्यायापक्रामति । संततत्वात् । अथवा न्याय्यप्रादुर्भावात् अन्यान्यानि प्रादुर्भवंति प्रश्नाख्यानयो
श्च पंचमी वक्तव्या । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छतीति पाटलिपुत्रादागच्छामि । यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी
वक्तव्येति इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ॥ ० ॥

अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिंद्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयं याहित्वा प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकत्वपक्षाश्रयं मेनमेदमाश्रित्याह अथवा स्यप्रा
दुर्भावादिति ॥ अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येंद्रियस्योत्पादादित्यर्थः ॥ भाष्यकार वचनप्रामाण्यादन्यत्राप्यध्वसाधुत्वं द्रष्टव्यं । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ॥

कार्त्तिक्याः प्रभृतीति॥ ततश्चाप्येतदर्थः भाष्यकारवचनात्प्रभृति योगे पञ्चमी। गतेमास इति। ततश्चायमस्य चमावेनेति सिद्धा सप्तमी। चत्वारीति। तत्र ग्रामात्प्रदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा॥ ॥अन्यारात्। तस्यायमिति। अथ सप्तम्यादेः देवदत्तेनेत्र दिक्शब्दार्थमं चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते। उच्यते। दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य॥ ॥षष्ठ्यत॥ अर्थग्रहणमिति। अतसृशब्दः प्रत्ययलक्षणेन

कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति॥ तद्युक्तात्कालेसप्तमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्प्रयुज्यते कार्त्तिक्या आग्रहायणी गतेमास इति। अध्वनः प्रथमा सप्तमी चेति॥ इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य पदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्तीति ततः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु [illegible] सांकाश्यमिति॥ अपादाने। अन्याराद्वितरर्ते दिक्॥ अञ्चूत्तरपदस्य ग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धं। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादयकर्षेः अन्यारा॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। अर्थग्रहणं किमर्थं षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहैव स्यात् दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति॥ इह न स्यात्। उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रामस्येति। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति पश्चान्यस्तेन समानार्थः अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं इह मा भूत् तस्मा ग्रामात्। प्रत ग्रामात् अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्

=अधिकं किंप्रमाणमिति... ॥ प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुं षष्ठ्यतस॥ ॥

व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतसृशब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति॥ अतसृशब्दस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यते नैर्पूर्वेसन्निपत्तसिति रूपसंभवाच्च॥ प्राग्ग्रामादिति प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति नु प्रेत्यातो षष्ठ्यभावः तत्रान्यतरदिति॥ एकप्रयोज

नवाह्निक॥०॥

पृथग्विना॰ अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तम्यनुज्ञानं क्रियते न चात्र पंचमी प्राप्नोतीति मत्वाह। पृथगादिष्विति पक्ष इति वाक्यशेषः। न प्रकृतमिति। नष्टत्वं
काक्काप्रयुक्तः प्रकृतमेवेत्यर्थः अनधिकार इति। अन्यारादिति योगात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः एवं तर्हीति अन्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणा

पृथग्विनानानाभिस्तृ॰। पृथगादिषु पंचमीविधानं पृथगादिषु पंचमी विधेया पृथग्देवदत्तात् किमर्थं न प्रकृतं पंचमीग्रहणमनुवर्त्तते तेन प्रकृतं
अपादाने पंचमीति। अनधिकारात्। अनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्त
व्यः स्यात्। दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति। एवं तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पंचमी भविष्यति। अन्यतरस्यामित्यनेन अन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं
नेकिं यस्तानाप्रामायांतृतीयारम्भते सा यथा स्यात् कस्तां नाप्राप्तायां अंततः षष्ठ्यां तत्र हि वक्ष्यमाणं प्रकृतमनुवर्त्तते तेन प्रकृतमपादाने पंचमी। न नमकयं
नु चोक्तमनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति। एवं तर्हि संबंधमनुवर्तिष्यते अपादाने पंचमी अन्याराद् इतरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तर
पदाजाहियुक्ते पंचमी षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन अन्यादिभिर्योगे पंचमी। एनपा द्वितीया अन्यारादिभिर्योगे पंचमी। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्य
तरस्यां पंचमीग्रहणमनुवर्त्तते अन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तं। अथवा मंडूकप्लुतयोऽधिकाराः तद्यथा। मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधि
काराः अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते॥

र्थे सद्यवहितामपि पंचमी प्रापयिष्यतीत्यर्थः। अन्यतरस्यामिति। यथा प्राप्तानुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः। अंततं इति। अवसानत इत्यर्थः। यत्र
त्यस्या विभक्तेर्न विहिता सशेषत्वात् षष्ठ्या विषयः संबंध इति। अन्यादिग्रहणं संबद्धुमित्यर्थः॥

=दूरांतिकार्थेभ्यः पंचमीविधानेन दूरांतिकार्थकशब्दैर्युक्तात् पंचमीविधानप्रसंगेन तद्युक्तात् पंचम्यंतं दूरांतिकार्थकशब्दयुक्तादिति वार्त्तिकार्थः दूरांतिकार्थैर्युक्तनिमित्तप्रदीपे [redacted] पंचम्यंतं दूरांतिकार्थैर्युक्तमित्येवार्थः सामान्यतो दूरांतिकार्थयुक्तात् विधेय पूर्वकत्वस्यान्यतरस्याम्

भा०कै०२ यथोत्सर्गे रोगेति॥ पंचमी किमुत्तरार्थीते हाथोपीति संदिग्धा षष्ठी द्वितीया म्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः॥ ॥ दूरांतिके। तैर्युक्तादिति। दूरांतिकार्थैर्युक्तं पदमपेक्ष्य

१०४ यादूरांतिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः॥ दूराद्ग्राममस्येति। पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव प्राप्ता भवति। दूरादावसथादिति आवसथस्य दूरादित्यर्थः पूर्वसूत्रेण वसथादेः पंचम्य

104 पि भवति॥ सप्तम्यधिकरणे क्तस्येन्विषयस्येति॥ इन्नंतस्येत्यर्थः अधीति अधीतमनेनेति इष्टादिभ्य इनिः अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति य

थाकृतपूर्वी कटमिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते अधिकरणविवक्षया सिद्धमिति चेत् कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं क्तेयमे

यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति अथवाक्ष्यसे तत् अनुवर्त्तते नाम विषयः न चानुवर्त्तनादेवमवंति किं तर्हि यत्ना भवंतीति पृथग्वि

ना॥ दूरांतिकार्थेभ्यः॥ दूरांतिकार्थेभ्यः पंचमीविधानेन तद्युक्तात् पंचमीप्रतिषेधः दूरांतिकार्थेभ्यः पंचमीविधानेन तद्युक्तात् पंचम्याः प्रतिषेधो व

क्तव्यः दूराद्ग्रामस्य न वा तत्रापि दर्शनादनर्थकः प्रतिषेधः नवा तत्रापि दर्शनात् पंचम्याः प्रतिषेधो नर्थकः तत्रापि हि पंचमी दृश्यते दूरादावस

थान्मूत्रं दूरात्सादावसथेच नं। दूराच्च भावं दस्युभ्यो दूराच्च कुपितात् गुरोः दूरांति। सप्तम्यधिकरणे च॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसं

ख्यानं। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यं। असावधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिक्ये आम्नाती छंदसि। साधुसा

धुप्रयोगे च साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुः पितरि कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या॥ ॥

ववचनं मा समधीती व्याकरणे इति कालकर्मणो बहिरंगत्वादिहाग्रहणात् सप्तम्यभावः॥ साध्वसाधुप्रयोगे चेति साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्रसा राम०

धुग्रहणं। तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति॥ ॥ १०४

वा सार्थं त्वा आहुः कारकार्हाणां चेति॥ कारकशब्दो भावप्रधानः तेन कारकत्वमर्हतीत्यर्थः॥ ॥

ऋद्धेष्विति॥ ऋद्धा भोजनक्रियायामर्हन्तीति कारकार्हाः लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनं तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात् मूर्खेष्विति॥ मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः तद्विपर्यास इति॥ यदा कारकार्हाणां नास्तिकारकत्वं अकारकार्हाणां चास्तिकारकत्वं तदेत्यर्थः निमित्तादिति॥ क्रियाफलमिह निमित्तं ते न विवक्षितं॥ यत्क्रियायाः प्रयोजकं पदार्थः क्रियारम्भस्तत्तो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते॥ तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबंधः तत्तो वेतने

=मूर्खे° पा°१ ऋद्धेषु भुंजानेषु दरिद्रा आसते ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुंजते वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरंति। तद्विपर्यासे च तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुंजते ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरंति॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः सप्तम्यधिं यस्य च भावेन भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणे उपसंख्यानं भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणउपसंख्यानं कर्तव्यं। अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः किं पुनः कारणं न सिध्यति लक्षणं नाम तद्भवति। येन पुनः पुनर्लक्ष्यते स कश्चात्सकृत् किंचिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः हुतेष्वागतः गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारंभवचनात् सिद्धमेतत् यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधाने

अभावलक्षणउपसंख्यानमिति नैष दोषः न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते॥ ॥

न धान्यं लुनाति इति सप्तमी भवति वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥ ॥ यस्य च अभावलक्षणइति भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निवहनं यस्यानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदानन्तस्य लक्षणमिति वचनारंभः॥ ॥ ॥

सकृदपीति॥ लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः लक्ष्यतेऽनेनेनेति लक्षणं। यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवतीति तत्
स्य लक्षणमित्यर्थः॥ ॥पंचमी॥ कस्मा गवामिति। गोमंडलात्कस्मा गोः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तित्वं न चैतदिति कस्मायां गोर्गोले नगोषं तभो वात। वि
भक्तग्रहणमिति। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात्सर्वत्रैव पंचमीग्रहणं कुर्यात् तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः॥ साधु
नि॥ अप्रसादिभिरितिप्रतिपर्यनवः प्रसादयः॥ ॥प्रसितो॥ कः प्रसित इति किंप्रश्नः प्रयुक्तः प्रसितः उतस्यतेः स्विनोतेर्वाकारक इति प्रश्नः

सकृदपि यन्निमित्तलायकल्पते तदपि लक्षणं भवतीति यथा अपि भवान्कमंडलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदितिसकृदसौ कमंडलुपाणिर्दृष्टः तस्य तदे
वलक्षणं भवति यस्य च पंचमीविभक्ते। इह कस्मान्न भवति कस्मा गवां संपन्नक्षीरतमेति। विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तं विभक्तमेतत् गो
भ्यः कस्मा विभज्यते विभक्तमेव यन्निस्तत्त्वं भवितव्यं। न चैतन्निसं विभक्तं किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते विभक्तग्रहण
सामर्थ्यात्। यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्त्वस्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। पंचमी॥ साधुनिपुणाभ्यां॥ अप्रसादिभिरिति वक्तव्यं इहापि यथा
स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति मातरमनु साधु॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम यस्तत्र नित्यं प्रबद्धः कुत एतत्
तसिनोति रयंबन्धासर्थेवर्त्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति प्रसितो॥ नक्षत्रे च लुपि इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः अद्य मघा अधिकरण
इति वर्त्तते॥ नक्षत्रे॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

यत्नेनेति उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसंदृशोऽर्थो गम्यते॥ बद्ध इवेति मुख्यस्यासिषंगरूपस्य बंधनस्याभावात् सादृश्यात् गौणार्थपरिग्रहः॥ नक्षत्रे च अद्य पुष्य
इति पुष्येणायुक्तः काल इत्यणो लुप् विशेषण इति लुप् नेनुपरत्वादत्र प्रथमा भविष्यति। नैतद स्ति सर्वे विभक्त्यपवादो येविज्ञायते अंतरंगत्वाद्धा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं
विधानं स्यात्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥

प्रम०
१०५

=नार्थस्य प्रभृति-भाष्यपंचक लिखितेन=

प्रातिपदिकार्थ॰ प्रातिपदिकग्रहणमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमि[illegible]त्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। उच्चैरिति। असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थे स्यात्। प्रातिपदिकग्रहणात्तु तुमन्तात्संख्यारहितेऽप्यव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति। अथवा लिङ्गग्रहणात्तु सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः। अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित्पाठः। अलिङ्गेष्वव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरं प्रातिपदिकार्थश्चेह भावप्रकारेण न विचारितः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य योऽजासादि

=रीति क्वचित्पाठइति॰ प्रातिपदिकार्थस्य लिंगाव्यभिचारित्वात् लिंगग्रहणेनैव सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणस्य सेवार्थग्रहणस्यापि प्रयोजनाभावादिति भावः॥१=

प्रातिपदिकार्थ॰ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात्॥ किं पुनरत्र प्रथमया प्राप्यते॥ पदत्वं नैतदस्ति। षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम उच्चैस्ते स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात्। अथ लिंगग्रहणं कि-

=प्रथमायाः श्रवणाभावादिति॰ एवं तु प्रथमाप्रसक्तस्यैव निवर्तनाय एतत्प्रातिपदिकग्रहणमपुनानास्तीति तदभिप्रायेणायं [illegible] निर्दिष्टः॥२=
वक्ष्यमाणप्रयोजनाभावादिति

१ मर्थं॥ ॥ श्री

र्थेः प्रतीतस्तस्य सर्वेषां मिमत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात्। किं पुनरिति। अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः। पदत्वमिति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमो सत्त्विनिबंधनं पदत्वं प्राप्यते तन्निबंधनं रुत्वादिकमित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति॥ यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते ननु असंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात्। नैष दोषः। एकत्वाद्यर्थनियमेषु ष्याः संख्यायामनियमात्॥ प्रत्ययनियमेऽपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः पारस्पर्यावर्तनात्। अथ लिंगग्रहणमिति॥ सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिंगमप्यर्थ इति प्रश्नः॥०॥

मा०कै०२ १०६ 106

मात्रग्रहणं संबोधने चेति सूत्रारंभाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यात् इति मत्वाह स्त्री पुमानिति द्व्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते ॥ एषएवेति । यमर्थं प्राति
पदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः कुमारीति विना पि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगद
र्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः वृक्षः कुंडमिति पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् तटस्तटमित्येतच्चोदाहरणं वृक्षकुंडशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना
प्रयोगाभावात् लिंगस्य प्रातिपदिकार्थता कुंडशब्दस्तु जीवति भर्त्तरि परेण जाते वर्त्तमानः पुल्लिंग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुं

=स्त्रीत्वाद्यधिकं [illegible]

स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं । एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः ॥ इदं तर्हि कुमारी ॥ वृक्षः कुंडमिति ॥ अथ परिमाण
ग्रहणं किमर्थं द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् अथ वचनग्रहणं किमर्थं इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते गर्गाः शतं दंड्यंतामिति अर्थि
नश्च राजानो हिरण्येन भवंति न च प्रत्येकं दंडयंति सत्येतस्मिन् दृष्टांते यत्रैतानि सर्वाणि समुदितानि भवंति तत्रैव स्यात् द्रोणः खारी आढकमिति

=[illegible]

॥ इह न स्यात् कुमारी वृक्षः कुंडमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं ॥ ॥ ॥

ईति च स्त्रियामपि वर्त्तनात् कुंडमित्येतदुदाहरणं इत्परे जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिंगमित्यस्मै ब्रुवते अथ थेति । द्रोणादयः परिमाणएव वर्त्तंत इति
प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः द्रोण इति । यदा मानमेयसंबंधात् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्त्तंते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वं । एम० १०६
अथ वचनग्रहणमिति ॥ अर्थैकार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः इहेति प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानं न च गुणभेदे
प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत्त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यत इति न दोषो भवति ॥ ॥

=[illegible]

प्रत्येकमिति॥ प्रथमासिद्धेव केवलं नियमापत्तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबंधो विधीयते स च संबंधिभेदाद्भिन्नः अथवा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्श
नवशात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यत इति भावः उक्तेष्वपीति अनभिहिताधिकारात् बहुषु वचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्सरि
गणनस्य च प्रत्याख्यानत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वादप्रयुज्यमानस्यात् वचनग्रहणान्नु
भवतिं वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते कर्मादिविशिष्ट इति कर्मणेपेव द्वितीये

प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः इदं तर्हि प्रयोजनं॥ उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् एको द्वौ ब
हवः अप्रथमात्रयग्रहणं किमर्थं एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादिविशिष्टे मा भूत् कटं करोति। नैतदस्ति प्रयोजनं कर्मादिषु द्वितीयादयो विभ
क्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे वाधिका भविष्यन्ति। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति
नैतदस्ति ज्ञापकं अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधने आमन्त्रि
९ तमित्येव ब्रूयात् इदं तर्हि॥०॥

तिप्रसयनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात् मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थात्तु भवति तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिके कर्मादिसद्भा
वे द्वितीयादय इति कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थे नियमस्त्वाश्रयिष्यत इति भावः अथवेति प्रसयनियमपक्षेपि दोषाभाव इत्यर्थः यद्यमिति यदि प्रातिपदिकार्थ
सद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा स्यात् तदा संबोधनाधिके प्रथमायाः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्॥ ॥ ॥

भा०कै०२
१०७
107

उक्तेषु [redacted] पीति मात्रशब्दः सामान्यवचनत्वा आश्रीयते यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति एवं प्राति पदि
कार्थमात्रेऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति अन्ये त्वाहुः मीयतेऽनयेति मात्रा संख्योच्यते समाहारद्वंद्वे नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहिया मपि
संख्यायां प्रथमा भवति॥ प्रातिपदिकार्थे ति अवधारणार्थो न्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यं अस्ति च वीरः
पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः न च समासविधाने प्रथमोक्तत्रिलिंगद्वितीयाद्यंतानामपि वीरं पुरु

उक्तेषप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् एको द्वौ बहव इति॥ वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं अन्यत स्वच्छक्यमवक्तुं प्रातिपदिकार्थ
लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा लक्षणे पदसमानाधिकरणे उपसंख्यानमधिकत्वात् प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा लक्षणे पदसमानाधिकरणे उपसंख्याने कर्तव्यं वीरः पुरुष इति किं पुनः कारणं न सिध्यति अधिकत्वात् व्यतिरिक्तः प्रातिपदि
कार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति कथं व्यतिरिक्तः पुरुषे वीरत्वं न वा वाक्यार्थत्वात्। न वा वक्तव्यं किं कारणं वाक्यार्थत्वात् पदत्राधिक
॥ वाक्यार्थः सः अथ वाभिहिते प्रथमेसेतत्त्क्षणं करिष्यते॥ ०॥ ॥

षमानये त्यादौ समासस्य संज्ञा बाता। न वेति वीर प्रातिपदिकाद नपेक्षितशब्दांतरार्थसंसर्गो पहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते ए
वं पुरुषशब्दादपि पश्चात्त्वाकांक्षा रविशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिः रूपजायमाना बहिरंगत्वादंतरंगसंस्कारं पूर्वप्रवृत्तं वाधितुं नोत्सहते अभिहित
इति तिकृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्मादौ प्रथमेत्यर्थः। ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति॥ ०॥ ॥ रा०म०
१०७

ऽतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह॥ अभिहितानभिहितइति॥ प्रासादआस्तइतिसदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभि
हितत्वात्तदाश्रयात्प्रथमाप्राप्नोतीत्यर्थः एवंतर्हीतियथादेवदत्तः पचतीति प्रासादेआस्तेइत्यादौतुवैयधिकरण्यात्प्रथमायाअभावः तिङोऽप्रयोगइति
नहितिङः तत्पदप्रयोगमंतरेणतत्सामानाधिकरण्यसद्भावः॥ ॥उक्तंपूर्वेणेति॥ आक्षिप्तक्रियापदापेक्षंसामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेतिदेवदत्त
पचेल्लइति स्थितेयावत्तिङ् उत्पत्तिर्नोत्तितावत्तिङ् समानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेतिनियमाभावादेवदत्तशब्दादविशेषविहिताःसर्वेस्यादयः

पुरुषोऽत्र

अभिहितलक्षणायामनभिहितेप्रथमाविधिः॥ अभिहितलक्षणायामनभिहितेप्रथमाविधेया॥ वृक्षः प्लक्षइति उक्तंवाक्किमुक्तं अ
स्तिर्भवंतीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वृक्षः प्लक्षोऽस्तीतिगम्यतइति अभिहितानभिहितेप्रथमाभावः॥ अभिहितानभिहितेप्रथमाप्रा
प्नोतिकिंप्रासादेआस्तेशयनआस्तइतिसदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमितिकृत्वाप्रथमाप्राप्नोति एवंतर्हितिङ् समानाधिकरणेप्रथ
ग्रं३ मेसेतल्लक्षणंकरिष्यतेतिङ् समानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽयोगेप्रथमाविधिः तिङ् समानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेया
वृक्षः प्लक्षः॥ ॥उक्तंपूर्वेणकिमुक्तं अस्तिर्भवंतीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिगम्यतेवृक्षः प्लक्षः अस्तीतिगम्यतइति॥ शतृशानचोश्च
निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् शतृशानचोश्चनिमित्तभावात्तिङोऽभावः कृपचत्सोदनंदेवदत्तइति। किंकारणंतयोरपवादत्वात्। शतृशान
स्थितइतिलटः स्थानेद्वितीयाद्यंतपदसामानाधिकरण्येविधीयमानौशतृ ॥ चौतिङः पवादौतावत्तुबाधकौनचापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादा
शानचौ[redacted]माप्नुतोनतुतिङः एतेषांतुलडादिरिवकाशस्तद्विषयएवचप्रथमायाअपि। कर्मणिद्वितीयेत्येवंसर्वेषुनियमेद्वितीयादीनामत्रसद्भावइतिमन्यतेनिमित्त
मत्रशतृशानचोःप्रथमासामानाधिकरण्यं॥ पूर्वंह्यपवादइति। इहदर्शनद्वयंसर्वविशेषस्वीकारेणचोत्सर्गस्यप्रवृत्तिः कतिपयविशेषावगाहनेनवातत्रपूर्वस्मिन्
दर्शनेउत्सर्गस्यविषयविभागायपूर्वमपवादः प्रवर्त्ततेपश्चाद्विमुक्तेविषयउत्सर्गःद्वितीयेतुदर्शनेअपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्त्तते॥ ॥०॥ ॥

ऽभिनिविशन्ते पश्चा उत्सर्गः प्रक
ल्प्य बाधपवादविषयमुत्सर्गो नि
विशन्ते॥०॥

मा०कै०२ एवं पर्युदासार्थे नियमपक्षाश्रयेण चोदितं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थे नियमेऽपक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह पाक्षिक इति॥ ॥
१०८ अप्रथमावाविधिनेति। पर्युदासे द्वितीयादीनां यत्त्वायहणमिति सर्वथः। अप्रथमावेति। प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते सर्वथः। तद्यदेति कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नि
108 यमे द्वितीयादीनां अनियमात् प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्राभावात्तदाश्रयः
प्रतिषेधः प्रवर्त्तेत इत्सर्थे नियमपक्षे न दोषः शतृशानचोरभावात्तिङः स्तुसस्तुतत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमे न द्वितीयादीनां व्यावर्त्तनात्तयदाही
ति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावेऽतोसामर्थ्याभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वाना

न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति अपवादो तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते। पाक्षिक एष दोषः कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचौ द्वैतं भवति॥ ॥
अप्रथमावाविधिनाश्रीयते प्रथमाप्रतिषेधेनेति॥ विभक्तिनियमे वापि द्वैतं भवति। विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति तद्यदा ता
वदर्थे नियमः अप्रथमाच विधिनाश्रीयते तदा एष दोषो भवति। यदा हि विभक्तिनियमः तदा पद्येव प्रथमाविधिनाऽश्रीयते अप्र पाषिप्र
थमाप्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति॥ प्रातिपदिका॥ षष्ठी शेषे॥ शेष इत्युच्यते कः शेषः कर्मादिभ्योऽन्ये योः स शेषः॥ ॥

स्ति शतृशानचोरत्र प्रसंगः॥ ॥षष्ठी शेषे॥ कः शेष इति॥ किमप्रधानं शेषः उतो प्रयुक्तादन्यः एवं स्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति त
त्रापि षष्ठीप्रसंगः सर्वत्र कर्मादीनां संज्ञाबाधुत्तरोऽपि शेषार्थो न प्रकल्प्यत इति प्रश्नः कर्मादिभ्य इति कर्मादीनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपा
दयति। येऽन्येऽर्था इति। स्वस्वामिभावादयः संबंधा इत्सर्थः। तदुक्तं संबंधः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः॥ श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत इ राम०
ति तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबंधपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबंधः प्रतीयते मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सत्यपि १०८
॥ ॥ कर्मत्वमविवक्षितं सा विशेषणाभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते। मातुः संबंधिस्मरणमिति॥

=धनदानादिक्रियापतकारकयोर्मः संबंधस्तत्सर्पिषः ॥४=

अविदिताभिप्रायः परस्याहरणाय प्रेषितमिति। क्रियामंतरेण संबंधाभावात्सर्वत्र तस्यात्र संबंधभावात्तन्निमित्तस्य च कर्म्मादेरिति भावः। राजा कर्त्रेति। राजा पुरुषाय ददातीत्य
र्थे संभवत्यात्। वृक्षस्येति। लोकप्रसिद्ध्येत्युक्तं वैशेषिकप्रक्रियया तु अवयवावयविनोर्धिकरणं। विनिमयादिति। परिवर्त्तनादिरर्थः। एवं तर्हीति। क्रियाकारकसंबंधो
पि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि॥ तत्र स्वस्वामिभावा [redacted] द्विवक्षायां सत्यपि क्रियाकारकसंबंधो न
[redacted]

यद्येवं शेषो न प्रकल्प्यते न हि कर्मादिभ्योऽन्येर्थाः संति इह तावद्राजः पुरुषः राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानं॥ वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकर
णं तथा पदेन तत्स्वनामचतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवतिक्रयणादपहरणाद्याच्ञ्याया विनिमयादिति॥ अत्र च सर्वत्र कर्मादयः संति एवं तर्हि कर्मादीनामवि
वक्षा शेषः कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोप्यविवक्षा भवति॥ तद्यथा अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति तद्य
था समुद्रः कुंडिका विंध्यो वर्द्धितकमिति किमर्थं पुनः शेषग्रहणं प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनं प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्त्तृत्वं प्रत्यया नियता
अर्था अनियताः तत्र षष्ठी प्राप्नोति॥ तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं। षष्ठीनियमार्थं शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति॥ अर्थावधारणाद्वा अप्रवात्र
र्था नियताः प्रत्यया अनियताः शेषेपि प्राप्नुवंति। तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति अर्थनियमे शेषग्रह
णं चाक्रम कर्त्तुकथं अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः ततो वक्ष्यामि षष्ठी भवतीति॥ ॥ श्री ॥

विवक्ष्यते॥ अलोमिकेति॥ लोमकार्योकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा अनुदरेति सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते॥ असतश्चेति दृष्टांतरूपेणोदमु
पात्तं असत्तोयथाविवक्षा तथा सतोप्यविवक्षेत्यर्थः समुद्रः कुंडिकेति॥ कुंडिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते विंध्यो वर्द्धितकमिति
वर्द्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते॥ तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विंध्यत्वमसदारोप्यते॥ अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्र
त्याख्यानाय विचारः क्रियते। किमर्थमिति॥

भा०कै०२ १०७ 109

तन्नियमार्थमिति॥ यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसंगे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः षष्ठी शेष इति चेदिति। अस्मिन्न् सूत्रन्यासे दोषः संबंधस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानादपि षष्ठीप्रसंगो व्याकरणांतरे तु गुणे षष्ठीति वचनान्नास्ति दोषः प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबंधस्याधिकस्य भावादप्रसंग इतिमत्वाह॥ तत्र प्रथमेति। पदत्रेति॥ राज्ञ

तन्नियमार्थं भविष्यति॥ यत्र षष्ठी चान्यच्च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवतीति। षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोतीति तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तत्र प्रथमाविधिः तत्र षष्ठ्याः प्रतिषिद्धायां प्रथमा विधेया। राज्ञः पुरुषः उक्तं पूर्वेण किमुक्तं। न वा वाक्यार्थत्वादिति पदत्राधिकं वाक्यार्थः सः कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुना राजनि पदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् अंतरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते न पुनरंतरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति किं कारणं राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति॥ अंगहि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोर्थः॥ ॥ ॥

इत्येतस्यदसंनिधाने पुरुषस्य संबंधित्वं प्रतीयते नान्यथा॥ पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः कुतो न्विति। पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबंधित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसंगः। अंतरेणेति। राज्ञ इति केवलेपि पद उच्चार्यमाणे संबंधित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते। यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥ राम० १०७

ननु च नैते नेति॥ न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यां अर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषाविषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणालक्षणौ भावा
भावावित्यर्थः॥ तत्र प्रश्ने पकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा तदुक्तं हरिणा॥ द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वा
द्गुणेषु व्यतिरिच्यते॥ तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यत इति॥ ॥ स्वामित्वमिति॥ स्वस्वामिसंबंध इत्यर्थः समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमिति वचना
त्॥ स्वकृतमिति॥ ततश्चानियतत्वस्य प्रथममेव संबंधाश्रया षष्ठी उत्साद्यते॥ पुरुषशब्दसंनिधौ तु स्ववि" शेषप्रतिप त्तिरित्यर्थः तद्यथेति॥ प्राति

ननु च नैते नैवं भवितव्यं॥ न हि शब्दकृतेनार्थेन भवितव्यं अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यं। तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं पे
नांतरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते॥ किं पुनस्तत्॥ ॥स्वामित्वं॥ किंकृतं पुनस्तत्स्वकृतं तद्यथा प्रातिपदिकार्थानां क्रि
याकृता विशेषा उपजायंते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवंति कर्मकरणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति॥ ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचि
न्निमित्तत्वेनोपादीयंते कदाचिन्न कदाचिद्विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयंते॥ यदा व्यभिचरंति प्रातिपदिकार्थं॥ ॥

=क्रियान्वयविवक्षायामित्यर्थः॥१०=

पदिकार्थानामित्यर्थः। क्वचित्तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः क्रियाकृता इति॥ क्रियाफलापेक्षया शक्त्य आश्रीयंत इत्यर्थः। तत्कृताश्चेति शक्तिनिमित्ताः सं
ज्ञा इत्यर्थः। कदाचिदिति यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति॥ कदाचिन्नेति॥ यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति॥ व्य
भिचरंतीति यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशाविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थं तां शक्तयो न प्रतिपद्यंत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=क्रियाफलापेक्षयेति॥ अयंभावः॥ भाष्ये क्रियाकृता इत्यस्य क्रियानिमित्ता [redacted]ः क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणा शक्तिरूपा विशेषा अपादानादिसंज्ञाः शक्तिरूपा उपजायंते प्रतीतिविषया भवंतीत्यर्थः॥ तत्र क्रियाजनकत्वं क्रियाकर्तृत्वमात्माश्रयादि नाम
=संज्ञा किंतु [redacted] फलस्वरूपक्रियाजनकत्वमतन्त्रं तत्रापादानस्य तत्भावत्वगमनादिसमभिव्याहारे ददत्सादिसमभिव्याहारे संप्रदानस्य कर्तृकरणाधिकरणानां सर्वत्र कर्मणः सकर्मकधातुयोग इत्यादि यथायथं ज्ञातीयं स्पष्टं च एकान्कर्तृ

=स धर्म इति॰ विभक्त्युत्पत्तिप्रयोजकः। धर्मः क्रिया[illegible]न्वयप्रतियोगित्वस्वरूपः। २= विभक्त्यादिभिरित्यादिपदाच्छब्दधर्मो विकरणाः। २= प्रातिपदिकार्थस्यैवेति॰ यद्यपि उक्तयुक्त्या राजनिष्ठस्वामित्वनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इति [illegible] स्वस्वामिभावलक्षणस्योभयनिष्ठत्वेनाश्रयत्वेनान्वयित्वं करोतीत्यत्र

भा०कै०२ यदाहीति॥ = परोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः। तदेवं दा = त्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया गय

११० था च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दातृकरणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति॥ ॥ = पारख्याभूता इति॥ ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः ननु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयं

110 तीत्यर्थः। तदुक्तं। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति॥ पुरुषेपीति॥ संबंधस्य द्विष्ठत्वात् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नो

तीत्यर्थः। शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः राजशब्दादिति॥ गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्॥ तत्र संबंधो गुणेपदं त्य

=अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकार्थविशेषणापन्नस्य धनस्य वाच्यक्रियायां कारकत्वाभावेन विशेषकत्वं न तु सत्त्वाभावेनेत्यर्थः। = स्वनिष्ठतयेति॰ प्रातिपदिकवाच्यक्रियान्वयित्वेनेत्यर्थः॥ = स्वनिष्ठत्वाश्रयेणेति॰ दातृप्रातिपदिकसमानाधिकरणकरणप्रातिपदिकार्थक्रियान्वयेनेत्यर्थः॥ ३=

यदाहि नव्यभिचरंति॥ ॥ = पारख्याभूताएव तदा भवंति कर्मकरणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति॥ यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं त

त्र षष्ठी भवति एवं पुरुषेपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दा

त्षष्ठी न भविष्यति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा न तर्हीदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति

॥ भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी शेषे॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=रूपांतरमिति॰ [illegible]स्वोत्तरविभक्त्यर्थविशिष्टगुणभावमित्यर्थः। ९= नतु रूपांतरमिति॰ गुणप्रयोजनतां विभक्त्यर्थप्रधानस्य गुणस्यादिति भावः। ९=

स्य द्विष्ठत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपांतरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव नतु रूपांतरं भजते॥ पुरुषस्येति षष्ठ्यानै

व भाव्यमिति भ्रांत्या चोदयति न तर्हीति भवतीति॥ यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः। भवति बाह्यमिति॥ एकस्यापि राम०

वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ११०

[redacted] अवनत्यानंवाद्यसत्ताश्रयत्वं आरिपदान्मरणाघवस्थायांबुद्धिसत्ताश्रयत्वं वाहिनंतर्वामातास्मरणेविषयत्वेनभवती तिसंप्रत्ययात्तत्रसत्तायांमाताकर्मीस्मरणेमृधिकरणंनान्निमित्तोमातास्मरणेनसाकं विषयविषयिभावा

अधीगर्थ॥ मातुःस्मरतीतिमातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबंध इतिकेचिदाहुः अन्येतुस्मरणस्यक्रियारूपत्वात्क्रियांतरमंतरेणैव द्रव्येणसंबंधो पपत्तिमाहुः यथाद्वयोःकाष्ठयोर्जतुकृतः श्लेषोजतुनस्तुकाष्ठेनस्वतएवनजत्वंतरकृतः कर्मादिष्विति॥ आदिशब्दः आश्रयवाची। यथाविष्णुरादिः एषा सूनो मीमांसादिष्वस्तुयो धनुः तेजयंति रणेशत्रून्येषांविष्णुः समाश्रय इतितेनकर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मकाअधीगर्था दयः प्रेष्यब्रूपर्यंताः कर्मादिशब्देनोच्यंते। अकर्मकाणामिति। तेनमातुः स्मर्यतइतिभावेल्लकृत्यक्तखलर्था भवंतिकर्मणितुल्लादिषुविधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्यानभाव्यमितिप्रथमैवभवतिमातास्मर्यतइति॥ वल्करणंकिमर्थमितिविनापिवतिनातिदेशः सिध्यतिपरार्थेशब्दप्रयोगात् स्वा

अधीगर्थदयेशांकर्मणिकर्मादिषुकर्मकवद्वचनं। कर्मादिषुकर्मकवद्भावोवक्तव्यः किंप्रयोजनं। अकर्मकाणांभावेल्लोभवतीतिभावेल्लोयथा स्यात्मातुःस्मर्यतेपितुःस्मर्यते॥ अथवत्करणंकिमर्थंस्वाश्रयमपियथास्यात्॥ मातास्मर्यतेपितास्मर्यतइति॥ कर्माभिधानेहिलिंगवच नानुपपत्तिः कर्माभिधानेलिंगवचनयोरनुपपत्तिः स्यात्मातुःस्मृतंमात्रोःस्मृतंमातृणांस्मृतमितिमातुर्यल्लिंगंवचनंततस्मृतशब्द स्यापिप्राप्नोति॥ षष्ठीप्रसंगश्च॥ षष्ठीचप्राप्नोति॥ कुतः स्मृतशब्दान्मातुःसामाधिकरण्यात्षष्ठीप्राप्नोति अपरआहषष्ठीप्रसंगश्च॥ ० ॥

श्रयमपीति। नाप्राप्तेस्वाश्रयेआरभ्यमाणोतिदेशस्तंद्बाधेतकर्माभिधानेहीति। यद्यकर्मकवद्भावोनविधीयतेतदाल्लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यंनमावः। ततस्त सामानाधिकरण्यात्क्तांतादीनांतदीयलिंगसंख्याप्रसंगोमातास्मृतेतिभावेत्वसत्त्वोक्तादीनांनपुंसकत्वमेकवचनंभवति॥ षष्ठीप्रसंगश्चेति॥ यदास्मृतशब्देकर्मणि क्तोविधीयतेतदामातृशब्दसामानाधिकरण्यातवाच्यवत्वापेक्षयायथामातृशब्दात्षष्ठीभवतितथास्मृतशब्दादपिस्यादितिकेचिद्याचक्षते अन्येत्वाहुः अनभिहि ताधिकारानपेक्षणेनयथामातृशब्दात्कर्मणिषष्ठीभवत्येवंस्मृतशब्दादपिस्यादिति। ननुविद्यमानोऽनभिहिताधिकारः कथंनापेक्ष्यतइत्याशंक्याह॥ अपर

=अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्यस्यजोके ऽर्प्यर्णनादितिभावः॥४॥

मा०कै०२ मसंज्ञकेति॥ प्रापणीयेसर्थेः शेषइतिप्रकरणंचेदंसमासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणेव्याख्यातंतेननमातुःस्मृतमिति षष्ठीसमासोनभवति॥ उक्तंच
१११ हरिणासाधनैर्व्यपदिष्टेच श्रूयमाणक्रियेपुनः प्रोक्ताश्रतिपदंषष्ठीसमासस्यनिवृत्तयइति ॥ रुजार्थानां॥ यावतेति धातूनांभाववाचित्वाव्यभिचा
रांडावकर्तृकादिति ल्यप्लोपेकर्मणिपंचमीभावकर्तृकमाश्रित्येसर्थेः अथवा भावकर्तृकधात्वर्थेकर्मचोरादिकं भावकर्तृशब्देनोक्तं। कथंपुनर्भा
ववचनानामित्यस्यभावकर्तृकाणामित्यर्थोभवति। उच्यते भावशब्देनघञादिवाच्यस्तिद्रूपोर्थोभिधीयतेननुसाध्यरूपस्तस्यकर्तृत्वासंभवा

षष्ठीचप्रसंक्तव्याकुतः मातृशब्दात् स्मृत शब्देनाभिहितंकर्मेति लत्वाषष्ठीनप्राप्नोतितत्तर्हिवक्तव्यं। नवक्तव्यं। अविवक्षितेकर्मणिष
ष्ठीभवतीति किंवक्तव्यमेतत्। नहिकथमनुच्यमानंगंस्यते॥ शेषइतिवर्त्ततेशेषश्चकर्मादीनामविवक्षाशेषः यदाचकर्मविवक्षितंभवति
तदाषष्ठीनभवति। तद्यथास्मराम्यहंमातरंस्मराम्यहंपितरमिति अधीगर्थ ॥ ॥ रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः॥ अज्वरिसंताप्योरिति
वक्तव्यं॥ इहापियथास्यात्॥ चौरंसंतापयतिवृषलंसंतापयति। अथकिमर्थभाववचनानामित्युच्यते॥ यावतारुजार्थाभाववचनाएवभवंति
=धातुनात्रनिर्देशाश्रयमिति नतश्चकृञोधातोर्वार्थअर्थस्यवाचकस्तेनसंबंधिनोयेधातवस्तज= \\ भावकर्तृकायथास्यात्॥ इहमाभूत्नदीकूलानिरुजतीति॥ ॥
=पीडाद्यर्थानामित्यर्थः। रुजायाश्चनिर्देशोस्तीति रुजारोगो भावेमामितिवकुत्रीहिसमासोत्रपक्षे ३=

नावचनशब्देपिमत्सयार्थेः [redacted] कर्त्ताविवक्षितः कर्त्तरिल्युटोविधानात् मत्सर्थस्तुवचनक्रियानविवक्षितेतेनभावोवचनः कर्त्तायेषां
तेभाववचनाः भावकर्तृकाइत्यर्थः संपद्यतेअन्येत्वाहुः। भावेवचनंयेषांतेभाववचनाः सतिभावेकर्त्तरियेषांवचनमुच्चारणंभावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय
येषामभिधानमित्यर्थः। नदीकूलानीतिरुजाशब्दोव्याधौरूढइसत्रप्रसंगएवनास्तितस्मात्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदंप्रत्युदाहरणंरुजा एम०
शब्दनिर्देशेतुश्लेष्मापुरुषंरुजतीतिप्रत्युदाहार्यमित्याहुः॥ ॥ ॥ १११

द्वितीया॥ किमुदाहरणमिति पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषा विज्ञानात्सोपसर्गस्यादीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यंती त्यादाविति भावः॥ गामस्ये

ति। अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति। अत्र च शेष इति नानुवर्त्तत इति एतत्सूत्रारंभात्पूर्वसूत्रारंभाच्च ज्ञायते॥ ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने॥ य

द्वितीया ब्राह्मणे किमुदाहरणं गां निघ्नंति गां प्रदीव्यंति गां सभासद्भ्य उपहरंति॥ नैतदस्ति पूर्वेणाप्येतत्सिद्धं॥ इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः॥

॥ प्रेष्यब्रुवो॥ हविषो देवतासंप्रदान इति वक्तव्यं। इंद्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपाया मेदः प्रस्थितं प्रेष्य प्रेष्य॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि॥ षष्ठ्यर्थे

चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते यां मलवद्वाससं संभवंति यस्ततो जायते सोभिशस्तो या मरण्ये

तस्यै स्तेनो यां पराची तस्यै [redacted] ह्रीतमुख्यपगल्भः या स्नाति तस्या अप्सु मारुको याभ्यंक्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिर

पमारी या आंक्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निकृंतते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जुं सृजति तस्या उद्बंधुको

या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादको जायते अत्र हत्यायै जारमनाप्येत तुः तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ योगविभागात्सिद्धं चतुर्थी ततः अर्थे बहुलं छंद

सि॥ कर्तृकर्मणोः कृ। कृद्ग्रहणं किमर्थं इदमाभूत्। पचसोदनं देवदत्त इति कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं ल प्रतिषेधात्। कर्तृकर्मणोः

षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकं [redacted] किं कारणं ल प्रतिषेधात्॥ प्रतिषिध्यते त्र षष्ठी लप्रयोगेनेति॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं

दा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तस्य षष्ठी न भवतीत्यर्थः॥ ॥ चतुर्थ्यर्थे याखर्वेणेति। रजस्वलायाः खर्वेयानादि निषेधार्थो यमर्थवादः चतुर्थीति षष्ठीप्रकरणा

त्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः। चतुर्थ्यर्थेति षष्ठीति द्वितीयः॥ कर्तृकर्मणोः तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः॥ ॥ श्री॥

म

नैतदिति॥ यद्योक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपपुज्यत इति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति। इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रियासंनिधीयते क्रियाया हि कारकं भ-
वति सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह धातोर्हीति। तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थे कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपपुज्यत इति दर्शितं इदानीमुत्त-
रार्थत्वमाशंक्य निराकरोति। न ब्रूम इति॥ न लोकाव्ययेत्यत्रासमर्थे कृद्ग्रहणे न विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ अ-
कृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूत् उच्चैः कटानां स्वष्टेति प्रतिषेध इति न लोकाव्ययेति सूत्रेऽव्ययग्रहणे न कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य

नैतदस्ति प्रयोजनं॥ धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते। न ब्रूमः इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं
कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति॥ किं तर्हि उत्तरार्थं॥ अव्ययप्रयोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतो व्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् अकृतोव्ययस्य
ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति॥ उच्चैः कटानां स्वष्टेति। तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तत्कृदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धं कृत एते कर्तृकर्मणी ना-
व्ययस्य अधिकरणमत्राव्ययं॥ इदं तर्हि प्रयोजनं॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति॥ स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् कृतो ये कर्तृ-
कर्मणी तत्र मा भूदिति आश्चर्यमिदं तत्रमोदनस्य च नामयाको ब्राह्मणानां च प्राउर्भाव इति॥ ॥ ॥

ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति। न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः कृत इति स्वष्टेत्यस्य
नाव्ययस्येति। नोच्चैः शब्दस्येत्यर्थः। तस्य ऽक्रियावाचकत्वात् तदेवाह अधिकरणमिति॥ उच्चैः स्थाने स्थितानां कटानां स्वष्टेत्यर्थः कृतोप इति॥ एकस्यैव कृतो
ननु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः। कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वात् अन्यपदार्थे स्यो भयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अन्यथा तरंगत्वात् तत्पुरुषः स्यात्॥०॥

अथेति॥ कृतीत्येकवचनस्याविवक्षां जातिविवक्षां वा तत्सूक्ष्मं च मत्वा चोदयति। कृतपूर्वार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहारः। तेनाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्या
दावेव नियमः प्रवर्त्तते॥ यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं॥ अथवा व्याख्यानात् बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्याशंक्याह— अथवेति। कृतपूर्वीति॥ कृतं पूर्वमनेनेति सुप्
सुपेति समासः पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः कर्त्तरि क्त तद्धिते नोक्त इति ततः षष्ठीप्रसंगाभावः कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं ननु

=ननु मा भूदिति। यथापि कृतपूर्वी कटमित्यत्र निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधाद्द्वितीयाया अन्यथापि सिद्धत्वात् तथापि कर्त्तव्यम् पूर्वी कटमित्यत्र न त्वन्यथा सिद्धोदाहरणे पलक्षणत्वाद्दोषः अत एव महाभाष्ये [illegible] षष्ठ्यभावः कृद्ग्रहणं [illegible]

अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति॥ उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति कथं तर्हि उ
भयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति। अथवा कृतोऽपेक्षते कर्मणी तत्र यथा स्यात्॥ तद्धितप्रत्ययेऽकर्त्तरि कर्मणि
तत्र मा भूदिति॥ कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति॥ ननु च वाक्येनैवानेन भवितव्यं॥ द्वितीयया तावन्न भवितव्यं॥ किं कारणं क्तेनाभि
हितं कर्मेति कृत्वा॥ इनि प्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यं किं कारणं असामर्थ्यात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥ उच्यते द्वितीयया ता
वन्न भवितव्यं किं कारणं क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति॥ ॥ ॥

चेति। कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः॥ द्वितीययेति। तस्या अप्राप्तेः तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात्॥ सापेक्षमिति॥ कृतः पूर्वं कटो
ऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

मा०कै०२ ११३ योसावितिं कृतः करोऽनेनेति वा केवलं कृतकटयोः सामानाधिकरण्यं अस्मिंश्चार्थे विशेषेण भाव्यं वक्ता । तस्याः सामान्यविषयत्वात् । तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते ॥
तत्र च कृतपूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतवानित्यर्थः संपद्यते तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षं अस्ति कटस्य कर्मत्वं तथाह हरिः विशेषकर्मसंबंधे निर्मुक्तेपि कृतादिभिः विशेषनिर
पेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्त्तते अकर्मकत्वे सत्येवाक्तांते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणां अविग्रहागतादिस्थाय यायामादिक
र्मभिः क्रियासंबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति । कर्तृ भूतपूर्वमात्रादिति करोतीति कृदिति कर्त्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानात् गुणभूतेपि
भवति । एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्नेकृतास्मात् भेदिकेति भिदेर्तं पतासर्यायादिषु एवं च अत्र प्रयोजकः कर्त्ता एपर्थेस्य प्राधान्यात्प्रधानं प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृ

यो सौ कृतकटयोरभिसंबंधः स उक्तस्त्वे प्रत्यये निर्वर्त्तते ॥ अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते प्रत्यये
नापि नो सन्नर्थं किं कारणमसामर्थ्यात् । अथ मसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न
तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्ये न तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः कृतपूर्वी किं कटं भुक्तपूर्वी किं ओदनमिति ।
अथ वेदं प्रयोजनं । कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति कर्तृकर्म ॥ ॥ ॥

सर्थस्य प्राधान्याद प्रधानं तत्र प्राधान्यात् प्रधानसन्निधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यात् नाप्रधानात् कृद्ग्रहणं तु भवति अपकर्तृ भूतपूर्वो दितिकथमुच्यते । न हि प्रयोज
कसन्निधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं मे ये तिगत्यादि सूत्रे नियमात् कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वस्यैवावस्थानात् एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितं प्रधानचरात् कर्तुरित्य
र्थः एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तं । यदा तृतीयावत् कृतेमात्रे षष्ठी सा श्रीयते तदाभिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यतायाम् अभा राम०
वाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव ॥ ॥ ॥ ११३

उभयप्राप्तौ षष्ठ्याः प्रतिषेध इति॥ नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तं भेदिकेति। पयपायो दोग्धृ एवुच् शेषे विभाषेति ऽकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्य
एवु नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा॥ ॥क्तस्य च॥ छात्रस्य हसि
तमितिहासो हसितं नपुंसके भावे क्तः। तत्र छात्रे कर्तृत्वात् तृतीयाप्रसंगे षष्ठीविधानार्थं वचनं शेषषष्ठ्या इति॥ कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति मन्यमानः
कर्म्मादीनामिति। यद्यपि छात्रस्य कर्तृत्वं विवक्षया ऽपाक्रियते। संबंधित्वमात्रं त्वत्र विवक्षितं। छात्रस्य संबंधि हसितमित्यर्थः। उत्तरत्रेति अधिकरण

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधः उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे अकादिप्रयोगे प्रतिषे
धो न भवतीति वक्तव्यं॥ भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य अपर आह। अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं। शेषे विभाषा। शोभ
ना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः शोभना खलु पाणिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन सं
ग्रहस्य कृतिः। उभ क्तस्य च वर्त्तमाने क्तस्य च वर्त्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानं क्तस्य च वर्त्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानं कर्तव्यं। छात्रस्य हसि
तं। नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। विज्ञानास्तिढुं शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति शेष इत्युच्यते। शेषश्च कः कर्मादीनामविवक्षा शेषः।
यं छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोऽप्यविवक्षा भवति तद्यथा अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा समु
द्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्द्धितकमिति यच्छेषं। उत्तरत्र चानुः शब्दं प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तं इहाहिना सृप्तं इहाहेः सृप्तः इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति।
वाचिनश्चेत्यत्र इदमिति॥ अत्राधिकरणे क्तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्सप्तमी कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी॥ इहाहिना सृप्तमिति॥
अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्त इति अत्र कर्तरि क्तः। इहाहेः सृप्तमिति॥ भाव एव क्तः। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यं॥ इष्यत एवेति परिहारः। ग्रामस्य पार्श्वे इति।
सप्तमी प्रयोगेणानायमधिकरणे क्तः कृतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

 नलोकलादेश इति॥ ल्यग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं। तत्र सद्ग्रहणे न शानच्शानचोर्ग्रहणेन लिङ्ग्रहणे न चकानचोर्क्वसोर्लिट्संज्ञाविधानात् किकिनोश्च ल्यग्र
 हणे तु किकिनोरलादेशत्वाद्ग्रहणप्रसंगः। अथ तत्र वितिं॥ लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्वि
 प्रतिपन्नमिति मत्वाह बाढं स्यादिति॥ वक्ष्यामीति व्याख्यास्यामीत्यर्थः परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्त्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह सतर्हीति। विशेषातिदेशे च सामा

नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनां लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थं लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यं। किं प्रयोज
नं किकिनोः प्रतिषेधार्थं। किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् पपिः सोमं ददिर्गाः किं पुनः कारणं न सिध्यति। तयोरलादेशत्वात्। न हि तौ लादेशौ
अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः बाढं स्यात् लादेशौ तर्हि भविष्यतः कथं। छन्दसि गमहनजनः किकिनौ लिट् चेति लिड्वदिति वक्ष्यामि। सतर्हि वति
ति२ निर्देशः कर्त्तव्यः न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते॥ अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तव दत्तं ब्रह्मदत्त
दयं भवतीति॥ एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह लिड्वदिति ज्ञायते। उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यं कटं चिकीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥०॥

न्यातिदेशः प्रवर्त्तत एव विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात्तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्त्तते नैतदस्ति लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वा
र्त्तिकारंभः कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रसंख्यानं उकारप्रयोग इति उकारान्तप्रसङ्गप्रयोग इत्यर्थः॥ उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावात् गृह्यते॥ ॥श्री॥ ॥

उकारोपीति॥ उभ्यो कञ्चे तिङ्योर्द्वंद्वः पूर्वं क्रियते। ततोऽन्येषां अन्यथा लघुके तिस्मात्‌ ल प्रयोगे नेति। एतेषां च अलादेशलातत्॥ ॥ अकेनोर्यथासंख्यापवादार्थं वचनं अक
स्येतिस्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः। अकस्यत्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणं शातं दापीति। आवश्य

उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते कथं प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं उउक ऊक लउक लोकेति उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषे
धो न भवतीति वक्तव्यं दास्याः कामुकः वृषल्याः कामुकः अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवती
ति वक्तव्यं पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः पुरा वत्सानामपाकर्तोः पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् शानं श्वानं शशानतानामुपसंख्यानं शानं शच्चानशतॄणा
मुपसंख्यानं कर्तव्यं सोमं पवमानः नरमाघ्नानः अधीयन् पारायणं लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं तन्निसेवुं भविष्यति कथं तन्निति
नेदं प्रसयग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः लटः शत्रिसतः प्रभृत्या तृनो नकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् अत्रा
पि प्राप्नोति द्विषः शतुर्वावचनं द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यं तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रसयग्रहणे सति प्रतिषेधार्थं तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति॥ न
त्तो काम्य अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। अकस्य भविष्यति। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यं पुत्रान्लावको व्रजति ओदनं भोजको व्रजति इनन् आ [redacted]
धमर्ण्ये चं ततइनन् आमधर्ण्ये भविष्यति वक्तव्यं शतं दायी सहस्रं दायी ग्रामं गमी अके॥ ॥

कर्मण्यधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः ग्रामं गमीति भविष्यति गम्यादय इति वचनात् भविष्यति गमेरिनिः गसर्थे कम्मेणि तत्र चतुर्थी वेत्येवं प्राप्ते द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीया
ग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत्ले छ्वि उक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामं गमी सुदाहरणोपपत्तिः॥ ॥श्री॥ ॥

कृत्यानांनेहापीतिकाक्तानन्तप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आकृष्टयेति। कृषेर्द्विकर्म्मकत्वात्प्रधानकर्म्मणः कृत्येनाभिधानंनत्वप्रधानकर्म्मण इतिततन्त्रि
देत्यस्यार्थमपिकर्तृग्रहणंकस्मान्नभवतीतिभावः। एवंतर्हीतिकृत्यानामित्येतावत्सूत्रंक्रियते। तत्रचोभयप्राप्ताविति नेतिवर्त्तते तेनकर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्रा
[redacted]

कृत्यानांकर्त्तरिवा॥ कर्तृग्रहणंकिमर्थं। कर्म्मणिमाभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनं भावकर्मणोः कृत्याविधीयंतेतत्रकृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणिषष्ठी
नभविष्यति॥ अतउत्तरंपठति। भव्यादीनांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानांकर्तृग्रहणं॥ भव्यादीनांकर्मकृत्यैरभिहितंगेयोमाणवकःसाम्नांभव्या
दीनांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानांकर्तृग्रहणंक्रियते। किमुच्यतेभव्यादीनांकर्मकृत्यैरनभिहितमितिनेहाप्यनभिहितंभवति॥ आकृष्टव्या
ग्रामंशाखेति। एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते॥ कृत्यानांप्रयोगेषष्ठीनभवतीति किमुदाहरणं। ग्राममाकृष्टव्याशाखा। ततःकर्त्तरिवेति॥ इ
हापितर्हिनिषेधःप्राप्नोति। गेयोमाणवकःसाम्नामिति उभयप्राप्ताविति वर्त्तते। ननुचोभयप्राप्तिरेवैषा गेयोमाणवकः सामानिति चगेयानि
माणवकेनसामानीति चभवति उभयप्राप्तिर्नामसाभवतियत्रोभयस्ययुगपत्प्रसंगः अत्रचयदाकर्मणिनतदाकर्त्तरियदाकर्त्तरिनतदाक
र्म्मणीति॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेतृतीयमान्हिकम्॥ ॥ ॥

प्तौकृत्येषष्ठीप्रतिषिध्यते उभयप्राप्तिरेवेति। पर्यायेणेतिमन्यते॥ उभयप्राप्तिर्नोमेतिबहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्रकृत्येयुगपदुभयोःप्राप्तिस्तत्रैवषष्ठीनिषि
ध्यतइत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयाध्यायद्वितीयेपादेतृतीयमान्हिकं॥ समाप्तश्चायंतृतीयःपादः॥ ॥

द्विगुरेकवचनं॥ किमर्थमिति। इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते। समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः॥ प्रत्यधिकरणमिति॥ समाह्रियत इति समाहा
र इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः॥ अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते यत्संख्यद्रव्याभि
धानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः॥ पंचपूलीशब्देनात्र पंच पूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते। ततो बहुवचनप्रसंगे एकवचनविधानं॥ संख्यासामानाधिकरण्याच्चे

द्विगुरेकवचनं॥ किमर्थमिदमुच्यते। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानं॥ प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति। किमिदं
प्रत्यधिकरणमिति। अधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणं। संख्यासामानाधिकरण्याच्च॥ संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यं। प्रत्यधिकरणं वचनोत्प
त्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। इष्यते चैकवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकव
चनविधानं एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावो द्विगुत्वात्। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं
न प्राप्नोति पंचपूलीयमिति। किं कारणं। अद्विगुत्वात्। द्विगोरेकवचनमित्युच्यते। न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः। सिद्धं तु द्विगवर्थस्यैकवद्वचना
त्। सिद्धमेतत्। कथं। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यं। तत्र हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणं। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं। उच्यते
वचनं॥ ॥श्री॥ ॥

ति। एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति॥ भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पंचानां पूलानां समाहार इति। संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते। संख्यया बह्वर्थ
येति। एकत्वनिरासपरमेतत्। तेन द्व्यर्थोपि गृह्यते संख्या द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समास एकवचनं प्रतिपद्यत इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोप
न्यासः। उच्यते वचनमिति। कर्त्तरि ल्युट् बहुलमिति कर्म्मणि ल्युट्॥ ॥

भा०कै०२ ११६ 116

एकस्यार्थस्येति। वाच्यवाचकसंबंधे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्यते तदर्थः। तत्र सामर्थ्योदयमतिदेश उपपद्यते। यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य
वाचकः तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते। तत एतस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरर्थैकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषय
एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः। पंचपूल्य इति। अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ नवेति॥ प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायु
क्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्य द्विग्वर्थत्वात् द्विहिरंगत्वाच्च प्राथमकल्पिके तदंगे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्त्तत इस

वचनमेक१

एकस्यार्थस्य वचनमिति॥ एकशेषप्रतिषेधश्च। एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ पंचपूली च पंचपूली च पंचपूली च पंचपूल्यः॥ न वान्यस्यानेकत्वात्।
नवावक्तव्यः॥ किं कारणं॥ अन्यस्यानेकत्वात्। नेतद्विगोरनेकत्वं। कस्य तर्हि द्विग्वर्थसमुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थं। समाहारग्रहणं
च कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। तद्धितार्थप्रतिषेधार्थं। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पंचकपालौ पंचकपाला इति। किं पुनरयं पंचकपालशब्दः प्रत्येकं
परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्त्तते। किं चातः। यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च॥ अथ समुदायेपि वर्त्तते। न वा स
माहारैकत्वादपि सिध्यति। एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते। पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

थेः। पंचकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्याणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्॥ किं पुनरिति। यदि तावदेकस्मिन्संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पंचपूल्य
इत्यनेन पंचकपाला इति समानं। अथ प्रथममेव पंचकपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्तादर्थाद्विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात्समाहाररूपतास्तीति राम०
क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पंचसु कपालेषु संस्कारः क्रियतेऽपि तु प्रत्येकमिति भावः॥ ॥ ॥ ११६
१ ॥०॥ ॥श्री॥

अपर आह इति॥ न वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्त्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे। अयं भावः। तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वचन
पृथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेणान्तस्मिंश्चास्ति समाहारग्रहणं न कर्त्तव्यं। क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्भिन्नार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तव्यमेव। तेन समा
हारेणाव्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति। यस्तु तद्भिन्नार्थे न तस्य भवति। तेन पंचभिर्गोभिः क्रीताः पंचगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः। यद्वा बहूनां
पटानां पंचगुत्वेन तत्प्रत्येकं तद्देकशेषस्यायमविषयः। एतदेवमन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वं व्याख्याने। समाम्नुसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्त्तिकं व्याख्या

अपर आह॥ न वा समाहारैकत्वात्। न वा योगारंभे सौवार्थः। किं कारणं। समाहारैकत्वात् एकवचनं भविष्यति॥ द्विगुरेक ॥ ॥ द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसे
नांगानां॥ ॥ प्राणितूर्यसेनांगानां तत्पूर्वपदोत्तर [redacted] पदग्रहणं। प्राणितूर्यसेनांगानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यं। प्राणंपणानां प्राण्यंगैरिति वक्तव्यं। तूर्यांगा
नां तूर्यांगैरिति वक्तव्यं। सेनांगानां सेनांगैरिति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। व्यतिकरो मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। योगविभागात्सिद्धं। योगविभागः करिष्य
ते। प्राणंपणानां। ततस्तूर्यांगानां। ततः सेनांगानामिति। स तर्हि योगविभागः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः॥ प्रत्येकमंगशब्दः परिसमाप्यते॥ ॥ ॥

॥ द्वंद्वश्च ॥ ॥ त
तां उत्तरपदे तु योद्विगुस्तदर्थस्यायोत्तरेगुणाभावादस्वातंत्र्यात्सत्यपि मातिपरिकल्पेततः प्रत्ययानुसारादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्त्तते॥
पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति। यदंगवाचि पूर्वपदं तदंगवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। पाणिमार्दंगिकाश्वारोहा इत्यादा
वेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः॥ प्रत्येकमिति॥ बहुवचनांतोंगशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः। पूर्वपक्षे पि प्रत्येकमेवांगशब्दस्य संबंधः। सत्यन्यथा। प्राणंपगतूर्यांगसे
वेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः॥ नांगवाचिनां द्वंद्व एकवदिति। न हि प्राणितूर्यसेनानामेकमंगं भवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरंगशब्दस्य सिद्धा। तस्मादन्यथा प्रत्येकपरिसमाप्तिर्बहुवचनां
॥ तस्य सतः प्रतिपाद्यते। तेनास्माद्ग्रहणवाक्याच्छ्रेष्ठसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इति संकरेण भवति॥ ॥ ॥

=वानुपपन्नं तन्मतरपि। तथा च बहूनां प्राणंपगानां यो द्वंद्वः स एकवदित्यर्थोऽभ्युपगतेऽकप्राणंपगादिद्वन्द्वे तत्समासे पाणिमार्दंगिकाश्वारोहादावेकवद्भावाभावः। न चैवमपि द्वयोः प्राणंपगयोर्द्वंद्वे पाणिपादमित्यादावव्याप्तिरेवं तत्पूर्वेण सेनांगयोरन्वयीति वाच्यं। प्राणंप

भा०कै०२ ११७ 117

अनुवादे॥ यदाप्रतिपत्तामप्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कायोतरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति॥ ॥विशिष्ट॥ ॥जनपदविशेषो ग्रामः। ग्रामेनाध्येयममस्यो
ग्राम्यकुक्कुटइत्यादौ ग्रामग्रहणो नगरस्यापि ग्रहणादर्शनाद्वचनं। अग्रामा इत्यत्रेति। उभयत इति। ग्रामनगरोभयावयवे ग्रामसंबंध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं नगरं।
केतवता ग्रामः। जांबवं नगरं शालूकिनी ग्रामः॥ [redacted] ॥क्षुद्रजंतवः॥ ॥स्मृतीनां विरुद्धानां दर्शनात्प्रश्नः॥ के क्षुद्रजंतव इति। क्षोजन्या इति। अहो

अनुवादे चरणानां॥ ॥इह कस्मान्न भवति। नंदंतु कठकालापाः। वर्द्धंतां कठकौथुमाः। स्थेणोरिति वक्तव्यं। एवमपि तिष्ठंतु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति।
अद्यतन्यां चेति वक्तव्यं। उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। उदगात्कौमोदपैप्पलादं॥ ॥विशिष्टलिंगो नदी देशोऽग्रामाः॥ ॥ग्रामप्रतिषेधे नग
रप्रतिषेधः। अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। मथुरापाटलिपुत्रमिति। उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं च केतव
ता च शौर्यकेतवते। जांबवं च शालूकिनी च जांबवशालूकिन्यौ॥ ॥क्षुद्रजंतवः॥ ॥क्षुद्रजंतव इत्युच्यते। के क्षुद्रजंतवः। क्षोजन्या जंतवः क्षुद्रजं
तवः॥ यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति। एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजंतवः। अथवा येषां स्वशोणितं नास्ति ते क्षुद्रजंतवः। अथवा ये
षामा सहस्रादंजलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजंतवः। अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजंतवः। अथवा नकुलपर्यंताः क्षुद्रजंतवः॥ ॥
येषां च विरोधः शाश्वतिकः॥ ॥किमर्थश्चकारः। एवकारार्थश्चकारः। येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वंद्व एकवचनमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्
न्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। पशुशकुनिद्वंद्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥ ॥ ॥

र्थैक्लस्य। येक्षुद्यमाना अपि न म्रियंते जलौकः प्रभृतयः। ये तु म्रियंते ते पापनिमित्तत्वात् रक्षोदनार्ह्याः। नकुलपर्यंता इति। एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वादुत्प्यते। अतएव एम० ११७
वैतत्सर्वाद्युपन्यस्तं॥ ॥येषां च॥ ॥यदन्यदिति। चकारेणायत्नेन परो विकल्पो बाध्यते। तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति॥ ॥ ॥

शूद्राणां॥ ॥निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते। तत्रावधिप्रश्नः॥ कुत इति। प्रागादर्शादिति। आदर्शोदयः पर्वतविशेषाः। दक्षिणेनेति। एनबन्तः। एनपा द्वितीया। प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो
देशशब्देभ्यः प्रत्ययो विहितः। एतत्सर्वेन चतुष्टयमध्यमार्यावर्तो देश इत्यर्थः। यद्येवमिति। एतेषामार्यावर्तो ह्यास्यत्वादिति भावः॥ ग्राम इति॥ एते ह्यार्या निवसन्तीति भावः। तत्र ग्रामः
प्रसिद्धः। घोषो गोमहिष्यादिनिवासः॥ संवाहो वणिक्प्रधानः। संस्त्याया इति। निवासविशेषा इत्यर्थः। मृतपाः डोम्बा इत्याहुः। यज्ञादिति। शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिका

शूद्राणामनिरवसितानां॥ ॥अनिरवसितानामित्युच्यते। कुतोऽनिरवसितानां। आर्यावर्तादनिरवसितानां। कः पुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात्प्रत्यक्का
लकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रं। यद्येवं किष्किंधगंधिकं शकयवनं शौर्यक्रौंचमिति न सिध्यति॥ एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानां। कः पु
नरार्यनिवासः। ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति। तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति। ए
वं तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानां। एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति। एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानां। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शु
ध्यति तेऽनिरवसिताः। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति॥ ॥गवाश्वप्रभृतीनि च॥ ॥गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारि
तं द्वन्द्ववृत्तं। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यं। गवाश्वं। गवाविकं। गवैडकं॥ ॥ ॥ ॥

रोऽस्तीति भावः। तक्षायस्कारमिति। तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराभावादिति भावः। संस्कारेणेति। यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितः तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः॥ ॥
गवाश्वम॥ ॥यथोच्चारितमिति॥ गणे यादृशाः कृतावङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः। यदा त्ववङास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्व
(द्वविभाषा भवति गोऽश्वं गोऽश्वा इति॥ एते नगणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति॥ ॥ ॥

भा० कै० २
११८
118

विभाषा वृक्ष॥ बहुप्रकृतिरिति॥ बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्त्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः॥ बदरामलकमिति। जातिप्राणिनामित्येकवद्भावः। केचित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते। तत्रैवं व्याचक्षते। नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पो नेन क्रियते। अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणे नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्यते

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजन॥ ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानां। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानां द्वंद्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यं। फल। बदरामलकं। सेना। हस्त्यश्वं। हस्त्यश्वाः। वनस्पति। प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः। मृग। रुरुपृषतं रुरुपृषताः। शकुनि। हंसचक्रवाकं। हंसचक्रवाकाः। क्षुद्रजंतु। यूकालिक्षं। यूकालिक्षाः। धान्य। व्रीहियवं व्रीहियवाः। माषतिलं माषतिलाः। तृण। कुशकाशं कुशकाशाः। शरशीर्यं शरशीर्याः। किं प्रयोजनं। बहुप्रकृतिरेव यथा स्यात्। कुमा भूत्। बदरामलके तिष्ठतः। किं पुनरनेन यात्प्राप्तिः सा नियम्यते आहोस्विदविशेषेण। किं चातः। यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिप्राणिनामिति नित्यो द्वंद्वैकवद्भावः प्राप्नोति। अथाविशेषेण न दोषो भवति॥ यथा न दोषस्तथास्तु॥ पशुशकुनिद्वंद्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषेधः। पशुशकुनिद्वंद्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः। हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः। श्रमणब्राह्मणं। इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकं श्वशृगालमिति। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं च कारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वंद्व एकवचनमेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥ ॥

इत्याह। हस्त्यश्वमिति। सेनांगत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति। किं पुनरिति। अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमनेन सूत्रविहितएकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः। येषां सूत्रांतरेणानेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एवं संशयो नत्वन्यतरविषयः॥ यथा न दोष इति॥ व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः॥ ॥

अश्ववडवयोरिति॥ पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः॥ तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावितिप्रतिदेशात् सुस्त्वमपि। तत्र परत्वात्सुस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधाना इति। नात्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुंसकमित्येतद्भवति। तच्छब्देन त्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते। तेनयस्यैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तस्यान नपुंसकत्वमितिभावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः सचवनपूर्यादिवदेकत्वसर्थे॥ इहनिस इति॥ द्वंद्व

अश्ववडवयोः पूर्वलिंगत्वास पशुद्वंद्व नपुंसकं॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिंगत्वास पशुद्वंद्व नपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अश्ववडवयोः पूर्वलिंगत्वस्यावकाशः वि-
भाषा पशुद्वंद्व नपुंसक प्रसंग उभयं प्राप्नोति पशुद्वंद्व नपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सत हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। प्रतिपदविधाना त्तिद्धं।
प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति। एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात्। एकवद्भावोऽनर्थकः। किंकारणं। समाहारैकत्वात्। एकोयमर्थः
समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। एवं विज्ञास्यामि। इहनित्यो विधिरिह विभाषेति। नैतदस्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवतीति। यदयंतिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह। इदं तर्हि प्रयोजनं। सनपुंसकमितिव-
क्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनं। एवंत्र नित्यार्थे। उत्त-

×पशुद्वंद्वनपुंसकं प्रदानपशुद्वंद्वनपुंसकं सोवकाशः अश्ववडवौ पशुद्वंद्वनपुंसकस्याव× ×काशः अन्यपशुद्वंद्वाः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः ×५× अश्ववडवं ×५

१२ त्रव्यभिचारार्थे विभाषा वृक्षमृगादिति॥ ॥ ॥

रत्रेसारम्यास्माद्योगात्प्राकृनित्यो विधिः। अनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः। यदयमिति। यद्येतत्प्रकरणे पाञ्चानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादे-
कवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः॥ पूर्वत्रेति। प्राणिपंगादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। क्वचिज्जातिरप्राणिनामितिप्राप्तेवि-॥

=भाष्येव्यभिचारार्थमिति। नित्यैकवद्भावस्यव्यभिचारार्थमित्यर्थः। महाकार्योत्सर्गइतिनयाभि० १३ भाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिराकार्यमिति॥ ॥

सार्थमितिवार्थमत्पाः क्वाचिदित्यादिः २=योगद्वयेनेति। विभाषा इत्यादि विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि चयोगद्वयेनेत्यर्थः। २= इत्येवमर्थमिति। नियमार्थमित्यर्थः। ...

अनुप्रयोग इति समाहारद्वन्द्वे उपदर्शं पाणिपादमिति वेष्यते प्रकृते तत्प्रयोगे तत्पुरुषः पाणिपादाभ्यामिति नन्वेदमेवं तत्र संगच्छेत एकत्वात् । भाष्ये नैतदस्तीति तत्रैव एकवद्भावविधानेन चारितार्थ्यमनुप्रयोगे दोषः नान्येन प्रयोजनमुदाहरणमिति सर्वः । अव्ययीभावश्चेति ।

मा० कै० २
११९
११७

विभाषा ॥ ॥ अनुप्रयोगे द्वे पदे येनाम्भ्यः ॥ किमुदाहरणमिति । कः प्रसंग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि से स्यादिति नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयु ज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभावे हलन्ते उपदशा इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदश मिति चेष्यते । एतदेवमनसिकृत्याह । एवं तर्हीति । अव्ययीभावो ऽव्ययं विभक्तीति विहितः । बहुव्रीहिस्तु संख्यायाव्यये ति । यद्देति । अव्ययीभावस्या

विभाषा समीपे ॥ ॥ किमुदाहरणं । उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनं । अयं द्वैकवद्भावः प्रारभ्यते तत्र कः प्रसंगो यदनुप्रयो गस्य स्यात् । एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावो ऽप्यारभ्यते । बहुव्रीहिरपि । यद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति ॥ यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥ ॥ तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञायां कंथोशी नरेष्विति वक्ष्यति तत् तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं । न हि संज्ञायां कंथा त उशीरनरेषु तत्पुरुषो नञ्समा सः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थं तर्हि उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तत् तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नै तदस्ति प्रयोजनं । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमांतो ऽ तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि छायाबाहुल्य इति वक्ष्य ति तत् तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

व्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अपभेदैकत्वात् अव्ययादित्वाद् लुः ॥ यदेति । बहुव्रीहेः समीपप्रधानत्वाद् बह्वर्थत्वमिति भावः ॥ ॥ तत्पुरुषो एम०
॥ ॥ उत्तरेषु केषुचिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति । किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्तदन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । न ११९
हीति । अनादिस्तत्र संज्ञागत्यतेन खिदानीं तत्रेति भावः । न हीति । षष्ठी तत्पुरुषादिना तदादित्वा संप्रसंगः ॥ ॥ ॥

=सभापादः संघवचनः प्राणिवचनश्चेत्सभिमेसा इः अमनुष्येति वचनादिति। १=

नहि छायांत इति॥ पूर्वपदार्थे धर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते। नहि सभांत इति। ऽपशाले तिवचना संघातवचनः सभाशब्दोऽयास्त्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः। इदं तर्हीति। अत्र तु प्रदेशेऽमं दृष्टु अनुग्रहाय्याधिकारः कृतः॥ परवत्॥ ॥ द्वंद्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थं। तथाहि षष्ठीनिर्देशे न समासार्थस्य लिंगातिदेशः ऽपथ समस्यास्त्रयेण पूर्वपदस्य संशयानः प्रच्छति। किमर्थमिति। षष्ठीनिर्देशो नियमार्थं इति भावः। तत्रावयवा

द्वंद्वोपममिति

नहि छायांतो बाहुल्ये तत्पुरुषो न न्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा ऽपशाला चेति वक्ष्यति॥ तदन्तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। नहि सभांतोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदन्त तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। तत्पुरुष इति किमर्थं। दृढसेनो राजा। अनञिति किमर्थं। असेना। अकर्मधारय इति किमर्थं। परमसेना। उत्तमसेना॥ परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ द्वंद्वोयमुभयपदार्थप्रधानः। तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिंगं तत्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य। इष्यते च परस्य यल्लिंगं तत्समासस्यापि स्यादिति तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते। तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासोऽर्द्धपिप्पलीति॥ योऽप्युत्तरपदार्थप्रधानः॥ ०॥ ॥

र्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति॥ तत्र पदाऽपेक्षितपर्यस्यैव विरुद्धलिंगयोरवयवार्थयोरेव समुदायार्थस्तदापर्यायेण लिंगद्वयप्रसंगे नियमार्थमिदं संपद्यते। यद्येवं परस्यैव संबंधि लिंगं क्रियत इति सादृश्याभावादिति निर्देशो नोपपद्यते। नैष दोषः। केवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य सवतिनिर्देशः कृतः॥ तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति। तत्पुरुषस्यापीति॥ ॥ ॥

=समुदायार्थो नास्तीति। यद्यपि पुनरित्यादिना वक्ष्यमाणपक्षस्तु अवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थः अवयवयोर्लिंगं वा नेति तदास्य भेदः।२=

भा०कै०२ दैवकृतमिति॥ अयत्नसिद्धमिस र्थः पूर्वपदस्य चेति। सप्तमी निर्देशाश्रयेणादेशो द्वावुनं। तत्रस्थयमर्थो भवति। द्वंद्वेतत्पुरुषे च यस्यांतद्वल्लिंगंभवति तत्र कार्यिणोनुपादानात् सरश
१२० ब्दस्यसंबंधिशब्दत्वात् तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक्प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसंगः कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्र
120 संगः तथार्द्धपिप्पलीत्यादावपीतिप्रतिषेध उच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे चकृते सामर्थ्याद्द्वंद्वतत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते। यदिपुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्श
नेनाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरितिभावः। समासादन्यदिति। समासार्थलिंगमुपचारात् समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिंगसदृशं

दैवलतंततस्य परवल्लिंगं॥ परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोरितिचेत् प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः [redacted] प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः। आपन्नोजीविका
मापन्नजीविकः। अलंपूर्वः। अलंजीविकायै अलंजीविकः। गतिसमासः। निष्कौशांबिः निर्वाराणसिः। पूर्वपदस्य च। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। मयूरी
कुक्कुटौ। यदिपुनर्यथा जातीयकं परस्य लिंगं तथा जातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते। समासादन्यल्लिंगमितिचेदश्ववडवयोष्टापोलुग्वचनं। समासा
दन्यल्लिंगमितिचेदश्ववडवयोष्टापोलुग्वक्तव्यः। अश्ववडवौ। निपातनात्सिद्धं। निपातनात्सिद्धमेतत्। किंनिपातनं॥ ॥ ॥

समासार्थस्य स्वलिंगबाधनायलिंगांतरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति। अश्ववडवाविति। परवल्लिंगे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवाविति पूर्वपदार्थलिंगसदृशं पुल्लिंगं समासार्थस्य विधीय
तेनतूत्तरपदार्थस्येतिस्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणेप्राप्तेलुग्वक्तव्यः। निपातनादिति। निर्दिष्टात्साद्रूपमेतदित्यर्थः। पूर्ववदश्ववडवाविति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनांत
रेपूर्वपदलिंगातिदेशप्रसंगादश्ववडवानश्ववडवैरितिमत्वाप्टच्छति। किंन्निपातनमिति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ एम० १२०

अश्ववडवपूर्वापरेति॥ अश्ववडवौ पूर्वापरे इति वक्तव्ये टापोरुच्चारणमिति अश्ववडवयोर्द्वंद्वे इति विवक्षिते। उपसर्जनह्रस्वत्वमिति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् समुदायार्थे न च अवयवार्थे स्य गुणभावात् उपसर्जनत्वमिति भावः। इहापीति। ततश्च कुक्कुटमयूरीइतिप्राप्नोति॥ शब्दशब्दार्थाविति॥ लिंगशब्दे न लिंगाभिधायी प्रत्ययो यस्तंत्रेणोक्तशेषेणावोऽत्र इत्यर्थः॥ आति देशिकस्य अवर्णमिति॥ तस्यानुपसर्जनत्वात्तदंतस्य चाशौतिपदिकत्वात् ह्रस्वाभावात्। द्वौ षण्ढाविति। ननु यस्येति चेत्याकारलोपे कृते दौर्यकारो श्रूयेत। हलोयमामितिविक

= प्रातिपदिकत्वादिति॥ न च लिंगविशिष्टपरिभाषया तदंतो ... प्रातिपदिकग्रहणम् ... ॥

अश्ववडवपूर्वापरेति॥ उपसर्जनह्रस्वत्वं वा। अथ वा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्याविति॥ अस्तु परवल्लिंगमिति शब्दशब्दार्थौ। परवल्लिंगमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रो परे पि कस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य अवर्णं भविष्यति। इदं तर्हि दत्ता च कारीषगंध्या च दत्ता कारीषगंध्ये। दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ। द्वौ षण्ढौ द्वौ षण्ढौ च प्राप्नुतः। स्त्रां पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्ता युवती द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति। ननु चोक्तं समासादन्यल्लिंगमिति चेदश्ववडवयोः प्रलुग्वचनमिति। परिहृतमेतत्। निपातनात्सिद्धमिति। अथ वा नैवं विज्ञायते॥ ॥ ॥ ॥

= ननु षष्ठीनिर्दिष्टे ... नियमपक्षे ... समासान्तापि ... ॥

ल्पितो लोपः। यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयप्रसंगः। पुंवद्भावेनेति भस्याढे तद्धित इत्यनेनेति भावः। द्वौ तिशब्दाविति। अत्र त्यमते न्ना स्तिपुंवद्भावः। तस्मान्नैतदिति। उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात् सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वंद्वस्य। व्यतिरिक्तसमुदा यार्थाभ्युपगमेपि अवयवानां कार्यसंबंधात् फलतः प्राधान्यमेव। अथ वेति। नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः॥ ॥ ॥

श्रवण २

= अवयवानां कार्यसंबंधादिति। ... समासाद्यमनमुत्तरविनोन्न भेदेनेति भावः॥ २ =

भा॰कै॰२ १२१ १२१

परस्यैवेति॥ एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति। नत्वेवार्थैव निर्विहितः। यथा च नियममपक्ष्येवतिरूस घ्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितं। इहत्रीणि दर्शनानि। अवयवाव
पेक्षितपरस्पराद्वंद्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति। अत्र दर्शने नियमार्थमिदं। अवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो द्वंद्वार्थः स चावयवलिंगेन लिंगवानिसत्रापि दर्शने पर्याये
ण लिंगप्राप्तौ वचनं नियमार्थं। यदा तु समुदायो द्वंद्वार्थः स चालिंग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदं। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्य स्यार्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृ
तं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिंगभेदाश्रयेण परवदिति साहृश्याश्रयो वतिः। एकदेशिसमासोनारभ्यत इति। पूर्वापराधरे तियोगत्वेनार

परस्यैव परवदिति कथं तर्हि परस्येव परवदिति॥ यथा जातीयकं परस्य लिंगं तथा जातीयकं समासस्यातिदिश्यते [redacted] अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते [redacted]
[redacted]। प्राप्तादिषु कथं। प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धं। द्वंद्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिनो ग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। एकदेशिसमासोना
रभ्यते। कथमर्द्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति। अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति। न सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति। अथ पुनर
यमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। इष्यते च षष्ठीसमासोपि। तद्यथा। अपूपार्द्धं मया भक्षितं ग्रामार्द्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्प
(१)ल्यर्द्धमिसपि भवितव्यं। कथमर्द्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति॥ ॥ ॥

भ्यते। परवल्लिंगं द्वंद्वसमासेनानुवृत्त्या क्रियते सूत्रमित्यर्थः। अर्द्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यं। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिंगं तत्पु
रुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः॥ परत्वादिति। अयमर्थः। नत्रैप्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थत्वं पनमितिभेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं ततस्त्र षष्ठीसमास
एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितं। समानाधिकरणो भविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनं। मुनित्रयाच्च राम॰ १२१
(१)भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥ ॥ ॥ ॥

रात्रा॥ ॥अनुवाक इति॥ अनूच्यत इत्यनुवाकस्तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनं॥ अपथं॥ ॥पुण्याहमिति॥ रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनं। सुदिनाह
मिति। सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपद्विरुद्धः प्रयोगः। दृश्यते च प्रशंसार्थे प्रयोगः सुदिनाः सुसमाः सुकार्यमेतत्र विचिन्वीत विशेषतः स्व
यं चेति। चतुष्पथमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। समाहारद्विगौ तु सिद्धमेव नपुंसकत्वं। उत्पथमिति। कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः। अव्ययादित्वात् पथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किं सू
त्रेणेति चेत्सूत्रे कालत्वात्तत्रास्य नायं दोषः। द्विगुश्च समास इति। स नपुंसकमिति सस्यानन्तरमुक्तौ तो द्वन्द्व एव स्यात् इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्ते नपुंसकत्वमिति वच

=नतु द्विगुरेकवचनमिति द्विगुः।१=

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ ॥अनुवाकादयः पुंसि। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यं। अनुवाकः। शंयुवाकः॥ रात्रा॥ अपथं नपुंसकं॥ ॥पुण्यसुदि
नाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यं। पुण्याहं सुदिनाहं। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यं। द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथं। उत्पथं विपथं। द्विगुश्च॥ द्विगुश्च समासो न
पुंसकं भवतीति वक्तव्यं। पंचगवं दशगवं। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यं। पंचपूली दशपूली। वाऽबन्तः। वाऽऽबन्तः स्त्रियां
भाष्यत इति वक्तव्यं। पंचखट्वी पंचखट्वं। दशखट्वी दशखट्वं॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

=गवैवेति· द्विगुविधायके [illegible] इति·।२=

नं। यथासामंत्रितमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते। समाहारद्विगोश्चेद्ग्रहणं न तु तद्धितार्थद्विगोः। पंचगवमिति। यदा पंच गावः समाहृता इत्यस्मिन्नर्थे द्विगुस्तदोत्तरप
दार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिंगं प्राप्नोति। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वचनं सेनासंघ इत्यादिवदनियतलिंगत्वं प्राप्तमिति वचनं। पंचखट्वीति। टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते
द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तं। पंचखट्वमिति अत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्र
स्वत्वं सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वं॥ ॥ ॥

भा०कै०२ अनो नल्लोपश्चेति॥ चशब्देन वाग्रहणं भाष्यत इति समुच्चीयते नल्लोपस्तु नित्यमेव क्रियते। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्सद्वाभावाल्लोपेन प्राप्नो
१२२ नीति वचनं। पात्रादिभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थीयं। आकृतिगणश्च पात्रादिः॥ ॥अर्द्धर्चाः॥ ॥कार्षापणादिसंग्रहायाह। अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति। बहुवचननिर्दे

122

अनो नल्लोपश्च॥ वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यं। पंचतक्षी पंचतक्षं। पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पंचपात्रं द्विपात्रं॥ ॥अर्द्धर्चाः
पुंसि च॥ ॥अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यं। अर्द्धर्चं अर्द्धर्चः। कार्षापणं कार्षापणः। गोमयं गोमयः। सारकं सारकः। तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। बहुवच
न निर्देशादाद्यर्थो गम्यते॥ ॥इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ ॥अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं। अन्वादेशे समाना
धिकरणग्रहणं कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसंगार्थं। इह मा भूत्। देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति। अ
न्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यं। तद्धेवं विजानीयादिदमा कथितमिदमैवानु
कथ्यत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति॥ अथ किमर्थमशादेशः क्रियते। न त्यदाद्या
दिविधिसेवोच्येत॥ तत्र टायामोसि च एनेन भवितव्यमस्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र इदूपल्लोपे कृते केवलमिदमो नुदात्त
त्वं वक्तव्यं। अत उत्तरं पठति॥ ॥ ॥

शान्तिसिद्धमिति। साहचर्यादर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात्॥ ॥इदमो॥ ॥पश्चात्कथनमन्वादेश इत्यधिकरणप्रसंगनिवारणायाह। अन्वादेश इति। इमं चेति। एनादेशः पाम०
प्राप्तो निवार्यते। अन्वादेशश्चेति। प्रसामस्त्ये इदमैव कथितं तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिवारणपरा त्रिकं। तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितं यदानुक १२२
यदानुकथ्यते तेन [redacted] ध्यते तदान्वादेशो भवति॥ द्रष्टव्यमिति। विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः॥

साकच्कार्थमिति॥ साकच्कस्येद्रूपलोपे नास्य सकड् इत्यधिकारात्। नापि चेद्रूपलोपेनाप्याप्नोति सादिसिध्यति। अं स स्येति। सदादित्वादकारस्येत्यर्थः। अ अ इति। समुदायाद्विभक्ति रर्थवत्त्वाद्भवति। ततोऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुण इति पररूपं क्रियते। तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायं अ अ इति मन्वर्तते। तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते॥

अशादेशवचनं साकच्कार्थं। अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात्। इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधी तमिति। अथ किमर्थं शित्करणं। शित्करणं सर्वादेशार्थं। शित्करणं क्रियते शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्या महरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। न वाऽस्य विकारवचनानर्थक्यात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। अस्य विकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थं। अर्थव त्वकारस्याकारवचनं। कोऽर्थः। आदेशप्रतिषेधार्थं। येऽन्येऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं। तद्यथा। मोराजिसमः क्वौ वितिमकारस्य मकार वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽनुस्वारादयो बाध्यन्ते। तस्माच्छित्करणं। तस्माच्छकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं। अ अ। अनेका ल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नान्त्यादेशेऽनुपपद्यते॥ ॥ ॥

=येन्येत्वत्रि पररूपदीर्घत्वानां बाधनाय आकारस्याकारविधानं स्यादिति दित्वाभावे सर्वादेशो न प्राप्नोतीति भावः॥

अथ वेति। आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः। नान्त्यादेश इति॥ महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। किं चाक्वचित्कृतेनेन चाशा देशेऽन्नातायर्थगतिः प्रकरणाद्यधीनात् तद्रमनुसन्निरेवाकचोऽस्तु। एवं त्यादेशो न विधातव्यो भवति॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०२
१२३
123

एतदः॥ ॥अत्रान्तरस्तत्र त्वल्तसिलोः कृतयोः प्रकृते लित्स्वरे कृते शेषनिघाते प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यनुदात्तः कृ रिष्यते तत्रैतदस्त्र तसोरित्येतावत् सूत्रं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः॥ किमर्थमिति। उदात्ताविति। प्रत्ययस्वरेण। नित्यमिति। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्त्तते। अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्। एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तं। लितिपूर्वं इति॥
अणोपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणा पंचम्यभावः। प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति। अपवादात्प्रवृत्तावुत्स

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ ॥किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते। उदात्तौ मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धं। इद
मिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति। किमत्र कर्त्तव्यं। परत्वाल्लित्स्वरः। नित्यमनुदात्तत्वं। कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि। तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते
लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत। तद्यथा। गोष्पदप्रं वर्षो देवः। ऊत्लोपे कृते पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्रा
प्तः प्रत्ययस्वरो भवति। तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यं॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः॥ ॥कस्मायमेनो विधीयते॥ एतदः प्राप्नोति॥ इदमोपि लिप्यते। तदिमोग्रह
णं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं॥ प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति॥ यदितस्नुवर्त्तते एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तावित्यसम्बन्धेति

=सन्ज्ञानुमापकं स्यात्

गस्यावष्टंभप्रवर्त्तनात्। गोष्पदप्रमिति। वर्षप्रमाण ऊत्लोपश्चास्यान्यतरस्यामिति सूत्लोपणमुत्वोस्सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो
दात्तं पदं भवति॥ द्वितीया॥ ॥उभयोरादेशयोरेषत्वादेतदर एवानन्तर्यात्तत्रसंगात्स्यच्छति॥ कस्येति। न कर्त्तव्यमित्युत्तरं। इदमोपीति। इदं प्रत्याद्यं त्वलोह प्रत्ययेन बाधि
(१तस्यादेशविधानमेव[redacted]सन्ज्ञानुमानं स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१२३

मंडूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवश्यापेक्षः स्थानी न तु पूर्वं चसापेक्षास्त्स्यानिनो निर्दिष्टा इति। अथ वैकयोग इति। एकं ग्रहणकवाक्यमिसर्थः। तदपेक्षिष्या
मह इति॥ लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः। अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः। एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदा तोमि सम्भावेऽस
से न मितिप्राप्नोति। एनदिति चेष्यते इति वार्त्तिकारंभः। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति सदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्यय

[redacted]। नैष दोषः। संबंधमनुवर्तिष्यते। इदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ। एतदस्त्र
तसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावशभवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तं। अथवा मंडूकग
तयोऽधिकाराः। यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चा
नुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदम एतदश्च। अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यं। कुंडमानय प्रक्षालयैनत् प
रिवर्तयैनत्। यद्येनत् क्रियते एनो न वक्तव्यः। का रूपसिद्धिः। अयो एनं अयो एने अयो एनानीति। सदाद्यत्वेन सिद्धं। यद्येवमेन श्रितकोन
(१ सिध्यति। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ ॥ ॥

लक्षणनिषेधात्सदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथालक्षणमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तत्र लक्षणानुसारेण कर्त्तव्यं। तत्र यदा नत्तुमतां गस्येत्यत्रां गाधिकारो निर्दिश्यते तदा
प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यं। अथानंगाधिकारविहितमपि इंगकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेनच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहुः॥ ॥ ॥
(१ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

भा० कै० २ आर्द्धे॥ ॥जग्ध्यादिष्विति॥ अकृतो परार्थे परस्मै ग्रहणं सत्ता परस्मिन्नपवस्थिते आर्द्धधातुके आदेशेन भाव्यं। तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभावस्तथापि
१२४ भूवीरव्यान्यदोषः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षितः आदेशेनापवादे नबाध्यमानत्वात्। सामान्याश्रयत्वादिति। आकृति पदार्थाश्रयेणोक्तं॥ जातिपक्षस्य दोषवक्तुम् तिपा

१२५ आर्द्धधातुके॥ ॥जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सतितस्मिन्विधानं। जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सतितस्मिन्नार्द्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यं। किमतोय
त्सतिभवितव्यं। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः। तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भव्यं प्रवेयं आख्येयं। एपस्य वस्थितेः निष्टे प्रत्ययश्चा
देशः स्यात् एपतः श्रवणं प्रसज्येत। नैषदोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः। सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति। तत्रार्द्धधातु
के सामान्ये जग्ध्यादिषु कृतेषु योयतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेद् उवर्णकारान्तेभ्यो एप द्विधिप्रसं
गः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेद् उवर्णकारान्तेभ्यो एपत्प्राप्नोति। लव्यं पव्यमिति। आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसा[redacted]मान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति एपत्प्राप्नोति। इह च दित्सं धित्सं आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति एपत्प्रा
प्नोति। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्ये न जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः। नहि सामान्ये न पौर्वापर्यमस्ति॥ ॥ ॥
=गतिपादयितुमिति। सर्वेषां निमित्तवाक्यार्थानां जातिपरत्वं स्यादिति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः। वान्तोयिप्रत्यये सादेः प्रत्ययो सन्तेः प्रत्यं प्रवृत्तौ शेषः स्यादिति भावः।१८=
=दयितुमाह। उवर्णकारान्तेभ्य इति। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह। पौर्वापर्याभावाच्चेति। सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्तीसप्त एम०
म्याचेह परत्वं प्रतिपादितं। तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तये आश्रयणीयः। तत्र च भव्याद्यसिद्धिः॥ ॥ ॥ ॥ १२४

इति २

वक्ष्यतीति तत्रेति।। हलन्तात् स्यपतो विधानाद् ज्ग्रहणमन्तरेण प्यजन्तादेव यतिसिद्धे ज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्यापरिग्रहार्थमित्यर्थः। अर्थसिद्धिरिति। एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषये। बुद्धिस्थे इत्यर्थः। अभिवक्ष्यते तत्रार्द्धधातुकत्वमित्येवं बुध्या निरूपित इति भावः। अथवेति। व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इत्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्रार्द्धधातुके विद्यते या सुता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवाः शब्दसंहतयः आर्द्धधातुकशब्देनार्द्ध आदित्वादत्र सयोन्ते नोच्यन्ते। उक्ति

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। अविशेषेण जग्ध्यादी उक्त्वा सार्वधातुके नेति वक्ष्यामि सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति। परिहृतमेतत्। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति। ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो एप द्विधिप्रसंग इति। नैष दोषः। वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति। यदप्युच्यते। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति। अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्तीति असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते। आर्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु योयतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। अथवा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि। कास्तु। उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तिने

षु इति। उच्चार्यन्त इत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः। अन्ये तु उच्च समवाय इत्यस्मात्कि न्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः। समवायो हि संहतिः। युक्तिष्विति। अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः। रूढिष्विति। परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः। प्रतीतिष्विति। अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारेनित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव दर्शयति। श्रुतिष्विति। एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः।। संज्ञास्विति। बालवृत्तये महत्सादि विभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः।। ततश्चायमस्य च भावेनेति सप्तमी। आर्द्धधातुकास्तु संहतिषु वचसा द्यमानासु अपस्तादीनां भ्यादय आदेशा इत्युक्तं भवति॥ ॥

नकारादि

मा० कै० २ अदेोजग्धि॥ ॥अंतरंगः पादेश इति। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद्बहिरंगः॥ अनादिष्टार्थमिति॥ प्रधायप्रस्थापेत्यादौ हित्वादि घ कृते
१२५ घेवल्यबभावात् सादि सर्थः। कथं न प्राप्नोतीत्याह। बहिरंगलक्षणत्वादिति। अयमेवार्थो व्यापृष्ठनिना स्फुटः कृत इत्याह। जग्धिविधिरिति। अकस्मादिति। निः प्रयोजनमित्यर्थः। सि
१२५ द्धमदइति। जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह। हि प्रभृतीनिति। ल्यबादेशो ह इत्यपनयति बाधन इत्यर्थः। नइइति। उपशाहो निपातोऽवधा

ल्यबादेशेति

=प्रियादिविधिनिःप्रथायेत्सवर्धा ते हि दितिहित्वआदिनाप्रस्थाप्येत्सत्रमतिकम्पाति ...मास्यामितिनिकितीनीत्वं ८= निःप्रयोजनमित्येतदर्थकं विनाकं प्रतिकृत्यकानकस्मादित्यस्यमितिभावः।२=

अदेोजग्धिर्ल्यप्तिकिति॥ ॥ल्यब्ग्रहणं किमर्थं॥ नतिकिती त्येव सिद्धं। ल्यपि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं ल्यप् क्रियतां आदेश इति। किमत्र कर्तव्यं।
परत्वाल्ल्यप्। अंतरंगस्तु आदेशः॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो ल्यब्बाधत इति॥ किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनं। ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरंगलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तच्च वक्तव्यं भवति। जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्तिकि
तीति विधानात्। हि प्रभृतीस्तु सदा बहिरंगो ल्यब्भरतीति कृते तन्न उदिद्धि। एष एवार्थः। जग्धौ सिद्धे ऽन्तरंगत्वात्ति किति ल्यबुच्यते॥ ज्ञापयत्यंतरंगाणां
ल्यपा भवति बाधनमिति॥ ॥लुङ्सनोर्घस्लृ॥ ॥घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानं॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यं। प्रात्तीति प्रघसः॥ ॥हनो वध
लिङि। लुङि च॥ ॥किमयमदंत आहोस्विद्व्यंजनांतः। किं चातः। यदि व्यंजनांतः। वधो व्यंजनांत उक्तं किमुक्तं॥ ॥ ॥

=एतदन्तीकधारणामुनरपत्रमहाभाष्यस्य०९=

रणार्थः। तद्विधेवेत्यर्थः॥ हनोवध [redacted]॥ ॥किमयमिति। किं कार्यार्थो ऽकार उच्चारणार्थ इति प्रश्नः। वृद्धितत्प्रतिषेधइति। अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हल
न्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति एवुलि वधादेशे ऽचो ऽपसंख्यानिके कृते ऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति साज नि वध्योश्चेति प्रतिषिध्यते। स्थानिवद्भावात्तु तत्त्वं प्राप्तं॥ ०॥ एम० १२५

इड्विधिश्चेति॥ अवधीरिसादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः॥ अदंतत्वेत्व स्तोपस्य स्थानिवत्त्वादृद्धित्वादेरभावः। न त्वेवं लोपस्य क्रियते। तत्राकारे लुप्ते ला
स्थानीन भवतीति धकारोऽपि स्थानिवत्त्वादंतो न भवतीति तत्त्वाभावः॥ उपदेशेऽनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः॥ ॥गाङ् लिटि॥ ॥स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं म
त्वाह। ङित्करणमिति। इणादेशस्यापीति। ततश्चागासातां यामौ देवदत्ते नेसादौ ङित्वादीत्वप्रसंगः। गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमाने सेव ग्रहणं भवति न तु गाङ्। गताविसस्याए

=अभावइति॰ स्वंचअनिवध्योऽथस्यत्वधित्रस्त्वस्यार्थमिलाभ्यः॥२॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति। अयादंतः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥ ॥इणो गा लुङि॥ इणवदिक इति वक्तव्यं। इहापि स्य
यास्यात् अध्यगात् अध्यगातां अध्यगुः॥ ॥णौ गमिरबोधने॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधिगमयति॥ ॥सनि च॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधि
जिगमिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषंति॥ ॥गाङ् लिटि॥ ॥ङित्करणं किमर्थं। गाङ्ग्यनुबंधकरणं विशेषणार्थं। गा अनुबंधक
रणं क्रियते। विशेषणार्थं। क्व विशेषणार्थः। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदिति। गा कुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत। ज्ञापकं वा
सानुबंधकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्य। अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबंधकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। प्रयोजनं
च क्षिङः ख्यात्र्ङित इसात्मनेपदं न भवति। लटः शतृशानचावप्रयोजनं। पचमानो यजमान इति टित इत्वं न भवति॥ ॥ ॥

ततङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थेङकारेणानुत्पन्नताभावात्। ज्ञापकं वेति। सानुबंधाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायां तन्निबंधना
नि कार्याणि न प्रवर्त्तंत इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः॥ शातृशानचाविति। सहेत्सह निर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानं। शानजेवत्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनं॥ ×ज्ञायामादेशः

=तत्रास्यागयामिति॰ इत्संज्ञायामादेशप्रवृत्तौ सानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः स्थानिवत्त्वेनापादितत्वादादेशप्रवृत्तिकाले स्थानिन्यसंनिहितेऽस्य स्थान्यवयवत्वाभावादनन्विधाविति निषेधात्प्रवृत्तौ स्थानिवद्भावात्तत्पुरुषकार्याणि प्राप्नुयुः॥

स्यानुबंध

भा० कै० २
१२६
126

युवोरनाकाविति॥ मुञ्युष्मंपूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबंधौ युवुरुत्त्वे निर्दिष्टौ। तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति दीर्घनुमोरभावः। ज्ञा
पकसाफल्यमिति द्रष्टव्यम्। मेश्चेति। तस्थस्थमिपामित्यत्र मिपग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तेन सानुबंधस्यानीन भवतीति पित्कार्यं प्रवर्त्तते। अचिनवमिति। पित्वान्ङि
त्त्वाभावाद्गुणो भवति। माहिस्म चिनवमिति चानुदात्तत्वं। वार्त्तिककारस्याप्याप्तिमुद्भावयन्नाह। अचलत्यमिति। गात्वादिविधौ तुप्तिप्रसिपोः सानुबंधकयोरनुपादानात् स्ति

युवोरनाकौ॥ युवोरनाकौ च प्रयोजनं॥ नेदनःकारकः नेदनाकारिकेति। उगित्त्वलक्षणो दीर्घनुमौ न भवतः। मेश्चानुबंधकस्याप्यवचनं। मेश्चानुबं
धकस्याप्यवक्तव्यः। अचिनवं असुनवं अकरवं। अपत्यमिदमुच्यते मेरिति। तिप्सिप्मिपामिति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। वेदवेत्य। आस
ज्ञापकस्य सन्तिदोषाः सन्ति प्रयोजनानि। दोषाः समाः भूयांसो वा तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावच्चक्षि
ङः ख्याञ्त्विति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति। लटः शतृशानचाविति। वक्ष्यसे तत्। प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति।
१ युवोरनाकाविति। वक्ष्यसे तत्। सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति॥ ॥

=चिंतमेतदिति॥ चिंताबीजं तु स्ते कोऽप्यत्र रामादिविधौ सानुबंधकादेशत्वादिकार्याप्रवृत्तौ निर्भिन्नमतं ... सुखपद्वामानिलादेशे गुणनिषेधप्राप्तेरप्रसंगस्तस्मात्तदुपलक्षणं तिप्सिपोर्ग्रहणमिति भाष्याशयः। अत एवोत्तरभाष्ये। ज्ञापकस्य संतिदोषाः ... ॥

दोषा इति चिंत्यमेतत्। भूयांसो वेति। दोषबहुत्वारोपेणानिंदामाह। तस्मादिति। विशेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितं। विभाषात्मनेपदमिति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं
नान्यत्रेत्यर्थः। प्रकृतानामिति। तिप्तस्झिसत्रयान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः। सिद्धं त्विति। अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः। ततश्च स्थानिनोरेवो
१ गित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसंगः॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥

राम०
१२६

=अनुनासिकपठनेऽदोषेति॥ बहुव्रीहिः। अनुनासिकोपपन्नकारो वकारश्च ययोस्तयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः। नान्ययोरिति। निरनुनासिकपठने युवावित्यर्थः। तावेवानुनासिकौ युष्मदस्मदोः स्थाने भवत इति तावाकः उगित्वं नास्तीति युवोर्मध्ये अनुनासिकत्वेन मुकारपकारस्त्वलाभावादिति संज्ञाप्रदेशस्था

चक्षिङः॥ ॥ लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसंगात् इच्छन्ति। किमयमिति। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे शाल्वविधानानन्तरं शास्य यत्वं विभाषा वक्तव्यं।
न त्वयत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्त्तते णाकारनिमित्तं च प्रवर्त्तते। चर्त्वे तु कर्त्तव्ये यत्वं सिद्धमिति रूपस्य चर्त्वाभावाद् आख्याते सादि सिध्यति। सोपसर्ग्ये वुञ्विधिरिति
अकारप्रश्लेषात् सोपसर्ग्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः। सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः। आतश्चोपसर्ग इति कः। यत्वस्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणो वुञ्भावादस्य न भ
वतीति। तथा सुप्रख्येन निर्दिष्टो देशः सोपख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्भावे वृद्धाच्छो भवति। निष्ठानत्वमिति। न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्यापक

चक्षिङः ख्याञ्॥ ॥ किमयं क्शादिराहोस्वित् खयादिः। चक्षिङः क्शाञ् ख्याञौ। चक्षिङः ख्याञ् क्शादिः खयादिश्च। ख्शादिर्वा। अपर आह ख्शादिर्भवि
ष्यति। केनेदानीं क्शादिर्भवति। चर्त्वेन। अथ खयादिः कथं। असिद्धे शास्य यवचनं विभाषा। असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रयोज
नं सौप्रख्ये वुञ्विधिः। सोपख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति। सौप्रख्यीय इति वृद्धा[redacted]छो भवति। निष्ठानत्वमाख्याते। आख्यात इति निष्ठान
त्वं न भवति। रुविधिः पुंख्याने। पुंख्यानमिति विधिरुर्न भवति। णत्वं पर्याख्याने। पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति। सस्थानत्वं नमःख्यात्रे। नमःख्या
त्र इति सस्थानत्वं न भवति। वर्जने प्रतिषेधः। वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः। अवसंचक्ष्याः। असनयोश्च। असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नृच
क्षा रक्षः विचक्षण इति॥ ॥

=भाष्ये क्शादिर्वयादिर्वक्शादिराहोस्वित् ख्यादिर्गभीरकुर्वीति। कशौ नव ख्यौ रव ख्यौ वा आदिर्यस्येत्यर्थः। ५८ संचक्ष्या मति दुर्जना इति विशेष्यं वर्जनीया इत्यर्थः। ५८

यन इः सस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्। अस्य तु शास्य यत्वे नत्वा क्षणीकत्वादिति मन्यते। पुंख्यानमिति। पुमः खय्यम्पर इति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात्। णत्
वमिति। ख्याप्रकथन इत्यस्मादपि परस्य ल्युटो योगात् आख्यानादिति निपातनात् णत्वाभावः। सस्थानत्वमिति। जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा। शर्परे विसर्जनीय इत्येवा
त्र भवति। नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगमस्मादसुः॥ भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति भवति। विचक्षण इति। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्॥ ॥ ॥

भा०कै०२ / १२७ / 127

बहुलमिति॥ सर्वस्मिन्करणापेक्षमेतदुच्यते। अन्नशब्दे जग्ध्यभावः। वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः। गात्रमिति। इण्गौरादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षणो ख्यात्रभावः।
अजिरे वीभावाभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तं॥ ॥अजेर्वी॥ ॥इदमपीति॥ वलादावार्द्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः। सूत आहेति। प्रयोगदर्श

नयत्तयं १

बहुलं तणि॥ बहुलं तणीति वक्तव्यं। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणं। किं प्रयोजनं। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थं। अन्नं। अन्नं वध
कं वधकं। गात्रं गात्रं प्रपश्य। विचक्षणः। विचक्षणः। अजिरं। अजिरे तिष्ठति॥ ॥अजेर्व्यघञपोः॥ ॥घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं॥
घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। समजनं समज्येति। तत्तर्हि वक्तव्यं। अपीत्येव भविष्यति। कथं। अपीतिने
दं प्रत्ययग्रहणं। किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। अपोऽकारात्प्रभृत्याक्यपः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं संवी
तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन। इदमस्ति च क्षिङः ख्यात्र्वा लिटीति ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो
भवति वा व्यवस्थितविभाषेति। तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुं प्रवीतो रथः संवीतिः। इह च न भविष्यति। समाज [redacted]ः समजः उदाजः
समजनं समज्येति। तत्रायमप्यर्थः। इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किं च भोः इष्यत एतद्रूपं। बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आ
ह। कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। अहमायुष्मन्प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्द इति। सूत आह। प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः न वि
ष्टिज्ञः। इष्यत एतद्रूपमिति॥ ॥ ॥

अस्य रथस्य

नेन विकल्प इष्यते। प्राप्तिज्ञ इति। सौत्रीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः। देवानांप्रिय इति। देवशब्दो मूर्खवाची। मूर्खाणां च प्रियो मूर्ख एव भवति॥ राम० १२७
।अथवा सुखासक्ततया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते। पराजितत्वादमर्षेणाह। अहोऽनु खल्विति॥ ॥ ॥ ॥

वेन्न उत इति । यद्रूपं सास्य संज्ञा । प्रजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह । दुःसृतेनेति । सृतमित्याहेति । एवमेरण इत्यस्माद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्य
उक्तसमुच्चयार्थत्वाद् कर्मणि क्तः । एवं वा हस्मार्थ एरण तत्र इति संज्ञा । वायुरिति । यजिमनीतिबाहुलकादयुच्चिरूपं ॥ ॥ राण्यक्षत्रिया ॥ तद्राजादिति । तेन तद्राजा इति तद्रा
जसंज्ञकप्रत्ययान्तात्स्वरस्येत्यर्थः । बौधिरिति । बुधौडुंबराब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षण इञ् अतद्राजाद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तस्य लुक् । जाबालिरिति । जबालस्यापत्यम

वैयाकरणास्त्वाहुः । तेन बाध्यामह इति । सृतमित्याह । न खलु वेन्नः सृतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्साप्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यं । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं वायाविति वक्तव्यं च । किं प्रयोजनं । नेयं विभाषा किं तर्हि आदेशो विधीयते । वाइस यमादेशो भवत्यजेर्यौ परतः वायुरिति ॥ ॥
राण्यक्षत्रिया ॥ ॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यं । बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । औडुंबरिः पिता औडुंबरिः पुत्रः । अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः । अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । किं प्रयोजनं । इदमपि सिद्धं भवति । भांडिजंघिः पिता भांडिजंघिः पुत्रः । कार्णखरकिः
×अहो खल्वनेन दुस्त×५ ॰पिता कार्णखरकिः पुत्रः ॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ० ॥ ॥

तद्यत्रास्य च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धं । तेनेन्नं तात्स्कोलुकः । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यतिग व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणं ।
भांडिजंघकार्णखरकौ वैश्यौ ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ श्री ॥ ॥

भा०कै०२ तद्राज ॥ इह तेनैव ग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति। अर्थग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं प्रि
१२८ य वाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य हृसमाभावात् लुकः प्रसंगाभावा द्बहुवचनं तु परमिति लुकः प्रसंगे तन्निवृत्तये तेनैव ग्रहणं कर्त्तव्यं। अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचन
128 ग्रहणेनुपपन्नः॥ आंग्यः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानात् लुकः प्रसंगाभावात् अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तौ स्त्रियामिति निषिध्यते तदेवं पक्षद्वयस्या
पि लिंगदर्शनाद् गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते॥ तद्राजादीनामिति आदिशब्देन वक्ष्यमाणलुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति समासा

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां॥ ॥तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रियः आंग एषां त
इमे प्रियांगाः प्रियः वांग एषां त इमे प्रियवांगा इति किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति यदा तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वं
भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयंति तद्वाक्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति॥ अबहुत्वे लुग्वचनं। अबहुत्वे
च लुग्वक्तव्यः॥ अतिक्रांतः आंगान् संग इति बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं कृत्वा चोद्यते॥ अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धं न
सिध्यति॥ बहुवचन इत्युच्यते। न चात्र बहुवचनं पश्यामः॥ प्रत्ययलक्षणेन। ननु मतान्तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। [redacted]

थे बहुत्व इत्यर्थः॥ न चात्रेति अन्यपदार्थे कृतत्वाद् बहुत्वस्य भवति वै किंचिदिति एतावदेकं वाक्यं॥ एवंविधं किंचिद्भवतीत्यर्थः॥ किं तदित्याह। आचार्या इति सूत्रं क्रियमा
णमपि कुर्वतीत्यर्थः बहुवचनपक्षे सर्वथा वचने नैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलं। प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति। अबहुत्व इति स राम० १२८
मासार्थेनाबहुत्वात् बहुवचनपरत्वाभावेपि लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययश्चेद्बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। शासमेवाश्रित्यांतरंगत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्क्रियत इति
भावः॥ न चात्रेति अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति प्रतिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद्बाधत इति भावः॥ ॥

-कृवक्तव्यमिति-व्याख्येयमित्यर्थः॥ व्याख्यानमाह-मत्स्यपक्षे इत्यादि-२-

=ङसिङीनां तद्वादिति नथाच्चाक्रियमाणमिति पर्युदासो न भवत्यप्रतिषेधपराश्रितत्वस्युक्तं भवति ८=

न लुमतांगस्येति वक्ष्यामीति॥ यथास्थितमेवन्यासमेवं व्याख्यास्यामि॥ लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परं यदंगं तस्य यत्कार्यं मंगाधिकारविहितमन्यदात्त्वं भवति लुक प्रत्ययस्य कार्येन समस्तस्यांगस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति॥ पंचभिरिति॥ क्रीतार्थस्याहीयस्य ठको ध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रितात्र पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। नहि यञ्लुगंगस्य कार्यमिति पंचगार्ग्य इति स्यात् पंचगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थो नरे पुंसि संक्रांतत्वाद्धन्द्रे पदार्थस्येसारुः द्वंद्वेबहुष्विसन्नाकारप्रश्लेषः गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वात्स्यश्चेति द्वंद्वः। अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति पश्चात्समासा

न लुमतांगस्येति वक्ष्यामि॥ नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् पंचभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पंचगार्ग्यो दशगार्ग्यः द्वंद्वे बहुषु लुग्वचनं। द्वंद्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः गर्गवत्सवाजा इति इह च लुग्वक्तव्यः गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति इह चानय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात्। सिद्धमेतत्कथं प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते अस्त्रियामिति वक्तव्यं। इह मा भूत् आंग्यः स्त्रियः वांग्यः स्त्रिय इति यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

पत्यानि२

द्वबहुवचनमुत्पद्यते तदंसादेवपरं न सर्वेभ्यः प्रत्ययनिर्दिष्टशापक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोप्रसंगः। गर्गेरूप्यमिति सुबंते न केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावात् लुङ् प्राप्नोति। अत्र य इति अत्रेरैश्च तस्मान्निभ इति ढक्किति इसंतोदात्तत्वंततः यदि जसि परतो लुक्क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वं स्यात् पर्यनिर्देशाश्रयेणापरिहारमाहुः सिद्धं त्विति॥ लुग्वचनात्। लुग्व्याख्यानादित्यर्थः॥ ०॥

=पकालतनेकुकालनाम्भद्रतिन्नापकात्सुयंगान्नछितद्रतिमतेलत्रयद्रतिवक्षमाणंइखलं:२=

भा०कौ०२ १२९ १२९

त्र्यांबष्याइति॥ आंबष्ठस्यापत्यानि व ह्वंस्त्रिय इति वृद्धेत्रो सत्वाजादात्र्यपदि. तिञ्यङ्. स्त्रीविति चापएकादेशः सचांत वङ्ञावान्नय वधायक इति लुक् प्रसंगे प्रत्ययपक्ष
गादिनाप्य स्त्रियामितिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एकादेश इति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः। तदेवमर्थे निर्दिशपक्षएवास्त्रियामिति वक्तव्यं। द्वंद्व इति एकस्मिन्नेवार्थे प्रसक्तौ यथोर
ससांबहुत्वाभावात् प्रत्ययपक्षे लंसस्य ताव सिध्यतीति मन्यते॥ अर्थपक्षएव दोषमाह॥ गोत्रस्येति अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थे वृत्यन्नो युवापत्यविवक्षायामर्था
न्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्व विशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वात् लुक् प्राप्नावलुग्वक्तव्यः। प्रत्ययपक्षे तु बहुवचन परत्वाभावाल्लुङ् भवति। द्व्येकयोरि

आंबष्ठ्यांस्त्रियः॥सौवीर्याः स्त्रियइसेवमर्थेऽप्राप्तिप्राप्त्यवधानंएकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्वतीति स्थानिवद्भावा
द्व्यवधानमेवा द्वंद्वेः बहुषु लुग्वचनं। द्वंद्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनांतस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्॥ गोत्र
स्य बहुषु लोपिनो बहुवचनांतस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदानामपत्यं माणवकः वैदः। वैदौ किमर्थमिदं ना चीसेवालुक् सिद्धः। अचीसुच्य
तेन चात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं एकवचनद्विवचनांतस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो प्रति। एकवचनद्विवचनां
तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपोऽनिवक्तव्यः॥ वैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः वैदयोर्वा बिदाः अन्यो बहुषु यत्नो बहुष्विलुच्यमानो लुङ् प्राप्नोति॥ मा
भूदेवं अजंतयद्वहुषु यन्नं तयद्वहुष्विसेवं भविष्यति नैवं शक्यं इहहि दोषः स्यात् काश्यप प्रतिकृतयः॥ ॥ ॥ ॥

तिं द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ अन्यथा बहुवचनं स्यात्॥ वैद इति विदस्यापत्यानि बहूनि इत्यप्रत्ययः। तदंताद्यून्यत इञि तीञ्तस्य एपक्षस्त्रियामेजितइति लुक्॥
नाचीसेवेति। गोत्रे लुगचीत्यनेन। अजन्त इति प्रत्ययग्रहणापरिभाषयातदंतत्वेस्थिते बहुष्विति विशेषणात दंतस्यैवेति मन्यते॥ ॥ ॥ रामं०

=एवंनीतिः एवकान्त्रयेणायन्नोऽश्वेतिस्त्रेएवत दंत विशेषणं वैदस्यापत्यंबहवोमाणवकाविदाइतिभाष्याक्तप्रयोजनानुरोधात्॥ (१॥ श्रीराम॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥ १२९
तजस्त्रेतुप्रत्ययादर्शनस्येवल्लुगादिसंज्ञाविधानात्एवकार्यभात्काबहुष्विसनेन विशेष्यते ननचैवमांगस्या [illegible] पत्यानिबहवोमाणवकाः

=एवं सिस्यांतमिति । इदं पत्रजो ध्येनिस्त्रार्थानुरोधेनोक्तं । तत्र द्विवेदस्यापसंवारको भाणवकादस [redacted] त्रान्तो ऽगार्ग्यवकुद्विस्तस्य गर्गंतार्भ्यां संबंध आवश्यको ननु प्रसयमात्रेण न तत्संबंधे [redacted] दं देशेषः प्राप्नोति । प्रसयानस्यानेकार्थाभिधायित्वे नद्विशेष्यस्य प्रकृत्यार्थ [redacted] स्याप्य=
=नेकार्थाभिधायित्वसंभवात् एवं च तद्धजे स्वनैमनन्तरोक्ती साप्रसयनानेणवकुद्विसस्य संवभागीकारे पि द्वे आत्रेयगार्ग्यकाजेगर्थ्वतीति विग्रहे गर्ग काजिगाद्दत्र अनुभयस्येव । एवं तांगस्य प्रतिसनः पंगागाइसादौ नद्धाजस्य फुपुइसमाभाद्नुगमात्ता वर्णिवपि कार्थ्यप्रतिकृतयः श्री

५१२

काश्यपा इति ॥ काश्यपस्यापसंगोत्रमिति विग्रहादित्वात् दत्र ततः काश्यप इव तस्मिति कृतयद्दस्तत्रार्थे इवेशति कृतावितिके अस्य य स्य जीविकार्थे चापण्ये इति वादे वयथादि
षर्चो सुप्र जनार्थास्तु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठो लुप् ॥ एतदत्रेत बहुषु वर्त्ततइ ति लुक् प्रसंगः । अत्र प्रसयस्यैकस्मिन्नेवोसन्नइ सत्यो बहुष्विति विज्ञायमानेनात्ति लुक्
प्राप्निस्तस्मात् दंतविधिर्नोभ्युपगंतव्यः । प्रसयादर्शने सैव लुगादिसंज्ञा विधानात्प्रसय एव कार्यमात्रातबहुष्वित्यनेन विशेष्यंते ॥ इदानीं पक्षद्वयेपि क्रमेण परि
हार उच्यते ततोयमिति ॥ न वेति एकैकं प्रसयांतमनेकार्थाभिधायीति लुक्ति ध्यतीत्यर्थः । पश्चात् दत्र पक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते ॥ अचोद्यं चोद्य
=भ्युपगमदधिकरणतानभ्युपगम्यदोषपरिहारउक्तः । पार्थेद्वंद्वमितिकृतो ~ कृतद्वन्द्वाभ्युपगमपक्षेकृतसमवायायामन्दंतवाध्यायाबाजानेकृतसंबंधेनुगितिव्यानव्यानासविहानेबोधः । अतिश्रवि ~ शेष्यकृतापसतरूपानगर्गापसत्ता दिकुपेतिगर्गाइसत्रेपण
काश्यपा इति ॥ ततो यमाह पस्य प्रसयार्थबहुत्वे लुक् द्वंद्वे । बहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः ॥ न वा सर्वेषां द्वंद्वे बह्वर्थत्वात् । न वा एष दोषः किं कार
णं सर्वेषां द्वंद्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वंद्वे बह्वर्थानि कथं युगपदधिकरणविवक्षायां द्वंद्वो भवति । ततो यमाह यस्य बहुवचनेपरतो लुक् यदि सर्वाणि द्वं
द्वे बह्वर्थानि अहमपीदमचोद्यं चोद्येद् द्वंद्वे बहुषु लुग्वचनमिति ममापि सर्वत्र बहुवचनं परं भवति ॥ ॥ लुकि कृते न प्राप्नोति ॥ प्रसयलक्षणे
न नलुमतात स्मिन्निति प्रसयलक्षणस्य प्रतिषेधः । नलुमतांगस्येति वक्ष्यामि ननु चोक्तं नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् पंच भिर्गोगीभिः क्रीतः पटः पंच
गार्ग्यो दशगार्ग्यः इति इष्यते चैतत् संगृहीतं पंचगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यं । तथेदमपरमचोद्यं चोद्येत गोरूप्यं गार्गमयं अत्रापि बहुवचनइत्येव सि
द्धं कथं समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबंतेन । ततोयमाह पस्य प्रस [redacted] यार्थबहुत्वे लुक् ॥ यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते ॥ ॥ ॥

इति ॥ अचोदनार्हं वस्तुत्वया अहं चोद्य इत्यर्थः ॥ चोदितः छस यथेत्यादि दुहियाची सत्रार्थ ग्रहणा द्विकर्मकः ॥ ॥ लुकि कृत इति ॥ उक्तं तं गानपि विधीच हि रंगेलुग्वा
धतइति भावः ॥ पंच गर्ग इति प्रसयलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक् प्रवर्त्ततइत्यर्थः । समर्थादिति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबं
तेनेति सुबंतेन द्वितीयस्य पदस्य संबंधवत्त्वे पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु ङ्याप्प्रातिपदिकाद् विशेषणार्थः ॥ ॥ ॥
व

=भस्यल क्षणेन भवर्तेन इति रूपं चांगानाम पसंसुवाआंगम्यसचापिकल्पन्यायादलुक्प्रवर्तनत्वत्सर्वथ उक्तं भस्य पलक्षणेत्वस्य नियमार्थत्वपक्षेप्यादृ भाष्ये हलिनेतिवक्ष्यामीति नचगौरवं अचीसस्यविषयमन भमी लौगीकानेव ए युव मसयेम न्यायलुमताञ्ज्ञेपि विषयमप्रसेनक्षित्रा गवजुकः भमि

भा०कै०२ १३० 130 अहमितिंयो ह्युमयो[redacted]दोषो न तमेकस्त्रो घः तस्यापि स्यादेति। प्रत्ययलक्षणेन। अची सेवेति अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः। यदिवेतिं यथैवेत्यर्थः। यथाऽन्त्येणोदि
ती मागमः। अयं भावः। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययलाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यादावद्वादयः। इमागमस्तु हल्ादिपित्सार्व धातुकाश्रयत्वात्
प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्ततेऽ एवं गोत्रे लुगची सूजादि प्रत्ययाश्रयत्वादलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते हलिने तिं यथा गर्गे रूप्यमिति। पुनरस्येति अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि
कस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यन्नञोश्चेति लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥ पुनरितिं लुक् शास्त्रवदलुक् शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादितिभावः। स
मर्थानामितिप्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमान

मपीद१
अहैमचोद्यंचोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनां तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति कथं यस्यापि बहुवचने परतो लुक्ातेनाप्यलुग्वक्तव्यः तस्यापि द्य
त्र बहुवचनं परं भवतिं नवक्तव्यः। अची सेवालुक् सिद्धः। अची त्युच्यते न चात्रा जादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन ननु चोक्तं वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्य
यलक्षणमितिं यदिवाकानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवंति। तथेदमपि भविष्यति। अथ वाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलिनेति वक्ष्या
मिंय घे वमविशेषणालुकमुक्त्वा हलिने त्युच्यते विदानामप त्यं बहवो माणवकाः। विदाः अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु पुनरस्य युव बहुत्वे वर्तमान
स्य लुग् भविष्यतिं पुनरलुक्कस्मान्न भवतिं समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययांतस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययांतं किं तर्हि द्वितीयमर्थ
१ मुपसंक्रांतं॥ ॥एवमयं चैतद्देवं विज्ञेयं। अत्रिभरद्वाजिकावसिष्ठकश्यपिका भृग्वंगिरसिका॥ ॥ ॥

स प्राथमकं यथा गार्गीयाइति। अत्र युव प्रत्ययस्य लुकि कृते युव लक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतोऽन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः॥ ॥अत्रिभरद्वाजिके तिं अत्रेरपत्यानीति तस्यापत्यानि इति
ढक्॥ भरद्वाजस्यापत्यानीति विदा घन्तस्तउभाभ्यां युव बहुत्वेन द्वन्द्वस्तस्यापत्यंत्रिया वैति लुक्॥ ठको त्रिभृग्विति अत्रेोयन्नञोश्चेति ॥ततो त्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वात् त्रिति
वुन्तस्याकादेशः यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रे लुगचीति यथा न्यासेपि अलुगजः प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिके तिं वसिष्ठ शब्दादृष्यण कश्यपादन्याप्रबिदादिभ्यश्चेत्यन्त इ
त्यन्तस्य लुकृतो गणात्नो लुकं वुन्॥ भृग्वंगिरसिके तिं ऋष्यण्यन्ततइत्यन्तस्य लुकूवुन्॥ राम० १३०

=अपर्त्तिस्सर्पइति॰अभावः पक्षादिष्वोगोत्रस्योगोत्रग्रहणस्यमजोश्चेत्प्रत्युक्तेरसमात्रस्यचतर्थेहाधिस्स्मनविमोवगतोभोवदनिवृत्ते वर्त्तमानस्यपनंतस्यानं तस्यचकुगीतिकत्रार्थाभावमपपमानिहातयः कामपपाद्रस्यअनत्वउक्त॰ वैदस्मापत्यानि विदादितिसुवयकु

कुत्सकुशिकिकेति॥ कुत्सादृष्यणकुशिकादृत्र्ं॰ऽपत्यं सर्वेवत्। गर्गेभार्गेविकेति गर्गशब्दाद्यत्रतस्यलुक् भृगुशब्दादृष्यण। तदंताद्धन्यतइत्रा तस्यलुक्॥ गर्गभृगूणां
मे घुनिकेतिवुना ऽत्रात्रिभृग्विति लुक् शार्ङ्गोगोपवनादिपाठे न प्रतिषिध्यते। यदिच द्वितीयमर्थे मुपसंक्रांतस्यापलुक्स्यात् गोपवनादिषु नपठ्येत पठितस्तु यथोक्ता
र्थज्ञापनायेत्यर्थः। अथ र्थे निर्दिश वादी परिहारमाह यदपीति लौकिकस्येति त्र्यपत्यसेत्यर्थः। प्रतिकृति बहुत्वे यमन्त्रो वर्त्तते न लपत्यबहुत्वइत्यर्थः। नचैवं द्वितीयद्यपि
शास्त्रीयमपि नभवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येव मुक्तं॥ इदानीं पक्षद्वयेदोषपरिगणनमाह यस्येति॥ तस्मादिति॰अर्थपक्षेलुक्कोपर

कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थं॥ गर्गभार्गविका ग्रहणं वा नियमार्थं गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति एतस्यैव द्वितीयमर्थे मुपसंक्रांतस्या
लुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते एकवचन द्विवचनांतस्य प्रवृत्तो बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति मा भूदेवं अज्यो बुरुषु यज्यो बहुष्विति॰अजंतं यद्बहुषु यञंतं यत्
वंशावर्ष ३ बहुषु तेसेवं भविष्यति ननु चोक्तं नैव इहहि दोषस्ता का श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नैष दोषः लौकिकस्यतत्र गोत्रस्य ग्रहणं नचैतल्लौकिकं गोत्रं यस्य बहु
वचने परतो लुक्समासबहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तः तेनैव चेत्स्रुतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यं पत्यप्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यं। यस्य बहुवच
ने परतो लुक्तस्याप्रमधिको दोष अत्र[redacted]य इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति तस्मात्प्रत्ययार्थे बहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान्॥ ॥ अथेह कथं भवितव्यं
गार्गी च वात्स्यश्च वात्स्यश्चेति यदि तावदस्त्रीविधि नाश्रीयते अस्त्र चास्त्रीति कृतलाभ वितव्यं लुका अथ स्त्रीप्रतिषेधे नाश्रीयते अस्त्र अस्त्रीति कृतलाभवितव्यं प्रतिषेधे

=स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायीति॰सुगपदधिकरणएवचनानामभ्युपगमेद॰२=
॥ नकिंपुनरत्रार्थस्य तत्त्वं देवा सातुमर्हति॥ ॥ ॥

निमित्तकत्वादत्र य इसुदात्तनिरति[redacted]स्वराप्रसंगः॥ अस्त्रियामित्येतत्तुकृतमेव॥ ॥गार्गीचेति॥ एकेकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुक्मा
व्यः प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः देवा इति दिव्यदृशः देवा इति पंडिता इत्यर्थः॥ तत्र पर्युदासस्यैवाश्रयत्वाल्लाघवात्स्याल्लुमिति केचिदाहुः। अन्ये तु गुरुवेनगा
र्गीशब्देन स्त्रीत्वस्योक्तानामर्थोनाम भिधानात् यत्रोलुकानभाव्यं अन्येषां तु भाव्यमिति॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥

=एवंपर्युदासइति॰सुगपदधिकरणवचनानामभ्युपगमेपिस्त्रीत्वभिन्नसमानाधिकरणापत्यजातिबोधकयञन्तार्थबहुत्वेलुकःपर्युदासेनविधानात्सर्वेषांतल्लुक्संगोवोध्यः। एवंप्रसज्यप्रतिषेधपक्षेस्त्रीत्वसमानाधिकरणापत्यजातिबोधकयञन्तार्थबहुत्वे=
=त्रिति वाक्यभेदेनानिषेधविधानात्लुगप्रसंगोवोध्यः॥२=यत्रोलुकानभाव्यमिति॰गार्गीपाश्चस्येत्यर्थः॥ युगपदधिकरणवचनतायाः स्त्रीत्वस्यतद्भिन्नस्यचापत्यजातिसामानाधिकरण्येनाभ्युपगमेनतदन्यसामानाधिकरण्यस्यचाभ्युपगमेनोक्तमित्याहुः॥१=

=अर्थात् नैवं तिप्वचनादिति॰ असमग्रहणपक्षे तेनैवं तिप्वचनान्न भवति लुक्॰ अर्थग्रहणपक्षे तु न प्राप्नोतीति तथाच द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव तेनैवं तिकिं कर्तव्यमिति प्राप्नोति इति भावः॰ १ अप्यकच्यमिति॰ एवं च तेनैवं तिनकार्यमिति भावः तेनैवं तिकिं कुर्वता पि अश्वकाथामेति

भा॰कै॰ २
१३।

अथेति लोपमाजामन्येषां चयः समासः स एवार्थः। यदा लोपमागच्छति गपद्यो नाम मभिधानाद् द्वन्द्वस्तदाश्रयेण किं तत्र लुक् क्रियतां मैवं तेनैवं तिवचनादलोपिसन्निधिं कृतं बहुलमितिमाकारि लुगिति प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः। भृगुवत्साग्रायणेषु इति अत्रेद्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु न इति द्विफ गतो न लोपी द्वयोश्च लुक्

=युगपत्पर्यायानभिधानादिति॰ बहुत्वसामानाधिकरण्यस्य द्वन्द्वैकदेशबोध्यत्वात्तस्य लादिलपि इष्टम्॰ १=
कुलं वैद
अथ ययोर्लोपलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यं उभयं हि दृश्यते शरद्वच्छुनकदर्भाः भृगुवत्साग्रायणेषु। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति॥ तद्राजस्य बहुषु॥ यञञोश्च। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्याः उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गार्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गार्गकुलं वा वैदस्य कुलं विदकुलं वा वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा यञादीनामिति किमर्थं आङ्गस्य कुलं आङ्गयोः कुलं आङ्गकुलं। एकद्वयोरिति किमर्थं गर्गाणां कुलं गर्गकुलं तत्पुरुष इति किमर्थं गार्ग्यस्य समीपं उपगार्ग्यं षष्ठ्या इति किमर्थं शोभनगार्ग्यः परमगार्ग्यः। यञञोः। बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। किमयं समुच्चयः प्राक्षु भरतेषु चेति अहोस्विद् भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राचो ये भरता इति किं चातः यदि समुच्चयः भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राचो भरताः सन्ति एवं तर्हि समुच्चयः ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति नानर्थकं ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इञः प्राचां भरतग्रहणं न भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः

हणेभरत
कृतः। अग्ग गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति द्वौ लोपिनौ गालवस्तु कश्यपगोत्रो नान्तो लोपिनौ लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयोपपत्तिः॥ यञञः॥ यञादीनामिति॥ इतः प्रभृति येऽप्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। बहुद्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। किमयमिति। गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनो रपि द्वन्द्वसंभवः॥ औद्दालकिरिति उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः॥ एम॰ १३।

लोपीनच

नगोप॥ विदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः॥ न च तत्समाप्त्ये गणोच्चारणं पठितमिति आगणान्ताद्ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह गोपवनादिप्रतिषेध इति॥ ॥ उपका॥ द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्ट
त्वात्प्रश्नः। किमर्थमिति। भ्राष्ट्रकिकापिष्टलय इति। अस्मादेवोदाहरणात्त्रिककितवादिष्वस्य पाठो नार्ष इति लक्ष्यते। द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति॥ अधिकारशब्देनात्र शास्त्री
योऽधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसन्नसीतः किं तर्हि लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणो निविवक्षयिषितः द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारो

नगोपवनादिभ्यः॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः। हारितः हारितौ बहुषु हरिताः। नगोपव॥ उपकादिभ्यो
न्यतरस्यामद्वन्द्वे॥ ॥किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते। द्वन्द्वे मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रककपिष्टलाः भ्राष्ट्रकिकापिष्टलय इति। अत उत्तरं पठति अ
द्वन्द्व [redacted] इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं। अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्स्यते तेन त्रिकित्रिवत्ते अविशेषेण द्वन्द्वे च भविष्यति॥ उपकादिभ्यो॥ [redacted]
॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं। अगस्तिकुण्डिनजिति सेतौ प्रकृत्यादेशो भ
वत इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं। लुक्प्रतिषेधे ऽवर्ध्यर्थं। लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थं यथा स्यात्॥ ॥ चाद्वदेव ॥श्री॥ ॥

मिधीयते तस्य नञा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो द्वन्द्व इहनापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः॥ ॥ आगस्त्य॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनि
र्दिष्टत्वादादेशप्रसंगस्तत्र आगस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशकृते वृद्धत्वात् छोन स्यादित्याह प्रकृतिनिपातनमिति। प्रकृतेरेवादेशो निपातनीयाविसर्थः॥ लुक्प्रतिषेध इति गो
त्रेलुगवीति लुक्प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भा०कै०२ प्रत्ययान्तनिपातने हीति यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेते स्यर्थः॥ कौण्डिना इति कृ एवादिभ्यो गोत्र इत्यणो स्य विशेषाभावदर्शनायोपन्यासः॥ अधिकारादिति लुग्ग्रहणमि

१३२ हानुवर्त्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते। बहुषु लुग्भवतीति। बहुषु वर्त्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः प्रकृत्यादेशाविति सामर्थ्यं लभ्यो यमर्थः॥

१३२ =अस्येति कौण्डिनाद्यस्यांतस्यार्थः। विशेषाभावदर्शनामेति मदविशेषेणाक्रियतिर्हिकिमर्थमुपादीयते एवंमन्यते मदिकुण्डिनादेशः समुदायस्यानादिति तत्र दोषाजावेप्यागस्त्यादेशस्य लाक्षणिकमधिकुत्यादेशः स्यात तस्य दोषवत्तो व ष्टसंलुगनुवर्त्तनुहृत [illegible]

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः प्रत्ययान्त निपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् आगस्तीयाः कौण्डिना इति प्रकृतिनिपातनं क्रियते। केनेदानीं प्रत्यय

स्य लोपो भविष्यति। अधिकारात्प्रत्ययलोपः॥ अधिकारात्प्रत्यलोपो भविष्यतीति हि प्रकृति निपातनं कर्त्तव्यं योगविभागः करिष्यते। आगस्त्यकौण्डि

न्ययोर्बहुषु लुग्भवति। ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति एवमपि प्रत्ययोरेव षष्ठी प्रत्ययान्ताद्धि भवा

न् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति नैष दोषः॥ यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक् श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति अवशिष्टस्या

देशो भविष्यतः॥ आगस्त्य॥ ॥यङोचि च॥ ऊतोचि॥ ऊतः अचीति वक्तव्यं। इह मा भूत् सनीस्रसो दनीध्वस इति अथ ऊत इत्युच्यते॥ इह कस्मा

न्न भवति। योयूयः॥ विरोरूयः॥ विहितविशेषणमूकारग्रहणं ऊकारान्ताद्यो विहित इति॥ तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसो

=यौतिरोरोत्यर्थः नादकार्यं अकारकार्वेति दीर्घः। ९ =भाष्येइत्येवमवितव्यमिति अतएवलोप प्रत्ययलुकापि पृथग्लोपः [illegible] ॥ दनीध्वंस इत्येवं भवितव्यं। यङो॥ [illegible] ॥ श्री॥ ॥

=इत्येतधातुलोप आर्द्धधातुकइत्यस्य प्रत्ययान्तव्यानेनेक [illegible]

प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते। एवमपीति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति माः ततश्च लुक आदेशयोः पर्यायप्रसंगः॥ यथापरिभाषितमिति तत्रस्था

निभेदात्पर्यायाभावः॥ ॥यङोचि॥ सनीस्रस इति यङ्श्च लुक् स्यात् दानलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न लोपो न स्यात्। अतो लोपः॥ यस्य हल इति लोपे लुप्त यामृ० १३२

९ सयलक्षणं भवत्येव॥ ॥ ॥

गातिः। पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः। श्रितिनि च पिबादेशो विहित इति पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणं। अगासीदिति। गे शब्दे पा रक्षणे अनयोर्यमरमन

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ गापोर्ग्रहणे इ णः पिबसोर्ग्रहणं। गापोर्ग्रहणे इ णः पिबसोर्ग्रहणं कर्तव्यं। इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः

पाशब्द इति वक्तव्यं इह माभूत्। अगासीन्नटः अपासीद्धनमिति॥ तन्नर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। इणग्रहणे तावद्वार्तिं निर्देशादेवमन्के लुग्विकरणस्य ग्र

हणमिति। पाग्रहणे चापि वार्तिकमेतत्सर्वं नैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। गातिस्था॥ तनादिभ्यस्तथासोः। तथासोरात्मनेप

दवचनं। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यं॥ आत्मनेपदं यो तथासाविति वक्तव्यं। एकवचनग्रहणं वा अथवा एकवचने येन तथासी इति वक्तव्यं।

तद्भाववचनमन्यतरस्यां कर्तव्यं। अवचने ह्यतिप्रसंगः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निष्टं प्रसज्येत। अतनिष्टयूयं असनिष्टयूयमिति। तन्नर्हि

वक्तव्यं न वक्तव्यं। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारः अस्त्यात्मनेपदं अस्ति च परस्मैपदं अस्त्येकवचनं अस्ति बहुवचनं। अयं तु खलु थास्

शब्दः अदृष्टापचारः आत्मनेपदमेकवचनं च। तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। न यथा अस्य सगोर्हि

(२)नीयेनार्थ तिगोरे वानीयते। नाम्यो न गर्दभ इति। तनादि॥

मातां सद्भ इति सगागमः सिचश्चेट्॥ निर्देशादिति। गानीत्यादादिकादेशानुकरणलाद्दादेर्लुकागाति शब्दोऽस्मिन्नपि निर्दिष्टः सर्वत्रे निद्यु मास्थागापेसाहावपी

(२)त्यर्थः॥ तेन पायते इति पाते रीत्वाभावः। शो ग्रणार्थस्य तु पापते लोक्षणि कृत्वा सारूप्यस्य ग्रहणाभावः॥ ॥ ॥

मा०कौ०२ आमः॥ लिग्रहणमिति। यातनादप्यनुक्सिध्यतीति लनपेक्षायं परिहार उक्तः॥ प्रत्ययमात्रस्येति तरवादे इपीत्यर्थः॥ एवं ह्याहेति। प्रत्ययवृहित विपर्यस्तप्रयोगनिरसार्थमेव त
१३३ द्वचनमित्यर्थः॥ आमंतस्यानभिव्यक्त पदार्थत्वाच्च स्वाभाविके वानुसन्निस्तरवादेर्लुग्धारेणव्याख्यायत इतिभावः॥ अर्थवत इति। आम्प्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थोः प्रत्ययाः स्वा
133 र्थेभवंतीत्यर्थवान्॥ अम इति। अमगलादिष्विस्य णालिवृक्तौ द्विर्वचन एकादेशेच यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्वात्सल्लोलुक्प्रसंगः॥ किंपुनरिति। यदा विशेषविधिः

आमः॥ आमो ले लौ पे लुङ्. लोटोरुपसंख्यानं॥ आमः ले लौ पे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ तां वैजवापयो विदामकुर्वन्॥ अस भवंतो विदां कुर्वंतु तं न हि व
क्ष्यंलिग्रहणं निवृत्तिप्यते परिदि निवर्त्तते॥ प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति दृष्यत एवं प्रत्ययमात्रस्य आतश्चेष्यते एवं ह्याह हलन्त्यानुपज्य ते लिरी
ति॥ यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति॥ आमंतेभ्यो णलः प्रतिषेधः आमंतेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ शशामततामा॥ वृ
क्षोळ्ना यामाम इति लुक्प्राप्नोति। आमंतेभ्योर्थवद्ग्रहणात्सलोः प्रतिषेधः॥ आमंतेभ्योर्थवद्ग्रहणात्सलः। अप्रतिषेधः॥ अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्र
तिषेधः॥ लुक्कस्मान्नभवति। शशामततामेति अर्थवद्ग्रहणात्सलो प्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः [redacted] आम उक्ते
वा किमुक्तं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति किंपुनर्लुगादेशापवादः आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति। लुगादेशापवादः तिङ्कूः ताभा
धवत्रहणादर्थवत आमाद्यस्ययहणानचैषा व्यस्तु तिङ्कूः तस्यानुआभावः कस्यपदत्वस्य॥ एवं तत्वासिद्धा एवं तं यदमिति पदसंज्ञा भविष्यति॥ ॥ ॥
यवात्रआमंतेभ्यः [redacted]
सामान्यविधिर्बाधक इति न्यायआश्रीयते तदाल्वकारांतरेषु सावकाशात्तिवादयो विशेषविहिते नलुका बाध्यंत इसादेशापवादो लुक्त्संपद्यते॥ अयत्वविरोधादस्ति च संभ राम०
वोयरुभयंस्यादिसाश्रीयते तदाकृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः॥ लुगितिं सस पिसं भवे [redacted] बाधनं तत्कदानेनेवेदधिदानस्येति भावः [redacted] क १३३
॥ स्येति निघातादेस्ति ङ्. कार्यस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

कथमिति आमः प्रत्ययत्वादप्रत्ययइति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्स्यादः लकारस्येति अप्रतिडि. तिङ्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भावि नो लकारस्य अप्ययं तु तिङ्भावी न भवतीति
भावः। सुपः श्रवणमिति यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्याब्भ्यो दिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसंगः। कृदंतमिति कृन्मेजंत इत्यनेन कृदंतस्य विशेषणं मेजं
तग्रहणं न तु कृतः। स्वरादिषु पठ्यामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्धा न तद्धित एव गृह्यते यत्र कारयांचकारे ति अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तत
श्चेतिवादिलुकि सति गतिर्गतौ तिडि. चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः।। कृदंतप्रकृतिस्वरत्वादिति प्रशब्दस्यकारयामिसनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपू

निघात ४ घाताभि ४ यांचकारः स्वरः २

कथं स्याद्युत्पत्तिः।। लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानं। लकारः कृत् कृत्त्वात् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं च प्रत्यय विधा
नं प्रातिपदिकाश्रयत्वात् स्याद्युत्पत्तिर्भवति। सुपः श्रवणं प्राप्नोति। अव्ययादिति लुग्भविष्यति। कथमव्ययत्वं। अव्ययत्वं मकारांतत्वात्। कृदंतं मांतम
व्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति स्वरः कथं। यत्रकारां कृदंतप्रकृतिस्वरत्वात्।। कृदंतमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति। त
थाच निघातौ सिद्धिः। तथा च निघातसिद्धिर्भवति च क्षुद्धामं यथाजपांचकारेति डुः तिङ. इति तस्य चानिघातः तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति। नञा
तु समासप्रसंगः। नञा तु समासः प्राप्नोति नकारयां न हारयां न जहुवैते नसहसमस्यत इति समासः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तं असामर्थ्या
दिति नात्र नञ आमं तेन सामर्थ्यं केन तर्हि लिङंतेन।। न च कारः। कारयां। नज हारः। हारयामिति आमः।। ।। ।।

वे परप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गते रनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः।। तस्य चेति आमंतस्य तिङ. तत्वान्निघातो न प्रवर्तते।। तस्मात्परं तिङंतं तु चकार
दिनिहन्यते। नकारयामितितत स्वतन्त्रो पादि प्रसंगः। न च कारे ति नञो लिङंतेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहित विपर्यस्त प्रयोगनिदर्शना
र्थत्वादस्य प्रयोगारंभस्य। अतिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न मिथ्याकार्थेनेत्यर्थः।। ।।श्री।। ।।७१८ ।।

नत१

मा॰कै॰२ अव्ययाद्गलिंगाभावादिति नच स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसंगादिति भावः । किमिदमिति सं
१३४ ख्यायाश्चाभावात्सुपापि नोत्पत्त्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति स्वाभाविकेऽव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबंधनरुत्वादिकार्यसिद्ध्येनाख्यायत
134

अव्ययादाप्सुपः ॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिंगाभावात् । अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकं किं कारणं । लिंगाभावात् । अलिंगमव्ययं । किमिदं भवा
न् सुपो लुकं मन्यते । आपो लुकं न मन्यते । यथैव त्वलिंगमव्ययं एवमसंख्यमपि ससमेवतत् प्रत्ययलक्षणं आचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं शास्ति
आपः पुनरस्य लुकि सति न किंचित्प्रयोजनमस्ति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति किं कारणं एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्व
र्थेषु स्वादयो विधीयंते ॥ नचैषामेकत्वादयः संति । अविशेषेणोत्पद्यंते उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अपवत्प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्र
कृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेकवचनं न द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवा आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ॥ उत्पद्यंते अव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयमव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति ॥ अव्ययादा ॥ ॥ ॥

बकुकु॰२

इत्यर्थः ॥ उच्यमानेऽपीति प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानाद [illegible] नुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः । एकत्वादिष्विति वाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवा एम॰
र्थे स्वादिविधानादिति भावः ॥ अविशेषेणेति वाक्यांतरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः । यदयमिति एकवाक्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सर्वत्रोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ ॥ १३४

नाव्ययी॥ योगव्यवसानमिति। योगविभाग इत्यर्थः॥ तुर्नियामक इति। अवधारणे तु वर्तते तेनामेवापंचम्या अस्तु लुकं पंचम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आपाटलिपुत्रमिति। आङ्यो
गेत्र पंचमी न त्वपादान इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः। न वेति। अव्ययीभावाद्विहितायाः पंचम्या अमादेशप्रतिषेधोत्र तूत्तरपदाद्विहिता पंचमी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वात् लुकि
कृते समासात्तु शब्द उत्पद्यते तस्याम्भावः। भवतितदेति श्रूयत एवेत्यर्थः॥ आ उपकुंभादिति। कुंभस्य समीपमित्यव्ययीभावः॥ तत आङ्योगे पंचमी॥ तृतीया॥ सुमद्रमिति।

नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः। नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानं॥ नाव्ययीभावादत इति योगो वसेयः नाव्ययीभावादकारांतात्सुपो लुग्भवति॥ त
तोमूत्वपंचम्या इति किमर्थो योगविभागः पंचम्या अमप्रतिषेधार्थः। पंचम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात्॥ एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् अमः अ
लुकश्च। स तर्हि योगविभागः। कर्तव्यः न कर्तव्यः। तुर्नियामकः। तुः क्रियते। स नियामको भविष्यति। अमेवापंचम्या इति। अमि पंचमीप्रतिषे
धेऽपादानग्रहणं। अमि पंचमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणं कर्तव्यं। अपादाने पंचम्या इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रतिषेधा
र्थं कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः। न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पंचम्यभावः। न वा वक्तव्यं किं कारणं। उत्तरपदमत्र
कर्मप्रवचनीययुक्तं उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पंचमी न भविष्यति यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तः भवति तदा प्रतिषेधः त
था आ उपकुंभात्। आ उपमणिकात् इति। नाव्ययीभावा। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यं। सप्तम्या ऋद्धिन
दीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यं। सुमद्रं सुमगधं ऋद्धि नदीसमास उन्मत्तगंगं लोहितगंगं संख्या एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपंचाशद्गौतमं त [illegible]

मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्याः त्रिपंचाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति समासः तत्र वर्तिपदानां स्वा
र्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वा गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टार्थान्तरे संक्रमात् लुगभावः ततः सप्तमी॥ नित्योऽम्भावः। बहुलग्रहणात्तथा व्यवस्थायमर्थो दर्शितः॥
=वंश्यपदस्य बहुवचनांतस्य समासवाच्येतस्यैकवचनांतत्वं शास्त्रकिस्वाभाव्यादिति भावः॥१२

लुटः॥ स्युः कर्त्तेर्मिति मिप्रसज्ञीनामन्तडारौरसः कृताः आत्मनेपदानामिति। लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यं तत्र स्युविशेषविहितत्वाद्दा
तोस्थःसःर　　　　ताथ्यःअध्ये२　　　　टे

टे लुटः प्रथमस्य डारौरसः टितां टेरेत्विधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धं॥ टितां टेरेत्विधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते
पचन्ते डारौरसामवकाशः स्युः कर्त्तारौ स्युः कर्त्तारः इहोभयं प्राप्नोति स्युः अध्येता रौ स्युः अध्येतार इति डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्व
विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥ आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धं। आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यं। तच्च समसंख्यार्थं॥ तच्चावश्य
मात्मनेपदग्रहणं कर्त्तव्यं। समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्या
त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावच्चार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमितिकिमत्र कर्त्तव्यं पर
त्वादेत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति॥ टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरसः स्वप्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति अनित्यमेत्वं अ
न्यस्य कृतेषु डारौरसः स्वप्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ डारौरसो प्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्य
स्याकृतेशब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तो निसाभवन्ति उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वं एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् डारौरसो भविष्यन्ति। समसंख्या
र्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति कुतस्त्वान्तर्यं अर्थतः एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः। अथवाऽऽदे
शा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते कथं एकशेषनिर्देशोयं अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डाचडाचडारौचरौ रस्‌चरस्‌च रसः॥ डाचरस्‌च डारौरस इति॥
जसेर्दसश्च
अथ होस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः डाचरौचरस्‌च डारौरसः डारौरसश्च डारौरस इति॥　　॥श्री॥　　चरौ　　॥ए॥　　सैच　　॥ए॥

टेरैत्त्वं टेरेत्वं बाध्यते॥ पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति पूर्वविप्रतिषेधस्य तस्य योजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः॥　　॥श्री॥　　॥श्री॥　　॥ रम० १३५

किंपुनरिति किंसपक्षस्यान्यायतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः॥ इह तु कृतैकशेषाणां द्वंद्वो ऽशस्तान्नैवं प्रशस्यत इति न तदपेक्षः प्रश्नः॥ ङाविरसः कृते टेर इति
परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् ङारौरसो भवंति यथेजन्तु रीजुरिति कृते संप्रसारणे ऽपि द्विर्वचनं एष एवार्थ आर्येण दर्शितः॥ आंतर्यत इति यएवामीत्रयः स्थ
यं तेन एव सर्वेषां सत्तु ङाविकार इति ङादेश इत्यर्थः नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यंत्यस्य स्यादिति ङा स्थक्तव्यः। स्वः कर्त्तेति॥ तिपोङादेशस्तस्यतासनुदात्तेत्

किंचातः॥ यदि कृतैकशेषाणां द्वंद्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति एकवचनद्विवचनयोर्ङे प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयोर
स्प्राप्नोति। अथ कृते द्वंद्वा नामेकशेषः। नदोषो भवति। यथानदोषस्तथास्तु॥ ॥किंपुनरत्र ज्यायः उभयं हि दृश्यते बहुशक्तिकिटिकं बहूनि शक्तिकिटि
कनि बहुस्थाली पिठरं बहूनि स्थाली पिठराणि। ङारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे सम संख्येन नार्थोस्तिसिद्धं स्थानेर्थतोंतराः आंतर्येतोव्यवस्था
त्रय एव भवंति सर्वेषां टेरेत्वं च परत्वात्कृते पि तस्मिन्निमे संतु। ङाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थं ङाविकारः शित्कर्त्तव्यः किं प्रयोजनं। सर्वादेशार्थं शित्सर्वे
स्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे ऽलों त्यस्य विधयो भवंती त्यंत्यस्य प्रसज्येत निघातप्रसंगात्तु॥ निघातस्तु प्राप्नोति स्वः कर्त्तेता सेः प
रत्वसार्वधातुकमनुदात्तं भवती त्येष स्वरः प्राप्नोति यत्ताव उच्यते। ङाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति। सिद्धमलोंत्यविकारात् सिद्धमेतत् कथं अ
लोंत्यविकारात्। अस्त्वयम [redacted] लोंत्यस्य। कारूपसिद्धिः कर्त्तेति टेर्लोपात्स्लोपः इति टेर्लोपे न स्लोपो भविष्यति। अभत्वान्न प्राप्नोतीति
॥ त्करणसामर्थ्याद्भविष्यति॥ ॥ ॥ ०॥

दिदिस्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति॥ यस्तु तिङ् इति ङः इति निघातः स न लुङिति प्रतिषिद्धः गदितीति। आकारे इति परतः सनकारस्य टि संज्ञकस्य लोपः इत्करणसामर्थ्या
दिति। नत एवानंगस्य पीतिबोद्धव्यं नत्यंत्यस्य ङादेशे कृते सत कारमंगप्रत्यये परतोंगसंज्ञाविधानात्॥ ॥ श्री॥ ॥ ०॥

मा०कै०२
१३६
136

अनित्वादिति॥ अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः। अंत्यस्येति प्रत्ययस्यावयवः स्यान्न तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात्॥ ॥ प्रश्लिष्टनिर्देशादिति तत्रानेन कृते कादेशे न समुदायः प्रत्याप्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्त्तते। सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते। सिद्धमलोंत्यविकार इति यदुक्तं त

अनित्वाद्ध॥ अथवा अनित्वादेतत्सिद्धं किमिदमनित्वादिति अलोंत्यस्यायं [redacted]
भवन्न प्रत्ययः स्यात्। अप्रत्ययसंज्ञाया मित्से ज्ञानं अप्रत्यामितसंज्ञायां लोपो न अप्रत्यतिलोपेनेकाल्त्व दानेकाल्तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा तदा लोपः॥ ॥ प्रश्लिष्टनिर्देशाद्धा॥ अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशो यं ङा आ ङा सोनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति॥ यदा तर्ह्ययमंत्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति। तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्॥ एकदेशविकृतम
१८ नन्यवंतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति॥ स्वरः कथं। स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धं॥ डारौरसः क्रियंतामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यं। परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्ते प्राप्नुवंत्यकृतेपि प्राप्नुवंति अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरःस्वप्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्यमनुदात्तत्वे प्राप्नुवंति॥ अन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवंतो नित्या भवंति उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वं अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् डारौरसः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं। नसिध्यति किं कारणं। अंतरंगत्वात् डारौरसः तत्रांतरंगत्वात् डारौरःस्तु कृतेषु अनुदात्तत्वं
क्रियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यं॥ परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यं॥ ×त्वं अन्यस्मकृतेषु डारौरस्सु भाजो सन्यस्या कृते प्राइंतरस
त्र दोषमुद्भावयति यदा तर्हीति। अकृत्तपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबंधान्निश्चयस्यां सादेशे कृते रूपांतरयोगान्निङ्ग्रहणे [redacted] नायहणास्यदत्वं नस्यादित्यर्थः॥ एम०
एकदेशविकृतमिति। पचतु पचंत्वित्यादौ यथा॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ १३६

भा०कै०द्वि० न्याय्य एवायमिति॥ पूर्वप्रदर्शितो हि ह्रशो रसामंतरंगत्वादन्याय्योयं तु न्याय्यः अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते॥ इदमिहेति।ह्रशो रसः सुकृते
१३७ षु टिल्लोपे च कृते संप्रधारणोयं ननु कृते नुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोतीति तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह। नदेनदिति।योनुदात्तस्तस्य स्थाने ङादेशः स्यान्निवृत्तावा
137 दनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्सिध्यति यस्तु तत्र शब्दस्तस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वादिल्लोपे कृते नुदात्ते उदात्त। लोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति पुनः प्रसं

एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात् सिद्धं न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः। इदमिह संप्रधार्यं अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादनुदात्तत्वे
अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति। तदेतत्कथं सिद्धं भवति यत्पिद्वचनं पदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति तत्रापि सिद्धं कथं इदमप
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वापवादवि
षयं तत उत्सर्गो [redacted] भिनिविशते तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते तत्रानु
दात्तत्वे क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्ते अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न
न तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित्प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः। तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतं
जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ समाप्तश्चायं पादोध्यायश्च॥ ॥ ॥श्री॥

गविज्ञानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः॥ सोसाविति।शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः॥ वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति।वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैवता एम०
सिः प्रवर्त्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः। भाष्योक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्याय ॥ १३७
स्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ समाप्तः प्रथमाध्यायः॥ लीखा नीहालचंद नामे का एथ संवत् १८२९ फाल्गुन कृष्णपक्षे द्वितीया॥ ॥

137

2